

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**ВЕЛИКА
УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ**

ТЕМАТИЧНИЙ РЕЄСТР ГАСЕЛ

**З НАПРЯМУ
«РЕЛІГІЄЗНАВСТВО»**

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ**

ТЕМАТИЧНИЙ РЕЄСТР ГАСЕЛ

**З НАПРЯМУ
«РЕЛІГІЄЗНАВСТВО»**

Київ 2018

ББК
УДК

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол №2 від 5 квітня 2018 р.)*

Рецензенти:

Арістова А. В., доктор філософських наук, професор
Филипович Л. О., доктор філософських наук, професор
Кметь В. Ф., кандидат історичних наук, доцент

**ВЕЛИКА УКРАЇНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. ТЕМАТИЧНИЙ РЕЄСТР
ГАСЕЛ з напрямку «Релігієзнавство»** / Укладачі: Киридон А. М., Шліхта І. В.;
за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К.: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. – 224 с.

Тематичний реєстр гасел підготовлено з метою систематизації, категоризації та узагальнення інформативного матеріалу з напрямку «Релігієзнавство». Видання містить перелік термінів окремого напрямку, включених до загального універсального видання «Велика українська енциклопедія».

Наукове видання призначене для викладачів, аспірантів, студентів соціо-гуманітарного напрямку, а також для всіх, хто цікавиться релігією, історією Церкви, церковно-державними відносинами.

ISBN

© Державна наукова установа «Енциклопедичне
видавництво», 2018

ПЕРЕДМОВА

Гасла з релігієзнавства – важлива складова гуманітарного блоку «Великої української енциклопедії», адже роль релігії в сучасному світі важко переоцінити. За влучним висловлюванням С. Онищука: «Релігія в сучасному глобалізованому суспільстві... є швидше не Вірою, а цивілізаційною характеристикою і підставою культурної самобутності...»¹.

При виборі гасел укладачі енциклопедії зіштовхнулися з відсутністю єдиного *підходу* до вивчення релігій та їхнім багатоманіттям, що значно ускладнило досягнення поставленої мети – підібрати гасла, які вичерпно відображають сутність релігії та відтворюють релігійну мапу світу. *Мета* обумовила такі *дослідницькі завдання*: відібрати гасла, що окреслюють суспільно-історичну природу релігії; її структуру та функції; процес виникнення, функціонування та розвитку релігії; механізми її соціальних зв'язків із політичними, економічними, духовними системами суспільства; ставлення суспільства до релігії в різні історичні періоди; а також гасла, що віддзеркалюють релігійну мапу світу. Для досягнення поставленої *мети* було вирішено поєднати два головні *підходи* до вивчення релігій: науково-філософський і богословський (теологічний).

Укладачі «Великої української енциклопедії» свідомо відмовилися від висвітлення лише українознавчої проблематики і в цьому сенсі продовжують традиції «Української радянської енциклопедії» (УРЕ). Так, на думку головного редактора УРЕ та її ідейного натхненника, Миколи Платоновича Бажана, універсальна інформація не перекреслить українознавчого спрямування енциклопедії, навпаки розширить вузьконаціональні межі, виявить взаємозв'язки та взаємовпливи української історії, науки, культури з аналогічними процесами, що мали місце у світі. Услід за Великим енциклопедистом укладачі ВУЕ стверджують: «наша енциклопедія повинна бути універсальною, а не краєзнавчою»².

Важливою методологічною проблемою є відсутність єдиної правописної норми релігієзнавчих і богословських термінів. Наприклад, впливовий

¹ Онищук С. Вплив релігійності на політичні процеси / С. Онищук // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. / Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. – Вип. 31. – С. 44.

² Цит. за: Черниш Н.І. Формування концепції української енциклопедії (з редакторського досвіду М.П. Бажана) / Н.І. Черниш // Поліграфія і видавнича справа. – Львів: Укр. акад. друкарства, 2011. – № 4 (56). – С. 25.

Український католицький університет (м. Львів) виробив власні стандарти слововжитку богословських термінів та імен³, які, однак, не є загальнознавчими. У вітчизняних довідкових виданнях усе ще побутують рідковживані й застарілі поняття, «застосування яких потребує глибшого уточнення та адекватнішого змістового наповнення»⁴.

Вироблення критеріїв відбору гасел до «Великої української енциклопедії» з напрямку «Релігієзнавство» базоване на використанні досвіду української та зарубіжної енциклопедистики. Зокрема, досліджено висвітлення релігієзнавчої тематики в «Українській радянській енциклопедії», сучасних українських енциклопедіях – «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ) та «Універсальному словнику-енциклопедії» (УСЕ)⁵. Залучено численні спеціалізовані видання, зокрема: «Релігієзнавчий словник» (1996), «Словник-довідник з релігієзнавства» (2004), «Православну енциклопедію Харківщини» («Православная энциклопедия Харьковщины») (2009), «Велику православну енциклопедію» («Большая православная энциклопедия») (2012), «Українську православну енциклопедію» («Украинская православная энциклопедия») (2013), «Глосарій релігієзнавця» (2013), електронні: «Українську релігієзнавчу енциклопедію», «Українську католицьку енциклопедію», «Електронну єврейську енциклопедію» («Электронная еврейская энциклопедия»)»⁶ тощо.

Попри те, що у вітчизняній енциклопедистиці зазначений напрям представлений доволі повно, було також ураховано здобутки зарубіжної енциклопеди-

³ Термінологічно-правописний порадник для богословів та редакторів богословських текстів для видань Українського Католицького Університету. – Львів, 2005. – 130 с. – Режим доступу: <http://www.christusimperat.org/bibl/poradnyk.2005.08.pdf>.

⁴ Кралюк П., Виговський Л. «Достатньо слова, все решта – то слова» або рецензія на Глосарій релігієзнавця / П. Кралюк, Л. Виговський // Релігія та Соціум. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. – № 2 (10). – С. 142.

⁵ Українська радянська енциклопедія / Гол. ред.: М.П. Бажан. – К.: УРЕ. – Т. 1: А – Богунці, 1959. – 640 с.; Енциклопедія сучасної України / [НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енцикл. дослідж. НАН України; редкол.: Дзюба І. М. та ін.]. – К.: Координац. бюро Енцикл. Сучас. України НАН України. – Т. 1: А. – 2001. – 824 с.; Універсальний словник-енциклопедія. УСЕ / Керівник проекту: О. Коваль; [ред. рада: М. Попович, І. Дзюба, Н. Корнієнко, Н. Мазепа, Н. Яковенко]. – Львів, 2006. – 1432 с.

⁶ Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика; Укр. асоц. релігієзнавців, Відділення релігієзнавства, Ін-т філософ. НАН України. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 389 с.; Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / В.М. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2004. – 560 с. – (Словники України); Православная энциклопедия Харьковщины / Сост., отв. ред. А. Д. Каплин. – Харьков: Майдан, 2009. – 562 с.; Большая православная энциклопедия / [Авт.-сост. И. Ю. Левашова]. – Донецк: Глория Трейд, 2012. – 382 с.; Украинская православная энциклопедия. В 3-х ч. / Л. С. Кукушкин. – Харьков: Фолио, 2013. – 893 с.; Глосарій релігієзнавця / За ред. член-кореспондента НАПНУ В. О. Балуха. – Чернівці: Наші книги, 2013. – 280 с.; Українська релігієзнавча енциклопедія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ure-online.info/>; Українська католицька енциклопедія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicencyclopedia.in.ua/>; Електронная еврейская энциклопедия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/>.

стики, зокрема досвід укладачів: «Британіки» («Encyclopedia Britannica»), «Енциклопедії Ларусс» («Encyclopédie Larousse»), «Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона» («Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона»), 12-томної «Енциклопедії релігії та етики» («Encyclopedia of Religion and Ethics») (1908–1927), «Енциклопедії чаклунства і демонології» («The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology») (1959), «Словника порівняльного релігієзнавства» («A Dictionary of Comparative Religion») (1970), «Словника символів» («Dictionary of Symbols») (1982), 16-томної «Енциклопедії релігії» («The Encyclopedia of Religion») (з 1987) тощо⁷.

У статті, присвяченій праці Сергія Сергійовича Аверинцева «Софія – Логос. Словник»⁸, Костянтин Сігов апелює до концепції Аласдера Макінтайра про три конкуруючі тенденції в сучасній гуманітаристиці, які американський філософ означає як Енциклопедія, Генеалогія і Традиція. Дві перші символізують розриви (гуманітарного) знання. Перша тенденція, що сформувала моду на енциклопедії, започаткована авторами французької енциклопедії й іншими інтелектуальними батьками епохи Просвітництва й Нового часу. Друга тенденція є критичною реакцією прихильників «Генеалогії моралі» Ф. Ніцше і/або «Археології знання» М. Фуко на першу. Третя тенденція враховує досвід першої та другої (хоча не абсолютизує їхні аксіоми). Словник Аверинцева – яскравий приклад третьої тенденції – поєднання Традиції з Енциклопедією та взірць для наслідування. Для укладачів «Великої української енциклопедії», «Словник Аверинцева як метод» є слушним.

До енциклопедії увійде базовий понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства і базова сакральна термінологія, включно з богословською термінологією.

Пропонуються такі *критерії відбору гасел* до «Великої української енциклопедії» з напрямку «Релігієзнавство», що поєднують науково-філософський і богословський (теологічний) підходи до вивчення релігії:

1) *Міфологія народів світу (усі регіони й історичні періоди)*:

- міф як ключове поняття;
- поняття на позначення міфологічних уявлень про простір і час;
- пантеони богів;

⁷ Encyclopedia Britannica. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/>; Encyclopédie Larousse. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.larousse.fr/; Энциклопедия Брокгауза Ф. А. и Ефрона И. А. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.brocgaus.ru/; Encyclopedia of Religion and Ethics / Ed. by James Hastings. – Edinburgh: T. and T. Clark, New York: Charles Scribner's Sons, 1908. – Vol. I: A–Art. – 937 p.; Robbins R. H. The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology / R. H. Robbins. – Reprint ed. – Girard & Stewart, 2015. – 576 p.; A Dictionary of Comparative Religion / Ed. by S.G.F. Brandon. – Scribner, 1970. – 704 p.; Chetwynd T. Dictionary of Symbols / T. Chetwynd. – Harper Collins Distribution Services, 1982. – 480 p. – (Paladin Books); The Encyclopedia of Religion / Ed. by Mircea Eliade. – New York: Macmillan; London: Collier Macmillan, 1987. – Vol. I: Aaro–Aust. – 570 p.

⁸ Сігов К. Архіпелаг Аверинцева (до осмислення доби «постатеїзму») / К. Сігов // Аверинцев С. С. Софія – Логос. Словник. – К.: Дух і Літера, 1999. – С. 431–436.

– міфічні істоти.

2) *Релігії світу (усі регіони й історичні періоди):*

I. Ранні форми релігій (тотемізм, фетишизм, анімізм, культ предків тощо);

II. Національні релігії:

1. Ранні національні релігії: релігія Стародавнього Єгипту, релігія народів Дворіччя, релігії Стародавньої Індії, давньогрецька релігія, релігія Стародавнього Риму, релігії доколумбової Америки тощо.

2. Пізні національні релігії (юдаїзм, індуїзм, джайнізм, сикхізм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, зороастризм).

III. Світові релігії: буддизм, християнство, іслам.

IV. Нетрадиційні релігії, нові релігійні рухи:

1. Неохристиянство (Богородична церква, Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Новоапостольська церква тощо).

2. Неоязичництво (наприклад, Рідна Віра, РУНВіра, Собор Рідної віри).

3. Релігії орієнталістського напрямку (зокрема, Міжнародне товариство свідомості Крішні, центри Шрі Чінмоя).

4. Синтетичні релігії (такі як: Велике Біле братство).

5. Езотеричні об'єднання (братство Грааля).

6. Сайєнтологічні рухи (діанетика, наука розуму, християнська наука).

7. Сатанізм.⁹

У світі існує безліч релігій. На сторінках енциклопедії неможливо вмістити вичерпну інформацію про кожну з них. Тому пріоритет надаватиметься світовим релігіям, а також раннім формам релігій і національним релігіям. Щодо нетрадиційних релігій і нових релігійних рухів, висвітлюватимуться найвпливовіші з них, а також ті, що діють або діяли в Україні.

3) *Релігійна, церковна символіка*

4) *Священні тексти та назви їхніх структурних частин*

5) *Релігійні організації:*

– конфесії

– деномінації;

– церкви;

– секти;

– харизматичні культури;

– ордени;

– товариства.

Згідно із Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління та центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Запропонована класифікація в багатьох

⁹ Див.: Гнот С. І. Академічне релігієзнавство: навч. посіб / С. І. Гнот. – Львів: ЛДУФК, 2011. – С. 23–24.

аспектах є недостатньою, наприклад, для висвітлення історії становлення релігійних організацій або їх новітніх форм. Тому її було взято лише за основу. Духовні навчальні заклади винесено в окрему категорію.

В Україні станом на 1 січня 2017 р. діє 34 385 релігійних організацій (із них 32 468 – діючі зареєстровані громади, 854 – недіючі, 1063 – ті, що діють без юридичної реєстрації)¹⁰. Така значна кількість релігійних організацій (лише в Україні!) змушує укладачів енциклопедії застосовувати відбір на кількісній основі (за чисельністю вірних).

6) *Назви процесів і станів релігійної практики*

7) *Назви християнських таїнств*

8) *Назви духовних навчальних закладів*

9) *Назви релігієзнавчих інституцій, включно з професійними асоціаціями в Україні та за кордоном*

10) *Понятійно-категоріальний апарат церковного (канонічного) права – поняття на позначення:*

– устрою, організації, управління християнських церков (зокрема, офіційні назви найвищих церковних органів і церковних посад);

– правового статусу християнських церков;

– базових норм мусульманського права.

11) *Назви документів, що містять соціальну доктрину церков*

12) *Назви свят:*

– у випадку християнства – назви свят літургійного року (рухомий і нерухомий цикли);

– назви найважливіших свят інших релігій;

– назви шанованих періодів (пости).

13) *Терміни на позначення літочислення в різних релігіях*

14) *Назви релігійних святинь:*

– географічних об'єктів;

– архітектурних об'єктів;

– культурних об'єктів;

– християнських святинь України (лаври й інші найвідоміші монастирі).

15) *Ікони:*

– назви іконографічних типів;

– назви чудотворних ікон.

16) *Сакральна архітектура:*

– назви сакральних споруд;

– назви елементів сакральних споруд.

17) *Одяг:*

– назви елементів традиційного одягу, що пов'язані з приписами релігій.

18) *Антирелігійні й антицерковні рухи*

19) *Персоналії:*

¹⁰ Статистика церков і релігійних організацій України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/articlesbytag?tag=665>.

- основоположники релігій;
- персонажі священних книг;
- дванадцять апостолів Христа та євангелісти;
- святі;
- пророки;
- християнські філософи;
- богослови (теологи);
- церковні діячі (Отці Церкви, вчителі церкви, реформатори);
- іконописці;
- перекладачі священних текстів;
- історики церкви та ін.

20) *Назви типів святості*

21) *Релігієзнавство: назви релігієзнавчих дисциплін*

22) *Богослов'я: назви богословських дисциплін*

23) *Релігієзнавчі теорії та концепції*

24) *Релігієзнавчі періодичні видання та серії видань.*

Більшість статей увійде як до друкованої, так і до електронної версії енциклопедії, однак певна частина статей (насамперед терміни, які входять до певної категорії за формальними ознаками) увійде лише до онлайн версії. Остаточне рішення буде ухвалюватися після експертизи авторських статей.

Запропоновані критерії добору гасел в цілому дозволяють досягти поставленої мети. Водночас вони мають рекомендаційний характер і можуть коригуватися у процесі роботи над підготовкою енциклопедії. Критерії добору гасел можуть і повинні стати предметом фахової дискусії. Доцільно створити експертні групи з дорадчим голосом у тих закладах освіти й наукових установах, які долучилися до проекту, а також координаційний центр із представників експертних груп із правом ухвалювати (після погодження з Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво») остаточне рішення щодо вмісту енциклопедії. Такий алгоритм ухвалення рішень сприятиме залученню представників різноманітних наукових шкіл.

ПОДЯКИ

Колектив державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» висловлює подяку кафедрі релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка на чолі з д. філос. н., проф. Є. А. Харьковщанком, рецензентам: д. філос. н., проф. А. В. Арістовій, д. філос. н., проф. Л. О. Филипович, к.і.н., доц. В. Ф. Кметю, а також д. філос. н., проф. П. Л. Яроцькому за допомогу в підготовці видання.

ТЕМАТИЧНИЙ РЕЄСТР ГАСЕЛ

Аарон (бл. 1574 до н. е. – бл. 1451 до н. е.), біблійний персонаж, старший брат Мойсея і його сподвижник при звільненні євреїв із єгипетського рабства, перший єврейський первосвященик

Ааронове священство, нижчий рівень священства в мормонізмі

Абаддон, у Старому Завіті та юдейській релігійній традиції – частина пекла або місце перебування померлих узагалі; персоніфіковане зло, демон – повелитель безодні, предводитель пекельного війська, покликаного покарати грішників на землі

Абат, людина, яка очолює абатство

Абатство, західнохристиянський чернечий чоловічий або жіночий монастир із належними йому володіннями, який об'єднує монахів у самостійну церковно-адміністративну одиницю на чолі з абатом чи абатисою

Аббаді, Жак (1654–1727), протестантський священик і теолог; Франція–Велика Британія

Абдаллах ібн Ясін аль-Гузупі (?–1059), діяч ісламу, засновник і духовний лідер руху братства альморавідів, імам Альморавідів (1040 – бл. 1059); Марокко

Абдо, Мухаммад (1849–1905), діяч ісламу, основоположник ісламського модернізму, головний муфтії Єгипту (1899–1905); Єгипет

Абеляр, П'єр (1079–1142), теолог-схоласт, філософ, монах, поет і музикант; один із засновників методу схоластичної діалектики; Франція

Абиз див. *Мулла*

Абдул-Джаббар ібн Ахмад (935–1025), ісламський теолог, представник мутазилітського каламу, шафіїт; Іран

Абласв, Емірالی (1962), голова Духовного управління мусульман Криму з 1999; Україна

Абозі, Фірмен (1679–1767), протестантський теолог; Франція–Швейцарія

Аваддон див. *Абаддон*

Аватара, в індуїзмі – бог, що зійшов у матеріальний світ із певною місією

Авва, 1) у Новому Заповіті – молитовне звернення Ісуса Христа до Бога; 2) найменування настоятеля монастиря в давній традиції східного чернецтва

Аввакум Петров (1620–1682), православний священник і богослов, засновник старообрядництва, письменник, автор першої автобіографії

Августин Блаженний (354–430), християнський теолог і церковний діяч, засновник християнської філософії історії

Августин Кентерберійський (?–604), просвітитель англосаксів, перший архієпископ Доруренський (Кентерберійський), бенедиктинський чернець

Августинізм, одна з провідних традицій західнохристиянського філософування, початок якої пов'язаний із утвердженням в інтелектуальному середовищі раннього Середньовіччя ідейних установок Августина Аврелія

Августинський орден, неофіційне найменування членів кількох чернечих орденів і згромаджень Католицької церкви, які керуються «Статутом святого Августина»

Авель, біблійний персонаж; другий (після Каїна) син прабатьків людства Адама і Єви, праведник і перший мученик за віру

Авель (Васильєв Василь) (1757–1831), чернець-провісник, автор рукописних книг; Росія

Аверроес (Абу-ль-Валід Мухаммед ібн Ахмед ібн Рушд) (1126–1198), арабський філософ-пантеїст, лікар, найвідоміший коментатор Аристотеля, фундатор містично-пантеїстичного напрямку у тлумаченні аристотелевих творів; Іспанія, Кордовський емірат

Аверроїзм, філософсько-теологічний напрям епохи християнського Середньовіччя і Відродження, ідейним джерелом якого стала творча спадщина Ібн Рушда (латинізоване ім'я – Аверроес)

Авессалом, біблійний персонаж, третій син царя Давида, його улюбленець

Авеста, найдавніша священна книга зороастризму

Авіценна див. *Ібн Сіна*

Авраам, біблійний персонаж; у християнстві – перший із трьох праотців людства, провісник однобожжя, родоначальник багатьох народів, взірець глибокої віри в єдиного Бога

Авраамічні релігії, загальне найменування юдаїзму, християнства та ісламу; послідовники цих релігійних учень вважають праотцем патріарха Авраама

Автокефалія, принцип управління автокефальною церквою, який полягає в повному самоврядуванні, адміністративній незалежності церкви від

інших єдиновірних церков (на відміну від більш обмеженої автономії церковної)

Автокефальна церква, статус помісної церкви, що здобула автокефалію

Автономія церковна, відносна самостійність православних церков у справах внутрішнього управління, перший ступінь незалежності церкви (наступний ступінь – повна автокефалія)

Автономна церква, канонічне об'єднання православних єпархій за територіальною ознакою, яке має власного предстоятеля (як правило, в сані архієпископа або митрополита), обмежене внутрішнє самоврядування і входить до складу автокефальної церкви

Автономна церква в Україні (1941–1944), конфесія, що виникла й діяла на території Рейхскомісаріату «Україна» у період Другої світової війни

Автономна чернеча область Святої гори Афон див. *Афон*

Авторитаризм церковний, ієрархічна форма церковного управління, що затверджує певну субординацію, ґрунтується на принципі суворого підпорядкування нижчого духовенства вищому, мирян – клірові

Автохтонні культу, споконвічна релігійна обрядовість місцевого походження, стійкі традиції релігійно-культової практики серед корінного населення

Агав, апостол, один із сімдесяти учнів Ісуса Христа, що володів даром пророцтва

Аганіт I (пом. 536), Папа Римський (535–536)

Аганіт Печерський (?–1095), чернець, цілитель, який вважається засновником лікарської справи в Києво-Печерському монастирі; Україна

Агар, біблійний персонаж, служниця Сари й наложниця Авраама, праматір арабів; Єгипет

Аггада, давня духовна й літературна пам'ятка; у раввіністичному юдаїзмі – частина Талмуду (друга його частина – Галаха)

Агіасма, 1) у Септуагінті (переклад Старого Завіту давньогрецькою) – святе місце, святилище, священне приношення, святиця; 2) у православних і греко-католиків – вода або миро, над якими здійснено обряд освячення

Агнець Божий, символічно ототожнюється з Ісусом Христом подібно до старозавітних агнів, яких принесено в жертву для визволення єврейського народу з єгипетського полону

Агні, в індюзмі – бог вогню, охоронець південно-східної частини світу

Агні-йога див. *Жива етика*

Агнус Деї, 1) символічне найменування Христа-Спасителя в латиномовних перекладах Святого Письма; 2) латиномовний піснеспів, який виконується під час римської меси

Агоністики, члени християнської секти, послідовники радикального крила руху донатистів, яка діяла в римській Африці в 4–5 ст.

Аграрні культу, сукупність релігійно-магічних вірувань та обрядів, пов'язаних із землеробством

Агнеса Свята (бл. 291–304), одна з найшанованіших ранньохристиянських святих, мучениця за віру; Стародавній Рим

Агрикола, Йоганн (1494–1566), проповідник, теолог, фольклорист, один із найавторитетніших представників протестантизму; Німеччина

Адальберт Бременський (бл. 1000–1072), церковний діяч, архієпископ Гамбурзький і Бременський; Німеччина

Адальберт Магдебурзький (бл. 910–981), церковний діяч, хроніст, місіонер; Німеччина

Адам, в авраамічних релігіях – перша людина на Землі, від якої походить людство; в Корані, крім того, перший пророк Аллага

Адам Бременський (? – після 1081), хроніст, автор латиномовної праці «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви» у 4-х кн.; Німеччина

Адам кадмон, юдейський містичний (кабалістичний) концепт для опису божественного символізму людського тіла, а також уявлення про найвищий із п'яти духовних світів, створених задля виправлення божественного творіння

Адаміти, гностична секта, яка виникла наприкінці 2 ст. у Північній Африці

Адвайта-веданта, індійська релігійно-філософська школа, моністичний напрям веданти

Адвент, назва періоду Різдяного посту, що побутує серед християн Католицької та деяких протестантських церков

Адвентизм, християнський релігійний напрямок у межах пізнього протестантизму

Адеодат I (пом. 618), Папа Римський (615–618)

Адживіка, неортодоксальний релігійний рух, що виник у 6–5 ст. до н. е. у середовищі мандруючих аскетів та аскетичних угруповань; Індія

Адзорнаменто, санкціонована II Ватиканським собором (1962–1965) політика модернізації Католицької церкви і перетворення її на активну силу суспільного прогресу

Аді-Будда, у буддизмі – утілення всіх будд і бодхисатв, їхня позачасова єдність

Аді Грантх див. *Гуру Грантх Сахіб*

Адоніс, 1) у давньогрецькій міфології – божество природи, втілення рослини, яка щороку вмирає і воскресає; 2) у переносному значенні – надзвичайно вродливий чоловік

Адопціонізм, гетеродоксальне вчення про природу Ісуса Христа, згідно з яким Він був не Богом, а тільки людиною, піднесеною, «усиновленою» Богом-Отцем; цей акт усиновлення полягає в отриманні Ісусом особливої благодаті в певний момент Його життя (при хрещенні або в момент воскресіння)

Адорация, різноманітні знаки, форми, жести, які репрезентують визнання вищості, сакрального статусу об'єкта поклоніння

Адріан (1627/1636–1700), останній патріарх Московський і всієї Русі (1690–1700) перед фактичним скасуванням патріаршества в Російській імперії Петром I (1721)

Адріан I (700–795), Папа Римський (772–795)

Адріан II (792–872), Папа Римський (867–872)

Адріан III (?–885), Папа Римський (884–885)

Адріан IV (бл. 1100–1159), Папа Римський (1154–1159)

Адріан VI (1459–1523), Папа Римський (1522–1523)

Азазель, один із бісів пустелі (сеїрім), схожий на цапа

Азан, в ісламі – заклик до молитви, що повідомляє про кожну з п'яти канонічних молитов

Азраїл, янгол смерті в уявленнях юдеїв, мусульман, езидів і сикхів

Аїд, **Гадес**, **Плутон**, у грецькій міфології – бог-володар потойбічного «царства тіней», а також саме царство мертвих (Тартар, Ереб, у римлян – Орк)

Академії духовні, християнські навчальні заклади вищої богословської освіти для підготовки керівних, науково-викладацьких, церковно-практичних кадрів церкви, церковних дипломатів тощо

Акашагарбха, у буддизмі – назва одного з восьми великих бодхисатв махаяни

Аківа бен Йосеф (бл. 40–50 – бл. 137), юдейський філософ періоду таннаїм; вважається одним із засновників рабиністичного юдаїзму

Акіда, 1) ісламське віропереконавання; фонд догматів, ідей, уявлень, який є основою мусульманського світогляду; 2) масив літератури ісламського богослов'я

Аколіт, у Римо-католицькій церкві – церковнослужитель-мирянин

Акоман, у зороастрійській традиції – один із верховних девів, створений другим в ієрархії лихих духів; супротивник Вохумана (Вахмана) як уособлення «доброї думки»

Акосмізм, 1) теологічне та філософське вчення, що ґрунтується на твердженні про нікчемність навколишнього світу; 2) заперечення реальності всесвіту як ілюзорного, несправжнього буття

Акривія, принцип суворого й точного дотримання церковних догматів

Алан де Ла Рош (1428–1475), теолог-містик і проповідник, ченець-домініканець; Франція–Нідерланди

Алан Лільський (1115/1120–1202), схоласт-натураліст, ченець, теолог, філософ і поет, представник середньовічного енциклопедизму; Франція

Албанська православна церква, автокефальна помісна православна церква, утворена 1922

Албурз, Харбурз, Хара Березайті, у давньоіранській міфологічній традиції – назва священної гори, розташованої в центрі світу

Александрійська православна церква одна з найдавніших помісних православних церков з центром у м. Александрії, Єгипет; засновником вважається апостол Марк

Алексій I (1877–1970), патріарх Московський і всієї Русі (1945–1970)

Алексій II (1929–2008), патріарх Московський і всієї Русі (1990–2008)

Алі ібн Абу Таліб (604–661), четвертий праведний халіф, двоюрідний брат і зять Мухаммада, з його ім'ям пов'язаний перший в ісламі розкол

Алілуя, 1) в юдаїзмі – вигук, яким прославляють Бога; 2) хвалебний рефрен у християнському богослужінні

Аліпій (Алімпій, Олімпій) Печерський (бл. 1050–1114), чернець Києво-Печерського монастиря, мозаїст, живописець, ювелір, лікар; один із авторів «Києво-Печерського патерика»

Аллах, ім'я єдиного Бога в ісламі

Альберт Великий (1193/1206–1280), філософ, природодослідник, богослов; Німеччина

Альбігойці, еретичний рух, що виник у 12 ст. у Франції (походження назви пов'язують з м. Альбі), гілка катарів

Альфа і Омега, початок і кінець; у релігійних текстах – «символ вічності»

Амальрикани, учасники релігійно-громадського руху у низці місцевостей Франції, послідовники вчення Амальріка Бенського (пом. близько 1207)

Аман, 1) гарантія безпеки, віросповідання, недоторканності життя й майна, яку мусульманин дає ворогові, зазвичай не мусульманину; 2) прохання про помилування, яке вигукували, здаючись у полон; 3) персонаж Старого Завіту

Аматерасу, у синтоїзмі – головне божество, богиня сонця

Амбівалентність релігії, поняття, яке характеризує подвійність, неоднозначність впливу релігій на суспільно-історичні процеси

Амвросій (Дубневич Амвросій) (кін. 17 ст. – 1750), релігійний та освітній діяч, богослов, філософ; єпископ Чернігівський (у складі синодальної Російської православної церкви) (1742–1750); Україна

Аміда, 1) в юдаїзмі – головна щоденна молитва; 2) у буддизмі – будда в махаяністському вченні Чистої землі

Аміна бінт Вахб (?–577), мати пророка Мухаммада; Саудівська Аравія

Амінь, слово, яким завершуються християнські молитви, проповіді, священні тексти; запозичене з богослужіння давніх євреїв

Амулет, оберіг, якому приписують магічні сили захисної дії

Анабаптизм, релігійна течія, що виникла в 16 ст. у Швейцарії та Німеччині

Анабаптисти, учасники народного, «плебейського», соціально-радикального крила протестантського руху доби Реформації

Анагогія, анагога, 1) інтерпретація текстів Святого Письма, за якою від буквального розуміння переходять до духовного або містичного його змісту; 2) вознесення душі до неба

Анагогія буття, один із основних принципів католицької схоластики; обґрунтовує можливість пізнання буття Бога через буття створенного ним світу

Анастасій I (пом. 401), Папа Римський (399–401)

Анафема, 1) в язичництві, ранньому християнстві – жертва, присвячена певному божеству; 2) прокляття, відлучення від Церкви – найбільше покарання в християнстві, встановлене на Халкідонському соборі (451)

Анахорет, той, що віддалився від світу, відлюдник, пустельник

Ангел, у християнстві, юдаїзмі, ісламі – створена Богом безтілесна, духовна істота, посередник між Богом і людьми; зображається у вигляді юнака або дитини з крилами

«**Ангел Господній**», традиційна католицька молитва, що прославляє Благовіщення Діви Марії та втілення Ісуса Христа

Ангел-хранитель, у католицизмі, православ'ї ангел, що наданий кожному християнинові Богом для духовного керівництва і напучування, охорони душі й тіла

Англiканство, один із напрямів християнства, що з'явився під час англійської Реформації

Англiканська церква, протестантська церква, заснована королем Англії Генріхом VIII у 1534

Англокатолицизм, течія в Англiканській церкві, яка підкреслює її католицький характер, наполягає на об'єднанні з Римом

Андрей (Шептицький) (1865–1944), церковний, культурний і громадський діяч, граф, єпископ Української греко-католицької церкви, у 1901–1944 – митрополит Галицький та архієпископ Львівський – предстоятель Української греко-католицької церкви

Андріївська церква, пам'ятка архітектури, збудована у 1747–1762, входить до складу Національного заповідника «Софія Київська»

Андрій Кесарійський (563–637), архієпископ Кесарії Каппадокійської; святий у лику святих; Візантійська імперія

Андрій Критський (7 ст.), богослов, творець християнських гімнів; архієпископ (Константинопольська православна церква) м. Гортіна на о. Крит; святий; Візантійська імперія

Андрій Первозваний (17–77), один із 12 апостолів, перший учень Ісуса Христа, брат апостола Петра; покровитель України, Шотландії та деяких частин Росії; вшановується 30 листопада

Анімалізм див. *Зоолатрія*

Аніматизм, одна з архаїчних форм релігії, віра у безособову одухотвореність природи або окремих її об'єктів і явищ

Анімізм, одна з форм первісних релігій, в основі якої вірування в існування душ, духів, надприродних двійників

Ансельм Кентерберійський (1033/34–1109), богослов, один із засновників схоластичної традиції в західній філософії й теології, святий Католицької церкви; Італія–Англія

Антеїзм, філософське поняття, що означає єдність людини з природою, домінування ідеї про нерозривну єдність людини й природи

Антер (пом. 236), Папа Римський (235–236)

Антимесія, в юдаїзмі – лжемесія, головний супротивник справжнього Месії та самого Бога, втілення сил зла; типологічно споріднений Антихристові у християнстві

Антимімс, чотирикутна лляна або шовкова хустка із зображенням покладеного у гроб Ісуса Христа (у центрі) і чотирьох євангелістів, у різок якої зашито мощі

Антиномізм, учення про те, що прощення, отримане у Христі, усуває необхідність будь-якого контролюючого закону і, таким чином, дозволяє християнину робити вчинки, які заборонені у Старому Завіті

Антипапа, у церковно-християнському календарі перша неділя після Пасхи

Антипапізм, 1) стан Католицької церкви за правління антипапи; 2) заперечення верховенства Папи Римського

Антипасха, перша неділя після Великодня

Антитеїзм, світоглядна система, яка розглядає божественну й людську природу як суттєво протилежні одна одній; активне заперечення теїзму

Антитринітаризм, унітаріанська система вірувань у християнстві, що не визнає догмат про Трійцю; оголошена ересью на Нікейському соборі (325)

Антиуніатський рух, релігійна та суспільно-політична боротьба проти укладання унії з Католицькою церквою; боротьба проти поширення уніатства в Україні й Білорусії 16–17 ст.

Антихрист, 1) у релігійній свідомості – супротивник Ісуса Христа; 2) той, хто не визнає вчення Ісуса Христа; також так називали незгодних із догматами того чи іншого напряму християнства

Антиохійська православна церква, автокефальна православна церква; одна за найдавніших християнських церков східного обряду. Назва походить від м. Антіохії, колишньої столиці Сирії

Антоній Великий (бл. 250–356/357), єгипетський анахорет, визнаний родоначальником християнського чернецтва

Антоній Печерський (983–1073), чернець, церковний діяч Київської Русі, засновник вітчизняного чернецтва

Антроподіцея, термін, яким позначається богословська і філософська проблема, що випливає з суперечності між ідеєю боговстановленості світопорядку і наявності у ньому дисгармонії і зла, відповідальність за які покладається на людину

Антропологія християнська, учення про людину, основні положення якого з'ясовуються у світлі християнського світоспоглядання

Антропоморфізм, 1) наділення явищ неживої природи, а також рослин і тварин людськими якостями; 2) надання божествам людської подоби

Антропоморфність, подібність до людської постаті, її відтворення повне або часткове

Антропатизм, приписування властивостей людської психіки предметам і явищам реального чи вигаданого світу

Анубіс, у давньоєгипетському пантеоні – оборонець померлих, бог у подібі шакала, дикої собаки чорної масті або людини з головою шакала чи собаки

Анхра-Майньо, у зороастризмі – уособлення злого начала, диявол, породжений безкінечним часом, батько беззаконня, смерті

Апіс, у давньоєгипетському пантеоні – бог родючості в подібі чорного бика з білою плямою на лобі

Апокаліпсис, Одркровення апостола Івана Богослова, остання книга Нового Завіту, один із найдавніших творів християнської літератури; у переносному значенні – кінець світу

Апокатастасис, учення про всезагальне спасіння та поєднання з богом; зведення всіх речей до первісного стану, час виконання пророчих уявлень про утвердження Царства Божого на землі

Апокрифи, 1) релігійні твори, офіційно не включені до канону Святого Письма; 2) твори гностиків, які намагалися зберегти своє вчення в таємниці

Аполлон, у грецькій міфології – олімпійський бог, брат-близнюк Артеміди; покровитель пастухів, мореплавців, співаків і музик, цілитель, воїн, віщун, бог сонячного світла, мудрості; інше ім'я – Феб

Апологети, ранньохристиянські богослови 2–3 ст., фундатори богослов'я; у переносному розумінні – беззастережні прихильники і захисники певних ідейних течій або систем

Апологетика, розділ теології, присвячений захисту віровчення за допомогою доказів, звернутих до розуму

«**Апостол**», богослужбова книга, видана І. Федоровим у Львові (1574)

Апостоли, 1) згідно з Новим Завітом, 12 учнів Ісуса Христа; 2) у ранньому християнстві – мандрівні проповідники, які поширювали християнське вчення серед нехристиян і створювали нові християнські громади

«**Апостоли слов'ян**» («Slavorum Apostoli»), енцикліка Папи Римського Івана-Павла II (1985)

Апостольська конституція, законодавчий акт, який видається Папою Римським; містить приписи загального і постійного характеру для всієї Католицької церкви або її частини

Апостольська столиця, офіційна назва Святого Престолу як суб'єкта міжнародних відносин; Ватикан

Апофатичне богослов'я, релігійне вчення про пізнання Бога шляхом відкидання (заперечення) невластивих йому означень; інша назва – негативне богослов'я

Ареопагітики, збірки релігійно-філософських творів 5 ст., авторство яких приписують Діонісію Ареопагіту

Арес, Арей, у грецькій міфології – підземне божество, що ототожнювалося з природною стихією, здатною дати людині певні блага, але, водночас, і заподіяти великої шкоди; згодом – бог війни; у римській міфології йому відповідає Марс

Аристотель (384–322 до н. е.), давньогрецький філософ і вчений-енциклопедист

Аріанство, одна з ранніх течій християнства у 4–6 ст., визнана єретичною на Першому Вселенському соборі (325); офіційна релігія германських держав до 6 ст.

Арій (256–336), ранньохристиянський богослов, філософ, проповідник, основоположник аріанства; Римська імперія

Армагеддон, 1) у християнстві – місце останньої битви добра зі злом наприкінці часів; 2) у віровченні Свідків Єгови – битва Єгови проти сил сатани, після чого загине все людство, крім єговістів

Армазі, дохристиянське божество грузин, глава пантеону богів Картлійського (Іберійського) царства (Східна Грузія)

Армініанство, напрям у протестантському богослов'ї 17 ст. (за ім'ям Якоба Армінія), що заперечує ідею приреченості людини та стверджує вирішальну роль свободи волі для спасіння душі

«**Армія спасіння**», міжнародна християнсько-філантропічна організація, створена 1864

Арнольд, Готтфрід (1665–1714), історик Протестантської церкви; Німеччина

Артеміда, у грецькій міфології – сестра-близнюк Аполлона, богиня полювання, місяця, покровителька тварин, помічниця породіль, захисниця цноти; у римській міфології їй відповідає Діана

Артолатрія, у християнстві – визнання святості проскури, гості на тій підставі, що в них реально присутнє тіло Ісуса Христа

Артос, розмальована й позолочена проскура з написом «Христос Воскрес!» і зображенням хреста або воскресіння Ісуса Христа, яка освячується першого дня Великоднього тижня, а в суботу роздається по часточці віруючим

Архангел, у християнстві – старший ангел

Архат, 1) у буддизмі – епітет Будди, а також людина, що досягла найвищої досконалості; 2) у хінаяні – чернець вищого (четвертого) ступеня чернецтва

Археологія церковна, богословська дисципліна, що вивчає та описує пам'ятки, пов'язані з історією Християнської церкви

Архідиякон, старший із дияконів серед священників-монахів – старший ієродиякон

Архієпископ, у християнстві – старший єпископ, який має право нагляду за іншими єпископами; духовний сан, один із найвищих щаблів церковної ієрархії

Архієрей, у православній церковній ієрархії – узагальнююча назва вищих чинів чорного духовенства

Архієрейський собор, у православ'ї – орган верховної церковної влади; скликається для вирішення найважливіших питань церковного життя

Архімандрит, у православ'ї – титул вищого духовенства, другий після єпископа чернечий чин; почесний титул ректорів духовних семінарій і глав духовних місій, а також титул настоятелів великих чоловічих православних монастирів, лавр

Асамблеї Бога, національні спілки вірян християнської п'ятидесятницької церкви, що мають широку автономію і самостійне управління, діють у понад 200 країнах

Аси, головні боги германського та скандинавського пантеонів

Аскеза, вид духовної практики: навмисне самообмеження, сувора самодисципліна, зречення мирських благ, виконання важких обітниць заради досягнення морального чи релігійного ідеалу

Аскленій, у грецькій міфології – бог лікування, покровитель лікарів і аптекарів; у римській міфології йому відповідає Ескулап

Аскольдове хрещення, перша спроба охрестити населення Київської Русі, здійснена князем Аскольдом (860)

Асмодей, в юдаїзмі та ісламі (Ашмаді) – злий сластолюбний дух, повелитель демонів

Астарта, у фінікійській міфології – богиня родючості землі, кохання та материнства

Астральне тіло, 1) згідно з Парацельсом, ефірне тіло; 2) в антропософії – духовне тіло, носій життя

Астральні культи, поклоніння зіркам, небесним тілам, космічним явищам та пов'язані з цим релігійно-магічні дії

Астролатрія, шанування та обожнення зірок, Місяця, Сонця, планет, інших небесних тіл; асоціація божеств з небесними тілами

Астрологія, вчення про вплив небесних тіл на характер і долю людини, земний світ, історичні події і майбутнє та відповідні практики передбачень і прогнозів

Асури, в індуїзмі – божества нижчого рангу; іноді називаються демонами, титанами, напівбогами, антибогами, гігантами

Ассирійська церква Сходу, християнська церква східно-сирійського обряду, що виникла серед арамейського населення Межиріччя в 1 ст.

Асхаби, сподвижники пророка Мухаммада, які були свідками його пророчої діяльності, увірували, стали передавачами хадисів

Атеїзм, 1) заперечення існування бога, надприродних сил; 2) світоглядна орієнтація людини, вільна від апеляції до надприродного, утвердження людини як самостійного і свідомого творця свого життя

Атон, у давньоєгипетському пантеоні – одне з божеств сонця, утілення сонячного диска

Аттіс, фригійській бог природи

Атхарваведа, священний текст індуїзму, одна з чотирьох збірок Вед

«Аугсбурзьке сповідання», найважливіший документ лютеранства, складений Ф. Меланхтоном

Аура, 1) у давньогрецькій міфології – богиня легкого вітерця; 2) в езотериці – невидима енергетична оболонка, що оточує тіло людини або іншого живого об'єкта; 3) у фізиці – оптичний феномен; 4) у медицині – симптом епілептичного захворювання

Ауспіція, у вузькому значенні – ворожіння авгурів за поведінкою птахів; у ширшому – ворожіння авгурів узагалі

Аутодафе, урочиста релігійна церемонія оголошення судового вироку Інквізиції у справах еретиків

Афанасій Великий, Афанасій Александрійський (298–373), один із Отців Церкви, єпископ Александрійський; головний противник аріанства, захисник віри, відстоював догмати про природу Святої Трійці та божественності; Єгипет

Афіна Паллада, у грецькій міфології – богиня мирної праці, війни, перемоги, мудрості; покровителька героїв, наук, мистецтв, ремесел, захисниця цноти; у римській міфології їй відповідає Мінерва

Афон, Свята Гора, православний монастирський комплекс у Греції; перші ченці оселилися тут у 5–6 ст.

Афонські акти, документи грецькою та слов'янськими мовами, присвячені історії Візантії, що зберігаються в монастирях Афону

Афродіта, у грецькій міфології – богиня кохання й краси, вічної весни, родючості, гір, морів, шлюбу та пологів; у римській міфології їй відповідає Венера

Ахірат, в ісламській есхатології – потойбічний світ; нове, вічне життя від Судного дня

Ахура Мазда, Ахурамазда, у зороастризмі, маздеїзмі – верховне божество, добре начало, яке перебуває у стані постійної боротьби з Анхра-Майнью – злим началом

Ашарі (873–936), засновник однієї зі шкіл каламу; Ірак

Ашура, у шіїтів – день поминання імама Хусейна, полеглого мученицькою смертю в 680

Аят, найдрібніша структурна одиниця Корану, що іноді позиціонується як вірш

Аятола, найвищий титул шіїтського мусульманського діяча, що має високий авторитет як серед своїх послідовників, так і серед представників інших релігій

Ба, позначення життєвої сили у давніх єгиптян; звично зображалась у вигляді яструба з головою людини

Баадер, Франц Ксавер фон (1765–1841), католицький філософ, теолог, природознавець, представник романтизму; Німеччина

Баал (халдейський **Ваал**), загальносемітське божество, шановане у давніх Сирії, Фінікії та Палестині; спочатку був богом дощу, грому та блискавки, а пізніше богом плодючості; покровитель землеробства та мореплавства

Баал Шем, Балшем, в юдаїзмі – термін на позначення людини, здатної творити чудеса та зіцілювати завдяки таємному знанню невиражених імен Бога

Баб, Сейід Алі-Мухаммад Ширазі (1819–1850), пророк бабідів та основоположник релігійно-політичного руху; Іран

Бабай, Великий (Бавай Рабба) (бл. 550–628), богослов, прихильник христологічного вчення Несторія; Сирія

Бабашех, в езидизмі – один із титулів в духовній ієрархії в Лалеші

Бабіди, учасники масового релігійно-політичного руху в Ірані (1848–1852), названого за іменем його ідеолога Баба; цей рух розглядається як перша спроба реформації ісламу

Бабізм, термін на позначення релігійного руху шіїтів в Ірані першої половини 19 ст.; став підґрунтям для появи бахаїзму

Багатті, Белларміно (1905–1990), католицький біблеїст-археолог; чернець-францисканець; уславився розкопками біблійних місць у Палестині; Італія

Багдаді (ал-Багдаді Абд ал-Кадера ібн Тахіра) (помер бл. 1037), учений-енциклопедист, мусульманський богослов та правознавець, який у книзі «Основи релігії» виклав базові положення сунізму; Ірак

Бадаві (ал-Бадаві) Абу Фітьян Ахмад Сіді аш-Шаріф (1199–1276), арабський суфій, засновник ордену бадавія; Марокко–Єгипет

Бадавія, суфійський орден, заснований у 13 ст. в Єгипті Ахмадом ал-Бадаві

Бадараяна (бл. 2 ст.), мислитель, один із засновників і перший упорядник веданти; вважається автором Брахма-сутр, базового тексту веданти; Індія

Бадж, один із приписів зороастризму, в основі якого – вимога промовляти певні авестійські молитви, які допомагають людині підтримувати чистоту у всьому

Бадждхарна, у зороастризмі – посвячення священиків

Байляньше, вчення Білого лотоса; школа китайського буддизму, створена в 402 ченцем Хуеюанем

Байт, релігійні піснеспіви езидів

Байчжан, Хуайхай (720–814), чань-буддист; автор першого чаньського чернечого статуту; Китай

Банерджі Крішномохан (1813–1885), мислитель, теолог, філолог і суспільний діяч; брав активну участь у діяльності групи «Молода Бенгалія»; Індія

Баженов, Іван Васильович (1855–1920), православний церковний історик, богослов та письменник; Росія

Бажовський рух, неоязичницький рух у сучасній Росії (на Уралі), в основі якого – синтез елементів вчення Реріхів, зороастризму, окультизму, слов'янського язичництва й матеріалу казок П. Бажова, осмислених як релігійні тексти

Базельський собор (1431–1449), один із основних соборів Католицької церкви епохи соборного руху, на якому обговорювалися питання реформи церкви, подолання наслідків схизми (1378–1417), вчення Я. Гуса та його послідовників, унії Західної та Східної церков

Базиліани, найменування кількох католицьких чернечих орденів візантійського обряду, які у своїй діяльності дотримувалися співжитного статуту Василя Великого

Базиліка, 1) в архітектурі – прямокутна у плані споруда, розділена всередині рядами колон або стовпів на 3–5 частин – нав; 2) у католицизмі – важлива церква, якій було надано статус базиліки Папою Римським

Байан, твори й одкровення пророка Баба, які послідовники його вчення визнають Святим Письмом

Байшлаг, Вілібальд (1823–1900), протестантський теолог, церковно-суспільний діяч, один із провідних представників т.зв. «середньої течії» в євангелічній теології; Німеччина

Байюнь-цзун, Школа Білої Хмарини; одна з китайських буддійських шкіл у межах Хуаянь-цзун

Бака, суфійський термін, який означає перебування в божестві

Бакстер, Річард (1615–1691), священник-індепендент, кальвіністський теолог, ідеолог пуританізму; Англія

Балабан, Діонісій (Балабан-Тукальський) (пом. 1663), церковний і політичний діяч, письменник; єпископ Київської митрополії, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1657–1663); походив із православного шляхетського роду Руського воєводства Речі Посполитої

Баламандська угода, документ міжнародної змішаної богословської комісії з діалогу між Католицькою та Православною церквами (1993)

Балійська релігія, вірування, уявлення та практики мешканців о-ва Балі

Бальтазар, Ганс Урс фон (1905–1988), теолог, кардинал, церковний діяч; єзуїт; представник католицького відновлення др. пол. 20 ст.; Швейцарія

Бамбара релігія, вірування, уявлення та ритуали народу бамбара, який мешкає в Західній Африці

Бандурі, Ансельм (бл. 1670–1743), чернець-бенедиктинець, учений-патролог, філолог та історик; з його ім'ям пов'язують т.зв. «Бандурієву легенду» (грецький текст «Сказання про хрещення Русі»); Італія–Франція

Банкей (1622–1693), японський вчитель дзен, популярний проповідник

Баньєс, Домінго (1528–1604), чернець-домініканець, теолог; з його ім'ям пов'язують розквіт саламанкської теологічної школи; Іспанія

Баньян, в індуїзмі та буддизмі – священне дерево

Баопу-ци, 1) псевдонім даоського алхіміка, мислителя і медика Ге Хуна; 2) найменування його основного твору

Баптизм, один із різновидів протестантизму, який виник на початку 17 ст.; свою назву отримав від практики хрещення шляхом водного занурення

Баптистерій, в епоху раннього християнства – особлива споруда, в якій здійснювалося таїнство хрещення

Баптисти сьомого дня, найменування баптистів, які відколотися від руху та організувалися в самостійні релігійні громади (17 ст.)

Барадійн, Бадзар Барадієвич (1878–1937), буддолог, монголознавець, тибетолог; суспільний і державний діяч; письменник, драматург; Росія

Барака, у мусульман – найменування благословення, божественної благодаті та благодіяння

Баранович, Лазар див. *Лазар (Баранович)*

Барбареум, перша греко-католицька духовна семінарія, заснована королевою Марією Терезією у Відні при церкві св. Варвари для навчання греко-католицьких священників (1774)

Бар-Дейсан див. *Вардесан*

Бардо, у буддійській традиції – позначення проміжного стану між смертю та наступним народженням

Бар-Ебрей Григорій, Абульфарадж (1226–1286), церковний письменник, енциклопедист, історик; Сирія

Барі, місто в Південній Італії, адміністративний центр провінції Барі, значний осередок шанування св. Миколая Мірлікійського

Бар-Міцва, в юдаїзмі – свято повноліття хлопчика, якому виповнилося 13 років; також назва церемонії, пов'язаної з досягненням цього віку

Бароній, Чезаре (1538–1607), чернець-ораторіанець, кардинал, церковний історик; Італія

Барр, Джеймс (1924–2006), протестантський біблеїст і філолог; Великобританія (Шотландія)

Баррет, Чарльз Кінгслі (1917–2011), протестантський біблеїст, екуменічний діяч, дослідник Нового Завіту; Великобританія

Барклі, Роберт (1648–1690), релігійний письменник, квакер; Шотландія

Барсум, у зороастризмі – ритуальний жмуток, який використовують священнослужителі під час літургії

Барт, Карл (1886–1968), протестантський теолог, значний діяч екуменічного руху; основоположник діалектичної теології; Швейцарія

Бартоломей Англійський (бл. 1190 – після 1250), чернець-францисканець, учений-енциклопедист

Бартольд, Василь Володимирович (1869–1930), сходознавець, історик, філолог, знавець мусульманської культури, автор праць, пов'язаних із історією християнства в Центральній Азії; Росія

Бартон, Джон (нар. 1948), протестантський біблеїст; Великобританія

Бархадбешабба (або **Бар–Хадбшабба**) **Арбайя** (6 ст.), церковний історик, священник і дослідник біблійних текстів, викладач Нісібінської школи; Сирія

Бархадбешабба (або **Бар–Хадбшабба**) **Халванський** (злам 6–7 ст.), церковний історик, єпископ Халвана; Сирія

Баршнум, у зороастризмі – головний очишувальний ритуал для тих, хто торкався нечистих предметів

Басмала, бісміла, промовляння формули «В ім'я Аллаха, Милостивого, Милосердного» та сама ця формула, з якої починаються майже всі сури Корану

Баст, Бастет, давньоєгипетська богиня любові, радості та веселощів; уособлення сонячного або місячного світла; зображалась у вигляді жінки з головою кішки

Батаків релігія, язичницькі вірування та практики народу, що мешкає на півночі о. Суматра й на о. Ява

Батініти, ал-Батінія, прихильники алегоричного тлумачення Корану

Батіфоль, П'єр (1861–1929), католицький теолог, церковний історик і літургіст; Франція

Бат-Міцва, в юдаїзмі – свято повноліття дівчинки, якій виповнилося 12 років; також назва церемонії, пов'язаної з досягненням цього віку

Батюшка, традиційна для православної Русі назва священика

Баумгартнер, Вальтер (1887–1970), католицький біблеїст і філолог; Швейцарія

Баумштарк, Карл Антон Йосиф Марія Домінік (1872–1948), католицький історик християнського Сходу, засновник історичної літургіки; Німеччина

Баур, Фердинанд Християн (1792–1860), протестантський теолог і церковний історик; засновник і лідер Тюбінгенської теологічної школи; Німеччина

Бауер, Бруно (1809–1882), філософ, теолог, публіцист і релігієзнавець; Німеччина

Бауер, Вальтер (1877–1960), протестантський теолог, історик раннього християнства; Німеччина

Бахаїзм, релігія мусульманського походження, яка в 20 ст. претендує на роль універсальної позаконфесійної духовності

Бахман Яшт, зороастрійський текст 6 ст., в якому міститься апокаліптичний сценарій

Бахофен, Йоганн Якоб (1815–1887), історик права, дослідник міфології та релігії; Швейцарія

Бахус, латинська форма імені Вакха, одного з імен Діоніса

Бахушрутія, ранньобуддійська школа, заснована в середині 3 ст. до н. е.; проіснувала до кінця 7 ст.

Беа, Августин (1881–1968), католицький біблеїст, кардинал; Німеччина

Беатифікація, зарахування до «лику блаженних» у Католицькій церкві

Бегінаж, поселення-громади бегінок на території сучасних Бельгії, Франції та Нідерландів, які поширилися з 13 ст.

Бегінки та бегарди, прихильники напівчернечих громад, поширених у Західній Європі протягом 12–17 ст.

Беза, Теодор (1519–1605), теолог-кальвініст, керівник Женевської Реформатської церкви після смерті Кальвіна, письменник, дипломат; Франція–Швейцарія

Безант, Анні (1847–1933), представниця теософії і суспільно-політичний діяч в Індії; Великобританія

Безвір'я, відсутність релігійних переконань, байдужість до релігії, іноді ворожість щодо неї

Безпопівці, один із напрямків старообрядницького руху, сформований у 17 ст. в Московії

Безрелігійне християнство, теологічна концепція Д. Бонхьоффера

Безсмертя, безперервне й необмежене буття окремого індивіда або його духовної субстанції; у релігійних традиціях та релігійно-філософських вченнях асоціюється з вірою в загробне життя

Безсмертя душі, релігійне уявлення, яке ґрунтується на визнанні вічного існування окремої сутності, відмінної від тіла

Безшлюбність, у деяких християнських церквах поширена на кліриків заборона одружуватися; одна з форм релігійного аскетизму

Бейль П'єр (1647–1706), мислитель, історіограф і критик релігійних доктрин; Франція

Бекон, Роджер (бл. 1214 – після 1292), францисканець, філософ, алхімік; Англія

Бекташія, суфійський орден, що виник у Малій Азії (13 ст.)

Белла, Роберт Ніллі (нар. 1927), соціолог та історик релігії; уславився своєрідною інтерпретацією «громадянської релігії»; США

Белларміно, Роберто Франческо Ромоло (1542–1621), католицький теолог, єзуїт, кардинал, активний діяч Контрреформації; Італія

Беллона, сабінська богиня війни; для римлян також богиня Місяця

Беллонарії, жерці Беллони, атрибутами яких були подвійні сокири; вербувалися з іноземців

Бенарі, Фердинанд (1805–1880), протестантський біблеїст; уславився своєю гіпотезою про число звіра 666 в Апокаліпсисі; Німеччина

Бен Бадіс (Абдель Хамід Бен Бадіс) (1889–1940), богослов, основоположник реформаторського руху у країнах Магрибу; Алжир

Бенгель, Іоганн-Альбрехт (1687–1752), лютеранський теолог, один із основоположників біблійної текстуальної критики й палеографії Нового часу; Німеччина

Бендасюк, Семен Юрійович (1877–1965), публіцист, історик, журналіст, православний суспільний діяч; Україна

Бендіда, фрігійська богиня війни

Бенедикт Аніанський (бл. 745–821), бенедиктинський чернець і франкський державний діяч; автор орденського статуту про реформування чернечих правил в бік посилення аскетизму; визнається святим у Католицькій і Православній церквах; Франція–Німеччина

Бенедикт Нурсійський (бл. 480–547), засновник західного чернечого руху; визнається святим у Католицькій та Православній церквах; Італія

Бенедикт XIII (1649–1730), Папа Римський (1724–1730); заснував Конгрегацію семінарій при Римській курії; автор фундаментальної праці з оновлення літургійних служб «*Opera Liturgica*»

Бенедикт XV (1854–1922), Папа Римський (1914–1922)

Бенедикт XVI (нар. 1927), Папа Римський (2005–2013), відомий теолог, нині почесний понтифік Римо-католицької церкви

Бенедиктинці, члени першого в Католицькій церкві чернечого ордену, заснованого Бенедиктом Нурсійським на поч. 6 ст.

Беней-Ізраель, євреї Індії, які тривалий час мешкають в околицях Бомбею в ізоляції від впливу інших єврейських громад

Бенефіцій церковний, термін католицького канонічного права для позначення права клірика на отримання частини прибутків від церковної посади

Бентш, юдейське благословення, молитва (на ідиш)

Бену, давньоєгипетський бог, поява якого стає початком створення світу; зазвичай зображався у вигляді чаплі; також пов'язаний із культом мертвих

Бенуа, Моріс-П'єр (1906–1987), католицький біблеїст, домініканець; був експертом II Ватиканського собору; Франція

Бенц, Ернст (1907–1978), протестантський теолог і церковний історик; Німеччина

Беньян, Джон (1628–1688), письменник, баптистський проповідник, автор книги «Шлях паломника»; Англія

Берат, жалувана грамота, яка надавалася патріархам Східних церков турецькими султанами та перськими шахами

Бергер, Пітер Людвіг (нар. 1929), соціолог, провідний представник феноменологічної соціології знання, лютеранський теолог; особливу увагу приділяв соціологічному дослідженню релігії; США

Бердяєв, Микола Олександрович (1874–1948), російський релігійний філософ українського походження, літератор, публіцист, суспільний діяч; за філософськими поглядами – екзистенціаліст

Берегиня, у давньослов'янських віруваннях – нижче божество, дух; зазвичай згадувалися у множині

Беренгарій Турський, Беренгар Турський (бл. 1000–1088), теолог, чернець; у своїх працях вдавався до раціоналізації божественних предметів; Франція

Берестейська церковна унія, рішення собору єпископів Київської митрополії (1596) про об'єднання з Католицькою церквою Речі Посполитої; було санкціоновано підпорядкування митрополії владі Папи Римського та прийняття католицького віровчення за умови збереження православної обрядовості

Беринда, Памво (бл. 1550/1570–1632), православний чернець, енциклопедист, мовознавець, лексикограф, письменник, поет і гравер, діяч культурно-освітнього руху Галичини

Бернадетта Субіру (1844–1879), католицька свята, праведниця, якій 18 разів являлася Діва Марія; вважається покровителькою пастухів; Франція

Бернард Клервоський (1091–1153), схоласт, теолог, поет; чернець-цистерціанець; засновник середньовічного містицизму; один із натхненників Другого хрестового походу (1147); Франція

Бернард Шартрський, філософ-схоласт, схильний до платонізму; представник шартрської школи; Франція

Бернардин Сієнський (1380–1444), католицький святий, проповідник, реформатор ордену францисканців; Італія

Бернардинці, 1) назва французьких та італійських цистерціанців, яка поширюється після реорганізації ордену в 12 ст.; 2) найменування ченців-францисканців, суворих прихильників статуту цього жебрущого ордену, які оселилися в 1453 у Польщі при соборі св. Бернарда в Кракові

Бернвард (960–1022), перший християнський святий із саксів; святий Румунської православної церкви; шанується Католицькою церквою; Німеччина

Бернфельд, Шимон (1860–1940), єврейський біблеїст та історик; уродженець м. Станіслав (сучасний Івано-Франківськ)

Берроу (Барроу), Генрі (бл. 1550–1593), релігійний діяч, пуританин; один із засновників конгрегаціоналізму; мученик за віру; Англія

Берсьє, Ежен (1831–1889), популярний реформатський проповідник, історик протестантизму, мораліст, засновник громади послідовників; Франція

Берюль, П'єр де (1575–1629), кардинал, засновник конгрегації ораторіанців і конгрегації «босих кармелітів»; Франція

Бес, Бесу, Бес, Беза, давньоєгипетський бог-карлик і жартівник, блазень богів, покровитель домашнього затишку, божество щастя і вдачі; головний захисник бідних, старих людей та дітей; у давньослов'янському язичництві – злий дух-спокусник

Бет-Дін, бейт-дін, традиційний єврейський релігійний суд

Бетіли, ідоли божеств доісламської релігії арабів

Бет-Лапатський собор, собор Церкви Сходу, скликаний у 484, у Бет-Лапаті (Гундішапур, Іран), на якому була утверджена офіційна несторіанська доктрина, дозволено брати шлюб єпископам

Бет-Мідраш, в юдаїзмі – місце, відведене для вивчення священних текстів; зазвичай є частиною синагоги або прибудови до неї

Бехушт, термін на позначення раю у езидів

Бешт, Ізраїль бен Елієзер (бл. 1700–1760), єврейський мислитель-містик, засновник хасидизму; Україна

Беда Достойний, Беда Преподобний, Беда Шановний (674–735), англосаксонський церковний історик і теолог; останній представник патристики на Заході; канонізований Католицькою церквою; Англія

Біблеїстика, прийняте в дослідницькій літературі найменування низки дисциплін, пов'язаних із вивченням біблійних текстів

Бібліандер, Теодор (1504–1564), реформатський теолог, орієталіст, лінгвіст; Швейцарія

Біблійна археологія, розділ біблеїстики, що вивчає історичне середовище, де виникла Біблія та відбувалися події священної історії, за давніми пам'ятками

Біблійна критика, тлумачення та оцінка різноманітного матеріалу, який міститься в біблійних текстах

Біблійні товариства, наукові товариства християн, основною метою яких є переклад Біблії на різні мови світу, а також підготовка та розповсюдження її видань, в яких відсутні віроповчальні коментарі

Бібліолатрія, ставлення до Святого Письма як до виняткового авторитету й ігнорування усіляких форм церковного Передання та науки

Бібліотека Буддіка, серія публікацій буддійських пам'яток на оригінальних мовах і в перекладах; заснована в 1897 С. Ф. Ольденбургом під егідою Петербурзької академії наук

Бібліотека Ватикану, одна з найстаріших і значних бібліотек у світі; заснована в 1475 у Римі за папи Сикста IV

Біблія, назва збірки текстів (книг), що складають Святе Письмо християнства. Містить дві частини: Старий Завіт (1 тис. до н. е.), священний для юдеїв та християн, і Новий Завіт (1–2 ст.) – тексти власне християнської традиції

Біблія короля Якова, авторизована версія Біблії, її переклад англійською мовою, санкціонований та авторизований королем Яковом I Стюартом у 1611

Біглопоповці, один із напрямків старообрядницького руху, сформований у 17 ст.

Бігуни (мандрівники, Бігунський толк, Адамова згода), один із напрямків старообрядницького руху, сформований у 18 ст.

Біда, термін мусульманського каламу, який означає ті новації та помилкові судження, які відсутні в Корані та Сунні

Біддл (1615–1662), теолог, засновник секти унітаріїв; Англія

Біднов, Василь Олексійович (1874–1935), історик, публіцист, краєзнавець, громадський діяч; уславився як дослідник історії церкви; один із засновників та керівник товариства «Просвіта» в Катеринославі; Україна

Біле братство (інші назви: **Велике Біле братство, Міжнародний інститут душі Атма, ЮСМАЛОС**), новий релігійний рух, який з'явився наприкінці 1980-х на території України та поширився в країнах пострадянського простору; в його основі – віровчення еkleктичного характеру

Біле духовенство, загальне найменування православних священнослужителів (не ченців)

Білий лотос, українське псевдобуддійське братство, яке офіційно існує з 1987; резиденція – у м. Черкаси

Білий каптур, у помісних православних церквах головний убір митрополита та патріарха

Біло (білцо), у старожитні часи – металічна або дерев'яна дошка, яка заміняла церковний дзвін; трапляється і нині в деяких православних парафіях

Білокриницька ієрархія (Австрійська згода), течія попівського напрямку у старообрядництві

Білоруська автокефальна православна церква, найменування неканонічних незалежних громад православних білорусів, які знаходяться переважно за межами Білорусії

Білоруська греко-католицька церква, католицька церква східного обряду в Білорусії та серед білоруських вірян у діаспорі; виникла з прийняттям Берестейської унії (1596)

Білоруська православна церква, екзархат Руської православної церкви, який охоплює територію Республіки Білорусь

Біма, в юдаїзмі – підвищення, на яке кладуть сувої Тори під час її читання в синагозі

Біоетика, Етика життя, розділ прикладної етики, що вивчає морально-етичні проблеми, пов'язані з розвитком біомедичних наук та новітніх технологій втручання у процеси життя і смерті

Бірковський, Фабіан (1566–1636), польський письменник, полеміст, домініканець, придворний проповідник до 1634; Польща

Біси (нечисті духи, нечиста сила), противники Бога та його справ у земному світі

Біскуп, назва єпископа неправославного віросповідання у Східній Європі, починаючи з 14 ст.

Бісоодержимість, біснуватість, у християнстві – позначення стану людини, який є наслідком вторгнення демонічних сил у її повсякденне життя

Бістамі (ал-Бістамі), Абу Язід Тайфур бен-Іса (801–874), мусульманський мистик, один із основоположників суфізму; з його ім'ям пов'язують формування суфійського напрямку тай фурія; Іран

Біч, Мілош (1910–2004), теолог, біблієст, перекладач старозавітних книг, священник Чеської євангелічної церкви; Чехія

Бічер, Лаймен (1775–1863), релігійний діяч, кальвіністський пастор, представник консервативної «нової пресвітеріанської школи»; уславився як захисник пуританізму від деїзму й унітаріанства; США

Блаватська, Олена Петрівна (1831–1891), українка за походженням, письменниця та мандрівниця, релігійний філософ, одна із фундаторів Теософічного товариства (1875); з її ім'ям пов'язують створення синкретичного окультичного вчення – теософії

Благовірний, 1) у православній традиції – людина, яка сповідує істинну віру; 2) позначення чину, згідно з яким, на Русі упродовж 11–15 ст. підлягали канонізації князі за жертвенне служіння вірі й вітчизні

Благовіст, різновид церковного передзвону

Благовіщення, християнське свято; у православ'ї – зараховане до числа дванадесятих свят

Благоговіння, у християн – страх і смирення, зумовлені любов'ю та відданістю

Благодать, у християнському віровченні – божественна милість, дарована людині

Благодатний, у християнській традиції – той, хто сповнений благодаті, сповнений дарів Духа Святого

Благодатний вогонь, Святий вогонь, вогонь, який виноситься з Гробу Господнього (Єрусалим) під час особливого богослужіння (здійснюється щорічно у Велику суботу напередодні православної Пасхи у храмі Воскресіння Христового)

Благослав, Ян (1523–1571), письменник-гуманіст, перекладач, етимолог, граматист, музикант; священник Церкви моравських братів; діяч Реформації; Чехія

Благословення, у християнстві – знак хрестом, образом, рукою або покладання обох рук священника на голову віруючого як акт передачі благодаті Святого Духа

Благочестя, у християнській традиції – істинне шанування Бога, щире прийняття віроповчальних положень і виконання заповідей

Благочинний, найменування адміністративної посадової особи у православних церквах

Благочинний округ (благочиніє), адміністративна частина території православної єпархії на чолі з благочинним; зазвичай сюди входить кілька храмів

Блаженство, для християн – найвищий стан духовного та тілесного буття, яке досягається стяганням благодаті Духа Святого

Блаженний, 1) у християнській традиції – той, хто сповнений благодаті, хто виконує заповіді Божі; 2) найменування юродивих заради Христа

Блаунт, Чарльз (1654–1693), вільнодумець і критик біблійних текстів, прихильник «релігії розуму»; перший англійський деїст; Велика Британія

Блескер, Клаас Юко (1898–1983), історик та феноменолог релігії; Нідерланди

Блейк, Вільям (1757–1827), поет, релігійний мислитель, художник, гравер; перший англійський романтик; Великобританія

Блондель, Моріс (1861–1949), католицький філософ, основоположник «філософії дії»; Франція

Блуа, Леон Марі (1846–1917), письменник, католицький містик; Франція

Блюзнірство, зневажливо-знущальне, глузливе ставлення до чого-небудь шанованого й шанобливого; неповага до правил життя і/або обрядів християнства

Бог, у монотеїстичних релігіях – верховна надприродна сутність, вічна і безкінечна, наділена вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, творець всесвіту і суддя людства; у політеїстичних релігіях – надприродні істоти (єства) різної міри могутності та з різними сферами впливу

«**Бог, багатий милосердям**» («Dives in Misericordia»), енцикліка Папи Римського Івана Павла II, присвячена Божому милосердю (1980)

Богемські брати, моравські брати, секта, що виникла в Богемії в 15 ст.; засновником був Петро Хельчицький, який проповідував непротивлення злу насильством

«**Бог є Любов**» («Deus Caritas Est»), енцикліка Папи Римського Бенедикта XVI про християнську любов (2006)

Боги гір, поширене в Передній Азії уявлення про те, що боги існують тільки на певній обмеженій території, за межами якої втрачається їхня могутність

Богині-матері культ, сукупність ритуалів, в основі яких – шанування жіночих міфологічних персонажів

Богоборство, одна з найдавніших форм вільнодумства і протидії домінуючій релігії у вигляді докорів богам, надприродним силам, зневаги і неприязні до них

Богобязливість, в авраамічних релігіях – моральна чеснота, побоювання образити Бога свідомим чи несвідомим порушенням його волі, релігійних приписів

Богобудівництво, релігійно-філософська течія в середовищі російської соціал-демократії (1910-і), в основі якої – спроба синтезу ідей марксизму та релігії

Боговшанування, складова релігійних практик, визнання і виявлення вірянном своєї безумовної залежності від Бога та відданості йому

Богогласник, збірка духовних піснеспівів, покладених на ноти; віряни співають їх у святкові дні в позабогослужбовий час; такі збірки з'явилися впродовж 17–18 ст. на Волині, Холмщині, Підляшші тощо

Боголюбов, Микола Михайлович (1872–1934), протоієрей, православний богослов, уславився працями з філософії релігії; Росія

Боголюдина, базовий у християнській традиції термін для позначення Ісуса Христа в аспекті Його волюднення

Богоміли, богомільство, антицерковний рух на Балканах і в Малій Азії в 10–14 ст.

Богонатхненність, в авраамічних релігіях – позначення стану «нав'яння Богом»; також приписується священним книгам різних релігій

Богопізнання, богословський та філософський термін на позначення вищого щаблю пізнавальної діяльності людського духу, сукупність можливостей, способів, форм осягнення людиною Бога

Богоподібність людини, термін, який вживається для позначення аналогії між людиною та Богом (богами)

Богораз, Володимир Германович (псевдоніми: **Н.А. Тан, В.Г. Тан**) (1865–1936), українець за походженням, етнограф, фольклорист, лінгвіст, письменник, поет, суспільний діяч, історик релігії; уславився як дослідник вірувань, міфів та ритуалів палеоазіатських народів

«**Богородзіца**», найдавніший польський гімн, присвячений Богородиці, приписуваний, за переказом, Адальберту (Войтеху); започаткував особливе шанування поляками Богоматері

«**Богородице Діво, радуйся**», головна православна молитва, присвячена Діві Марії

Богородиця, Богоматір, Матір Божа, Діва Марія, Пріснодіва, Мадонна, у християн – земна матір Ісуса Христа, одна з найшанованіших святих

Богородичний центр Преображенної, (інші назви: **Церква Божої Матері перетворювальної, Православна церква Божої Матері Державна**), неохристиянська течія, яка виникла в 1990-ті в Росії; засновником визнається Іоанн Береславський

Богородичні догматики, вісім піснеспівів, укладених Іваном Дамаскіном, в яких поруч із похвалою Богородиці викладається вчення про Ісуса Христа як Боголюдину

Богослов, 1) в античності – поети, рідше жерці або оракули, що описували походження богів (теогонію), природу богів і людей; 2) у пізньо-юдейській та ранньохристиянській традиції – ті, хто проповідував і повчав про єдиного Бога (пророки, апостоли); 3) у християнстві – знавці й тлумачники Святого Письма, догматики і етики, фахівці у дослідженні, інтерпретації, апології та систематизації церковного віровчення і правил церковного життя

Богословський, Михайло Ізмайлович (1807–1884), протопресвітер, православний богослов, один із учасників синодального перекладу Біблії; Росія

«Богословські труди», періодичне видання РПЦ (з 1960)

Богослов'я, 1) система обґрунтування, захисту і викладу релігійних учень, сукупність вироблених тієї чи іншою релігією доказів істинності догматики, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства і віруючих; 2) термін для позначення систематичного викладу канонічних істин, вчення про Бога і боговшанування у східному християнстві

Богослов'я миру, сукупність поглядів на проблеми миру, мирного співіснування, які характеризують ту чи іншу християнську конфесію

Богослужбове коло, певна повторювана послідовність богослужінь або їх складових в межах дня, тижня, року

Богослужбові книги, церковні книги, за якими здійснюється богослужіння

Богослужіння, сукупність релігійно-культурних дій (молитви, співи, читання священних текстів, запалення свічок тощо), обрядів, церемоній, що втілюють систему релігійних уявлень і призначені для зв'язку вірян з Богом

Богоугодні заклади, різні заклади благодійного призначення, створені з метою піклування про бідних, нужденних, хворих, сиріт тощо

Богохульство, за церковними приписами – образливі, нешанобливі, глумливі дії чи слова стосовно імені Бога, святині, предметів культу

Богошукання, релігійно-філософський напрямок, який виник на початку 20 ст. в середовищі російської ліберальної інтелігенції, в основі якого – спроби відновлення християнства

Богоявлення (Епіфанія), 1) знаменна у християнській традиції подія волюднення Бога; 2) основний християнський догмат; 3) у християнстві – дванадцяте неперехідне свято, присвячене пришествю Сина Божого на землю

Боден, Жан (1530–1596), релігійний мислитель, юрист, економіст, політичний діяч; культивував ідеї деїзму, віротерпимості, раціональної релігії; Франція

Бодхі, 1) у буддизмі – еквівалент досконалого знання, пробудження – основної мети буддистів; 2) назва священного дерева пробудження

Бодхидхарма (пом. 528 або 536), засновник чань-буддизму; згідно з чаньською традицією, 28-ий загальнобуддійський патріарх і перший патріарх чань у Китаї

Бодхісатва, у буддизмі махаяни – людина, яка досягла просвітлення, але добровільно залишилася в сансарі, щоб допомогти іншим істотам знайти шлях до нірвани

Божественна літургія, головне християнське богослужіння, під час якого здійснюється таїнство причастя і приноситься безкровна жертва Господу за живих і мертвих людей; зазвичай відбувається щонеділі

Божественний цар, цар-бог, характерний для держав Давнього Сходу тип царювання, в основі якого – тенденція обоження правителя

«Божественного відкупителя» («Divini Redemptoris»), енцикліка Папи Римського Пія XI, спрямована проти комуністичного вчення (1937)

Божий суд, ордалії, форма середньовічного судового процесу

Божник, 1) рушник, яким прикривають ікони в червоному кутку; 2) найменування полиці для ікон; 3) місцеве просторічне найменування іконописця

Божниця, 1) старожитнє найменування каплички, яку ставили там, де не було церков, і над могилами померлих вірян; 2) локальне найменування шафки або полиці для ікон, кіоту

Божою милістю, урочистий вираз, який вживається у титулі правителів, у державних і важливих законодавчих актах, суть якого – у констатації походження влади від Бога

Болгарська православна церква, одна з автокефальних помісних православних церков, є складовою Вселенського православ'я

Болгарський розспів, 1) церковно-співоча традиція, утверджена в 16–18 ст. в українсько-білоруських рукописних вокальних книгах київською «квадратною» нотацією; 2) сукупність церковних мелодій, принесених із Болгарії, які збереглися в церковно-співочих книгах Русі

Болланд, Жан (1596–1665), теолог та церковний історик; учений єзуїт; Бельгія

Болландисти, група бельгійських істориків, філологів і теологів, переважно єзуїтів, які, починаючи з 17 ст., здійснювали збір документальних свідчень і видання «Житій святих», яке продовжується донині

Болотов, Василь Васильович (1853–1900), церковний історик, богослов; Росія

Бон, Юнгдрунг Бон, синкретична релігія, яка виникла наприкінці I тис. до н. е на території Західного Тибету внаслідок змішування автохтонних вірувань і зороастризму

Бона Деа, у римській міфології – богиня родючості та достатку

Бонавентура, Джованні Фіданца (1221–1274), теолог і містик, філософ-схоласт, представник старофранцисканської школи в католицькій теології; Італія

Боніфачій (Вінфрід) (672/673–754), чернець-бенедиктинець, архієпископ Майнський, християнський місіонер відомий як «апостол німців»; святий; Франкське королівство

Боніфачій VIII (бл. 1235–1303), Папа Римський (1294–1303); правознавець, апологет папської теократії

Бонус Евентус, у римській міфології – бог врожаю, пізніше бог успіху

Бонхьоффер, Дітріх (1906–1945), лютеранський теолог, пастор, основоположник «безрелігійного християнства»; Німеччина

Борей, бог північного вітру в давніх греків

Борецький, Йов див. *Йов (Борецький)*

Борис і Гліб (у хрещенні Роман і Давид) (бл. 980–1015), давньоруські князі, перші канонізовані Руською церквою святі (у 1072) як мученики за віру

Боссюе, Жак Бенінь (1627–1704), католицький теолог, проповідник, церковний письменник, мораліст; єпископ Мо; прихильник галліканського руху; активний учасник янсеністських і квієтистських дискусій; Франція

Бонч-Брусевич, Володимир Дмитрович (1873–1955), державний і суспільний діяч, один із основоположників «наукового атеїзму» в СРСР

Боттон, Алєн де (нар. 1969), письменник, філософ і публіцист; автор бестселера «Релігія для атеїстів» (2012); Швейцарія–Великобританія

Бофф, Леонардо (нар. 1938), священник, теолог і соціолог, колишній французисканець; один із провідних теоретиків христологічної течії в «теології звільнення»; Бразилія

Бохеньський, Юзеф Марія (1902–1995), філософ-неотоміст польського походження, домініканець (з 1927); Швейцарія

Боцюрків, Богдан (1925–1998), політичний і громадський діяч, дослідник історії Церкви в СРСР та Україні

Боцян, Йосиф див. *Йосиф (Боцян)*

Бранкович, Джордже (бл. 1645–1711), політичний діяч, історіограф і церковний письменник; Сербія–Румунія

Братія, у християнстві – термін для позначення ченців, які мешкають в одному з монастирів

Брати вільного духу, спіритуали, антицерковний рух, який виник у середині 12 ст. в Німеччині і Фландрії та поширився усюю континентальною Європою

Брати милосердя, католицький орден, заснований португальцем Іоанном Сіудадом ді Діо в першій половині 16 ст.

Брати-Мусульмани, члени ісламської неурядової релігійно-політичної організації, створеної в Єгипті (1928)

Братства православні, добровільні товариства віруючих, які об'єдналися задля сумісної богоугодної діяльності та взаємодопомоги в мирських справах

Братство незалежних церков і місій євангельських християн баптистів, БНЦМ ЄХБ, релігійна організація, яка виникла в межах євангельського-баптистського руху на хвилі демократичних реформ і розпаду Радянського Союзу

Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви, БОПУПАЦ, релігійна організація з виразною ідеєю національної незалежної Церкви, що діяла в Україні в 1920-х – 1930-х

Братські менноніти, новоменноніти, послідовники течії меннонітів у протестантизмі; відкололися від церковних менонітів у другій половині 19 ст.

Брахма, 1) одна з осіб трімурті в індуїзмі, творець всесвіту та усіх живих істот; 2) у буддійській космології – ватажок богів сансари, які перебувають у світі форм

Брахма Кумаріс Всесвітній духовний університет, неоіндуїстський чернечий мілленаристський рух, в основі якого – пропаганда такої форми медитації як «раджа-йога»

Брахман, 1) в індійських релігійних традиціях – позначення абсолютної реальності; 2) найменування жерця в брахманізмі та індуїзмі; 3) у буддійських текстах – одна з характеристик стану архата

Брахмани, давньоіндійські священні тексти, ритуальний та міфологічний коментар до Вед

Брахманізм, позначення давньоіндійської релігії Вед на пізньому етапі її розвитку

Брахмо Самадж, релігійно-реформаторське та соціально-просвітницьке товариство у Бенгалії (Індія); засноване в 1828 унаслідок реформаторської діяльності Раммохана Рая

Бреве, офіційне послання Папи Римського, написане ним у більш спрощеній формі, ніж булла

Бревіарій, у католицькій традиції – збірка молитов, псалмів, гімнів, витягів із біблійних текстів та творінь Отців Церкви, яка використовується під час богослужіння

Британська православна церква, Православна церква Британських островів, яка з липня 1994 перебуває під юрисдикцією Коптського православного патріархату

Брілліантов, Олександр Іванович (1867–1933), історик Церкви, богослов і філософ; Росія

Бріт-Міла, в юдейській традиції – обряд обрізання дитини чоловічої статі на восьмий день життя, або обрізання дорослого чоловіка, наведеного в юдаїзм

Бросс, Шарль де (1709–1777), історик і лінгвіст, діяч епохи Просвітництва; уперше висунув гіпотезу «первинного фетишизму», який започатковує релігійну історію людства; Франція

Броун (Браун), Роберт (бл. 1550 – бл. 1633), протестантський теолог, релігійний реформатор, основоположник радикального напрямку в протестантизмі; Англія

Бруннер, Еміль (1889–1966), реформатський теолог, сподвижник К. Барта, один із засновників діалектичної теології; Швейцарія

Бруно, Джордано Філіппе (1548–1600), містик і поет, натурфілософ-пантеїст, прихильник ідей Каббали, чернець-домініканець, творець «релігії космосу»; Італія

Бруно Картезіанець, Бруно Кельнський (бл. 1040–1101), католицький святий, засновник Картезіанського чернечого ордену; Німеччина

Бубер Мартін (Мардохай) (1878–1965), єврейський релігійний мислитель, письменник, творець «діалогічної теології», близької до екзистенціалізму; перекладач і коментатор Біблії; виріс у Львові; Австрія–Німеччина–Ізраїль

Будда, 1) у буддизмі – особа, яка досягла абсолютної досконалості й здатна вказати шлях до остаточного звільнення від пут цього світу; 2) засновник вчення, відомий як Будда Шакьямуні

Буддизм, світова релігія, яка виникла в 6-5 ст. до н.е. в Індії, поширена головню у Південній, Південно-Східній Азії та на Далекому Сході

Буддизм гуманістичний, напрямок далекосхідного, переважно китайського буддизму, який виник на початку 20 ст.

Буддійська філософія, умовне позначення сукупності ідей і концепцій, які існують в межах різних напрямків та шкіл буддизму

Буддологія, вивчення буддизму в межах різних наукових шкіл та дослідницьких установок

Буддхагхоша (5 ст.), буддійський мислитель, редактор і коментатор Тіпітаки; Індія

Буддхапаліта (5 ст.), буддійський філософ, засновник школи мадхьяміка-прасангіка; Індія

Буддха-кшетра, поняття буддійської космології для позначення поля пробудження, здатного сприяти розкриттю особистого потенціалу

Буддхачаріта, один із повних життєписів Будди

Будний, Симон (бл. 1530–1593), теолог, гуманіст, соцініанин; перекладач Біблії на польську мову; проповідник ідей кальвінізму, а потім соцініанства; Велике князівство Литовське

Будовець, Вацлав (1551–1621), протестантський теолог, діяч епохи східноєвропейського Відродження, лідер громади чеських братів; Чехія

Будон Рінчендуб (1290–1364), тибетський буддійський чернець, історик, перекладач, редактор і кодифікатор канонів Ганджур і Данджур

Буковинська православна митрополія, незалежна, самоврядна православна церква в Австро-Угорській імперії (1873–1919)

Буковинська православна церква, окреме православне церковне об'єднання, яке в різні історичні періоди було підпорядковане різним патріархатам

Булгаков, Сергій Миколайович (1871–1944), філософ, богослов, економіст, суспільний діяч; священник з 1918; один з ідеологів Руського християнського студентського руху; Росія

Булла, звернення, постанова або розпорядження Папи Римського, яке називається за першими двома латинськими словами тексту

Булдовський Феофіл, див. *Феофіл (Булдовський)*

Буллінгер, Генріх (1504/1505–1575), церковний реформатор, послідовник У. Цвінглі; Швейцарія

Бультман, Рудольф (1884–1976), лютеранський теолог, історик релігії, філософ; Німеччина

Бундахішн, зороастрійська священна книга на пехлеві, яка містить виклад питань космогонії та космології

Бунзен, Християн Карл Йосія (1791–1860), протестантський історик, біблеїст, суспільно-політичний діяч; один із ідеологів Євангелічної церкви, яка виникла внаслідок унії лютеран і реформістів; Німеччина

Буньян, Джон (1628–1688), письменник, баптистський проповідник; автор книги «Шлях паломника»; Англія

Бурак, згідно з мусульманськими переказами, схожа на коня міфічна крилата тварина, яка миттєво перенесла Мухаммада з Мекки в аль-Аксу (Єрусалим), після чого він був піднесений на сьоме небо

Буріньон, Антуанетта (1616–1680), фламандський містик і релігійний діяч, прихильниця квієтизму, засновниця секти буріньоністів; Франція

Бурса, 1) православні духовні семінарії, які з'являються в Росії та Польщі у 16 ст.; учні утримувалися за державний рахунок; 2) найменування гуртожитку при духовних навчальних закладах

Бурханізм, сукупність вірувань, уявлень та ритуалів алтайців, в основі яких – шанування верховного бога Білого Бурхана і його посланця Ойрот-хана

Буткевич, Тимофій Іванович (1854–1925), православний богослов, церковний письменник, протоієрей; тривалий час викладав у Харківському університеті; Україна

Бутц, Вільям (1829–1912), проповідник, методист, засновник і перший генерал релігійно-благодійної організації «Армія спасіння»; Великобританія

Бухарєв, Олександр Матвійович (1822–1871), православний богослов, релігійний мислитель, екзегет, літератор; Росія

Бухарі (ал-Бухарі), Мухаммад ібн Ісмаїл Абу Абдаллах ал-Джуфі (810–870), ісламський богослов, автор найавторитетнішої суннітської збірки хадисів «Джами ас-Сахіх»; Узбекистан

Бухіс, у давньоєгипетській міфології священний білий бик, втілення бога війни Монту, прояв Амон-Ра і Осіріса

Бухман, Френк (1878–1961), лютеранський священик, ідеолог протестантського консерватизму; США

Бухманізм, релігійно-етичне й політичне вчення, назване за ім'ям американського лютеранського пастора Ф. Бухмана

Буцер, Мартін (1491–1551), протестантський реформатор, гуманіст, теолог, колишній домініканець; Німеччина

Бушелл, Хорас (1802–1876), пастор конгрегаціоналістської церкви у Хартфорді, прихильник ліберальної протестантської теології, педагог, юрист; США

Бхававівека (бл. 500 – бл. 570), буддійський мислитель, засновник школи мадхьяміка-сватантріка; Індія

Бхавачакра, буддійське поняття для позначення колеса буття, яке складається з народжень і смертей

Бхагаван, 1) найменування звернення до індійських богів, переважно до Вішну та Крішні; 2) одна з образних характеристик Будди Шак'ямуні

«**Бхагавадгіта**», давньоіндійська релігійно-філософська поема; спочатку була самостійним твором, а згодом увійшла до складу епосу «Махабхарата»

«**Бхагавата-Пурана**», один із авторитетних та шанованих текстів вішнуїзму

Бхакті, в індуїзмі – збірне поняття для позначення емоційної прив'язаності та любові людини до Господа

Бхакті-йога, один із чотирьох основних видів йоги

Бхікшу, у буддизмі – найменування ченця, члена сангхи

Бхікшуні, у буддизмі – найменування черниць, які входять до жіночих громад

Бьоме, Якоб (1575–1624), філософ-містик, теософ і гностик; пантеїст; Німеччина

Бьоркіт, Френсіс Кроуфорд (1864–1935), протестантський церковний історик, патролог і біблеїст; Великобританія

Бюрнуф, Ежен (1801–1852), орієнталіст, засновник франко-бельгійської буддологічної школи, основоположник релігієзнавства у Франції

Ваал, головний бог фінікійської релігії

Вавилон, 1) одне з найбільших міст Давньої Месопотамії і всього стародавнього світу, столиця Вавилонського царства; 2) символ християнської есхатології

Вавилонська вежа, вежа до небес, яка будувалася без дозволу Бога, тема біблійного сюжету про виникнення різних мов і роз'єднаність народів

Вавилонський полон, період історії єврейського народу, примусова депортація до Вавилонського царства частини мешканців Юдеї після її завоювання Навуходоносором II в 6 ст. до н. е.

Ваджраяна («діамантова колісниця»), один із напрямів буддизму, відомий також як тантричний буддизм

Вайшешика, одна з шести ортодоксальних шкіл класичної індійської філософії

Вайшнави, послідовники однієї з найбільших течій в індуїзмі

Вакх див. *Діоніс*

Вакханалії, містичні свята на честь Вакха (Діоніса), які мали органістичний характер і користувалися особливою популярністю в Італії з початку 2 ст. до н. е.

Валаам, Білеам, в юдейських переказах – іноплемінний маг і пророк

Валаамський Спасо-Преображенський монастир, ставропігійний чоловічий монастир Російської православної церкви, розташований на островах Валаамського архіпелагу в Карелії

Валентин (?–?), ранньохристиянський святий мученик; Римська імперія

Валла, Лоренцо (1407–1457), філософ-гуманіст доби Відродження; у трактаті «Про насолоду як істинне благо» (1431) захищав філософію та етику Епікура, намагався примирити християнство та епікуреїзм, засуджував чернецтво як інститут; Італія

Валтасар, в юдейських і християнських переказах: 1) останній вавилонський цар; 2) вавилонське ім'я, яким назвали Даниїла у вавилонському полоні; 3) ім'я одного з трьох волхвів

Валькірії, у скандинавській міфології – войовничі діви, підпорядковані Одіну

Вальпургієва ніч, у німецькій міфології – ніч з 30 квітня на 1 травня (день св. Вальпурги), час щорічного шабашу відьом на горі Брокен і в інших місцях

Вальхалла, Вальгала, у скандинавській міфології – небесний рай хоробрих воїнів-ейнхеріїв, що належить Одіну

Вампір див. *Утир*

Ваніні, Джуліо Чезаре (1585–1619), філософ-пантеїст, священник; Італія

Варвара (пом. 306), християнська великомучениця, яку було страчено в Єгипті під час репресій проти християн; вважається захисницею від раптової та насильницької смерті; Католицька церква зарахувала її до 14 святих помічників; Римська імперія

Вардесан, Бардесан (154–222), сирійський богослов єретичного напрямку, філософ, вчений і поет, засновник сирійської літературної мови

Варлаам Калабрійський (1290–1348), візантійський богослов, філософ, астроном і математик, католицький єпископ міста Джераче; ініціатор та активний учасник богословсько-філософського руху у Візантії 14 ст., противник св. Григорія Палами й сихазму

Варни, чотири касты, на які поділялося суспільство в Стародавній Індії: брахмани, кшатрії, вайш'ї та шудри

Варуна див. *Ведична релігія*

Варфоломій, один із 12 апостолів; у католицькій іконографії атрибутом Варфоломія є ніж м'ясника, що був знаряддям його страти; Римська імперія

Варфоломій I (нар. 1940), церковний діяч, архієпископ Константинополя – Нового Рима, Вселенський патріарх; Туреччина

Варфоломійська ніч, «криваве весілля», масове побиття гугенотів католиками (1572) у Парижі в ніч перед «святом св. Варфоломія» (24 серпня)

Варшавська конфедерація, конфедерація, що визначила засади релігійної терпимості в Речі Посполитій (28 січня 1573)

Василіани, ченці католицьких чернечих орденів східного обряду

Василій Великий, Василій Кесарійський (бл. 330–379), грецький церковний діяч, мислитель і письменник; один із найвидатніших представників патристики, очільник каппадокійського гуртка; у православній традиції – один із трьох головних святителів Східної Церкви; Візантійська імперія

Василь (Липківський) (1864–1937), релігійний діяч, церковний реформатор, проповідник, педагог, публіцист, письменник і перекладач, борець за автокефалію українського православ'я, перший митрополит (1921–1930) Української автокефальної православної церкви митрополит Київський і всієї України

Ватикан 1) офіційна резиденція римських пап (див. *Папа Римський*); 2) комплекс споруд, що включає собор св. Петра, апостоличний палац із Сикстинською капеллою; 3) назва одного з пагорбів, на якому розташований Рим; 4) територія Держави-міста В., що виникла в результаті підписання 11 лютого 1929 угоди (конкордату) між Пієм XI і урядом Італії

Ватиканські Собори, вселенські собори Католицької церкви; перший В. С. або 20-й вселенський, проведено в 1869–1870; другий В. С. працював протягом 1962–1965; на ньому була проголошена нова програма оновлення Церкви – аджорнаменто

Ваххабізм, одна з назв течії в ісламі, що виникла у 18 ст.; названий за ім'ям шейха Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба

Ваххабіти, послідовники ваххабізму

Введення в храм Пресвятої Богородиці, свято, що належить до дванадцятих великих християнських свят; Святе Письмо не оповідає про введення Богородиці, тому свято засноване на традиціях Церкви й на апокрифічних книгах

Вебер, Макс (1864–1920), соціолог, дослідник релігії, автор книг «Протестантська етика й дух капіталізму», «Зібрання творів із соціології релігії»; Німеччина

Веди, найдавніші священні індійські тексти, що формувалися та були записані протягом 16–7 ст. до н. е.; поділяються на чотири групи: Самхити, Брахмани, Аран'яки, Упанішади

Ведична релігія, ведизм, релігійні уявлення стародавніх індійців; початок їх створення сягає періоду після вторгнення до країни арійських племен; протягом наступних десяти століть усна традиція видозмінюється, поповнюється та записується у Ведах, священних книгах

Велес, Волос, у слов'янській міфології – бог торгівлі, музики, мистецтва, поезії та підземного світу; можливо був опікуном худоби; асоціюється із багатством і магічними силами світу духів

«**Велесова книга**», літературна пам'ятка, що містить опис історії, міфології та релігії слов'янських племен русів у період із 9 ст. до н. е. до 9 ст. н. е.

Велика хоральна синагога (м. Київ), юдейська культова споруда на Подолі (1895)

Великдень, найбільше християнське свято; цей день вважається днем Воскресіння Ісуса Христа та має ще одну назву – Пасха

Великий піст, найважливіший і найдавніший із усіх багатоденних постів у християнстві; він нагадує про сорокаденний піст Ісуса Христа в пустелі; він же вводить у Страсний тиждень, а потім – до свята свят – Воскресіння

Велика схизма західного християнства див. *Західна схизма*

Великий Московський церковний собор, церковний собор Російської церкви, скликаний за наказом царя Олексія Михайловича, на якому відбувся суд над Московським патріархом Никоном; собор започаткував активну боротьбу із «розколом» (противниками церковної реформи патріарха Никона) (1666–1667)

Великий розкол у християнстві (1054) див. *Розділення церков*

Велі, в ісламі – святий

Вельгаузен, Юліус (1844–1918), біблеїст, сходознавець; Німеччина

Венера, у римській міфології – богиня весни, любові та краси, покровителька римлян; відповідає грецькій Афродіті

Вербна неділя, дванадцять християнське свято в неділю Вербного тижня, перед Великоднем, що відзначає Вхід Господній до Єрусалима

Вервиця, традиційні католицькі чотки

Вериги, важкі залізні ланцюги, пута, тягарі, носіння яких на голому тілі є різновидом аскетичного подвигу, добровільного мучеництва

Веснянки, традиційні обрядові хорові пісні з іграми й танками, що виконувалися навесні

Веста, у римській міфології жіноча персоніфікація вогню, богиня громадського (міського) та домашнього вогнища, добробуту й ладу в родині

Весталки, у Стародавньому Римі – жриці богині Вести

Вестмінстерське віросповідання, вірування англословних пресвітеріан

Вестфальський мир, мирна угода, підписання якої (24 жовтня 1648) завершило Тридцятирічну війну 1618–1648

Ветте, Вільгельм Мартін Леберехт (1780–1849) протестантський богослов, біблеїст; Німеччина–Швейцарія

Видубицький (Михайлівський) монастир, православний монастир у Києві, будівництво якого розпочалося в 11 ст.

Виправдання вірою, принцип протестантизму, проголошений М. Лютером

Вифлеєм, місто в Палестині, поблизу Єрусалима; згідно зі Старим Заветом, місце народження Давида й «месії, що прийде»; виходячи з цього старозаповітного пророцтва, християнство проголосило Вифлеєм в Євангеліях місцем народження Ісуса Христа; вважається священним місцем християн та юдеїв

Вифлеємська зірка, у християнстві – небесне тіло (комета), яке з'явилося на момент народження Ісуса Христа й було дороговказом волхвам, що йшли поклонитися Спасителю

Вихід, друга книга П'ятикнижжя Мойсея

Вишенський, Іван (бл. 1550–1621/1633), письменник-полеміст, філософ, прихильник ісихазму; пропагував принцип соборності, колективного управління Церквою, в якому повинні брати участь і парафіяни; Україна

Вівтар, олтар, узагальнююча назва для сакрального об'єкта (у священному місці, будинку, храмі тощо), призначеного для здійснення жертвоприношення пращурам, духам, богам, героям

Відлучення див. *Анафема*

Відплата потойбічна, принцип здійснення вищої божественної справедливості, нагорода чи кара людині залежно від виконання чи невиконання нею релігійних заповідей чи настанов

Відсічення голови Іоанна Хрестителя, Усікновення, Головосік, у церковному календарі день пам'яті має назву Усікновення Голови святого Пророка Предтечі й Хрестителя Господнього Іоанна; у цей день (11 вересня) християни дотримуються суворого одноденного посту, не можна різати ножем, навіть брати в руки щось гостре

Відьма, згідно з народними уявленнями, одержаними в спадщину від дохристиянських вірувань і підтриманими середньовічними християнськими богословами, зла чарівниця, служителька диявола, «нечистої сили»

Візантологія, богословська дисципліна, яка висвітлює історію Церкви у Візантії в 4–8 ст., а також історію Константинопольської православної церкви з 9 до 15 ст.

Вій, персонаж східнослов'янської міфології

Військово-чернечі ордени, особливий тип католицьких орденів, що об'єднували лицарів – учасників хрестових походів, поєднували монастирські статuti з лицарськими ідеалами

Вікарій, намісник, заступник духовної особи; у Католицькій церкві Папа іменується «вікарієм Христа»; свої вікарії є в єпископів, нерідко в абатів монастирів і священників великих парафій; у протестантських церквах зустрічаються в якості помічника священника; у Православній церкві інститут вікарія (з 1865) встановлено в усіх єпархіях

Вікторія, у римській міфології – богиня перемоги

Віленський з'їзд, з'їзд православної та протестантської шляхти Речі Посполитої, на якому укладено політичний союз православних і протестантів, скріплений актом конфедерації (18 травня 1599)

Віленський собор, собор духовенства православної Київської митрополії (25 грудня 1509 – 18 січня 1510), скликаний у Вільно митрополитом Йосифом II (Солтаном); мав на меті припинити зловживання й оновити церковне життя

Вільнодумство, різноманітні форми критичного аналізу як релігійної доктрини в цілому, так і деяких її положень; переоцінка традиційно поширених релігійних ідей, індіферентність уявлень, критика релігії з позицій здорового глузду, суспільної практики, науки

Віная-пітака, перша частина Трипітаки

Вінчання, церковний шлюб, одне із семи таїнств – союз чоловіка та жінки, освячений Церквою

«**Віра і Розум**» («Fides et Ratio»), енцикліка Івана Павла II (1998)

«**Віра і Розум**» («Вера и Разум»), філософсько-богословський журнал, що видавався Харківською духовною семінарією у 1884–1917

Віра релігійна, особливий духовно-емоційний стан людини, позараціональна переконаність у наявності надприродних сил, істин, сутностей

Віра, Надія, Любов та їхня мати Софія, ранньохристиянські святі, моці яких перебувають в Ельзасі (Франція); день пам'яті 30 вересня

Вірменська григоріанська церква, Вірменська апостольська церква, одна з найдавніших християнських помісних церков, яка виникла в результаті

проголошення (301) християнства державною релігією Вірменії; першорядну роль у проголошенні відіграв Григорій Просвітитель, що став першим католікосом (302–326), і на честь якого Вірменська церква отримала назву «григоріанська»

Вірні, переконані послідовники тієї чи іншої релігії, які свідомо і сумлінно дотримуються її вчення, приписів і норм

Віровчення, комплекс священних істин, визнаних учень, догматів, етичних принципів тієї чи іншої релігії

Віросповідання, 1) належність людини до певної релігії, церкви, конфесії, громади, що виявляється в її культовій практиці та повсякденному бутті; 2) релігійне об'єднання зі своїм віровченням, культом, організацією

Віротерпимість, визнання права на свободу релігійного самовизначення; терпиме, поважне ставлення до представників усіх вірувань і релігій

Віруючий, вірянин, релігійна людина

Віттенберзька згода, згода, досягнута між саксонськими лютеранами й південними німецькими протестантами щодо питання про Вечерю Господню (1536)

Вішну, один з основних богів індуїстського пантеону

Вішнуїзм, релігія Індії післяведичного періоду

Власовський, Іван Федорович (1883–1969), церковний і громадський діяч, історик; автор праць на церковно-історичну тематику; Україна–Канада

Влахернська ікона Божої Матері, Одігітрія, древня і вшанована ікона, автором якої вважається євангеліст Лука, охоронниця і захисниця Константинополя; після падіння міста в 1453 передана на Афон, згодом принесена в дар московському царю

Вогнепоклонство, 1) ритуальне шанування вогню; 2) давня назва зороастризму на слов'янських теренах

Водокроплення, у християнстві – оббризування свяченою водою

Водосвяття, культова дія, коли хрест занурюється у воду й вона стає свяченою, цілющою

Водохрещта, Йордана, Богоявлення, завершальне велике свято різдвяно-новорічного циклу, яке православні та греко-католицькі християни відзначають 19 січня; з ним пов'язують хрещення в Йордані Ісуса Христа та сходження на нього Святого Духа – Богоявлення

Водяник, у слов'янській міфології – злий дух, господар річок, озер та інших вод

Воздвиження Хреста Господнього, одне з найважливіших свят, присвячених культу хреста – символу християнської віри; відзначається 27 вересня

Вознесіння, вознесіння воскреслого після розп'яття на хресті Ісуса Христа на небо; відзначається на сороковий день після Пасхи

Вознесіння Пресвятої Діви Марії, догмат Католицької церкви про не тільки духовне, а й тілесне вознесіння Богородиці

Володимир (Сабодан) (1935–2014), митрополит, глава Української православної церкви (Московський патріархат) (1992–2014); Україна

Володимир (Романюк) (1925–1995), патріарх Української православної церкви (Київський патріархат) (1993–1995); Україна

Володимирська ікона Божої Матері, чудодійна православна ікона, яка знаходиться у Третьяковській галереї в Москві; була подарована Києву Константинопольським патріархатом і знаходилася у Вишгороді (звідси друга назва – Вишгородська); у 1169 Андрій Боголюбський захопив і зруйнував Київ, серед скарбів, вивезених до Володимира, а згодом до Москви, була й ця ікона

Володимирський собор у Києві, православний собор, головний храм Української православної церкви (Київський патріархат); збудований у 1862–1882

Волхви, 1) особливий прошарок людей-мудреців, які користувалися великим впливом у давнину; 2) (бібл.) східні мудреці, які прийшли в Єрусалим поклонитися немовляті Ісусу Христу

Волховник, язичницькі записи священних текстів

Вольтер, Франсуа Марі Аруе (1694–1778), філософ-деїст, письменник і публіцист; один із представників Просвітництва, критик релігійної нетерпимості; праці: «Орлеанська діва», «Філософські листи», «Філософський словник»; Франція

Вормський едикт, указ імператора Священної Римської імперії Карла V від 25 травня 1521, спрямований проти М. Лютера

Ворожіння, магичні дії з метою дізнатися майбутнє, долю людини, пов'язані з первісними віруваннями й культовою практикою

Воронаєв, Іван Юхимович (1885–1937), проповідник, місіонер, один із засновників п'ятидесятницького руху в Україні та Радянському Союзі

Воронаївці, напрям п'ятидесятництва в Україні

Воскресіння, уявлення про відтворення живої людини після смерті, руйнацію особистісної єдності душі і тіла та часткову або повну руйнацію

(тілння) тіла; ці уявлення зустрічаються в різних релігіях, але є характерними для юдаїзму, християнства та ісламу

Воскресіння Господнє див. *Великдень*

Воскресіння мертвих, один із основних догматів авраамічних релігій світу

Восьмеричний (вісімковий) шлях, у буддизмі – шлях, що веде до припинення страждань

Вотум, привіски до церковних ікон, які були поширені в Україні в 17–19 ст.

Воцерковлення, особливий церковний чин, що здійснюється в богослужбовій практиці православних церков на 40-й день після народження немовляти; цей чин є початком введення дитини в Церкву (до таїнства хрещення), або введення в церковні збори, якщо вона вже охрещена

Всевидоще (всевидаче) око, 1) у християнстві – символ Бога-Отця; 2) один із головних символів масонів

Вседержитель див. *Пантократор*

Вселенське православ'я, сукупність усіх православних церков, що зберігають у незмінному вигляді Нікео-Константинопольський Символ віри

Вселенський Патріарх, титул предстоятеля Константинопольської православної церкви

Вселенські собори, збори вищих церковних ієрархів, делегацій християнських помісних церков; на соборах розроблялися і затверджувалися віровчення і культ християнства, канонічні норми і богослужбові правила, розглядалися богословські концепції, засуджувалися ересі

Вселенські собори Католицької церкви, Вселенські собори, що визнаються Католицькою церквою

Всеношна, богослужіння у Православній церкві напередодні неділі або великого релігійного свята

Всеpravoslavний собор, Великий і Святий Собор Православної Церкви, собор предстоятелів і представників визнаних помісних православних церков, що відбувся на о. Крит (19–26 червня 2016)

Всесвітнє братство буддистів, найавторитетніша міжнародна неурядова організація буддистів, заснована 1950 на Шрі Ланці

Всесвітній альянс, об'єднана міжнародна організація пресвітеріанських, конгрегаціоналістських і реформатських церков

Всесвітній день миру, День всесвітніх молитов про мир, міжнародне свято (з 1967), під час якого віруючі звертаються до Бога з молитвами дарувати мир на Землі й припинити всі війни; відзначається 1 січня

Всесвітній ісламський конгрес, міжнародна ісламська організація з вивчення історії, філософії та догматики ісламу

Всесвітній потоп, переказ про знищення першого світу й людства Богом через сорокаденний дощ, розлив річок і затоплення всієї землі водою; історія потопу відображена у міфах і легендах більшості культур світу

Всесвітній союз баптистів, найкрупніший міжнародний альянс баптистських релігійних організацій

Всесвітня ісламська ліга, міжнародна ісламська організація з поширення ісламу у світі

Всесвітня методистська рада, об'єднання методистських церков на основі рішень Екуменічної методистської конференції (1951)

Всесвітня рада церков, керівний орган екуменічного руху, який об'єднує протестантські та деякі православні церкви; резиденція в м. Женева (Швейцарія); підзвітна асамблеї, що скликається кожні п'ять-шість років та обирається нею

Всесвітня спілка вільнодумців, міжнародна організація, яка декларує принципи критично-раціонального ставлення до релігійних догматів, свободи совісті, світськості держави і школи, виступає проти клерикалізму в політиці

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, міжконфесійна організація, яка об'єднує зусилля конфесій і громадськості у справі духовного відродження, міжрелігійного діалогу, розвитку державно-конфесійних відносин

Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів, ВСЦ ЄХБ, найкількісніша протестантська організація в Україні

Втілення, набуття духовною сутністю матеріальної, тілесної, людської природи; віра у факт втілення є основою християнського сповідання Ісуса Христа як Боголюдини

Второзаконня, назва п'ятої книги Старого Завіту

Вхід Господній до Єрусалима див. *Вербна неділя*

Вуду, загальна назва релігійних вірувань, що з'явилися серед нащадків чорношкірих рабів, вивезених із Африки до Південної та Центральної Америки

Вулкан, у римській міфології – бог вогню, захисник від пожеж

Вульгата, переклад Біблії латиною з єврейської та грецької мов

Вунд, Вільгельм (1832–1920), мовознавець, систематизатор матеріалу з історії міфів і релігійних вірувань різних народів; Німеччина

Вшанування Хреста Господнього, Перший Спас, свято, встановлене у Візантії на честь перемоги над мусульманами; у святковій богослужіння були введені обряди виносу хреста, ходіння з ним вулицями й урочистого водосвяття; вшановують також сім святих мучеників – братів Маккавеїв; звідси в Україні свято дістало ще одну назву – Маковія; також свято співпадало зі збиранням першого меду, який несли в церкву святити, тому ще одна його назва – медовий Спас; відзначається 14 серпня

Г, жертвний вогонь – слов'янська руна вогню, символізує очищення
Гавриїл, архангел, який благовістував про народження Ісуса Христа

Гадес див. *Аїд*

Газават, в ісламі – священна війна проти невірних

Газалі (ал-Газалі) Абу Хамід Мухаммад ібн Мухаммад (1059–1111), мусульманський теолог і філософ; Іран

Газії, 1) почесне звання учасників воєн мусульман із невірними; 2) спеціальні загони з бідняків і декласованих елементів для захисту кордонів від невірних у середньовічних державах Близького й Середнього Сходу

Газі Магомед, Казі-Мулла (1795–1832), перший імам Дагестану й Чечні, прихильник мюридизму; очолив боротьбу горців проти царської Росії і здобув кілька перемог

Галаха, в юдаїзмі – система норм, що регламентує сімейне та громадське життя

Галицька митрополія, митрополія Константинопольської православної церкви, утворена в 1302 (1303); як митрополія існувала з перервами до 1347, коли була перетворена на єпархію Київської митрополії; у 1371 відновлена, у 1401 знову підпорядкована Київській митрополії

Галілей, Галілео (1564–1642), фізик, астроном, математик і мислитель, один із засновників сучасного експериментально-теоретичного природознавства; прибічник геліоцентричної системи світу Коперника; Італія

Галілея, історична область у Палестині, місце проповідей Ісуса Христа

Галліканізм, галліканство, релігійно-політична течія, що виникла в 13 ст.; відстоювала незалежність французької церкви від Папи Римського

Галятовський, Іоанікій (?–1688), письменник, церковний і громадсько-політичний діяч, ректор Києво-Могилянської академії (1658–1668); автор збірок проповідей та оповідань; Україна

Гамадріади, у грецькій міфології – лісові німфи, які, на відміну від дріад, народжуються разом із деревом, живуть у його гіллі та вмирають одночасно з ним

Гандизм, релігійно-філософська та соціально-політична доктрина, названа за ім'ям її засновника М.К. Ганді

Ганеша, в індуїзмі – бог мудрості та сили, зображується з головою слона

Ганчжур і Данчжур, тибетський буддійський канон

Гарнак, Адольф (1851–1930), протестантський теолог, історик християнства; Німеччина

Гарпії, у грецькій міфології – богині вихору

Гаруспіки, у Стародавньому Римі – жерці-віщуни, які ворожили на нутрощах жертвних тварин, а також витлумачували приховане значення різних явищ-знамень; у 1–5 ст. існувало їхнє об'єднання – жрецька колегія

Гаспринський, Ісмаїл (1851–1914), кримськотатарський просвітитель, письменник, педагог, культурний, громадський і політичний діяч; засновник пантюркізму; один із засновників модерністського руху в ісламі; Україна

Гассенді, П'єр (1592–1655), математик і філософ; прагнув поєднати філософію Епікура із християнською вірою; його праці: «Метафізичне дослідження проти Декарта», «Метафізичне дослідження, чи Сумнів і заперечення проти метафізики Декарта»; Франція

Гати, 17 гімнів, найдавніша частина Авести (бл. 6 ст. до н. е.)

«Гаудім ет спес» див. «Радість і надія»

Гаутама, родове ім'я царевича Сиддхартхи – засновника буддизму

Гахан, патріарх, виборний вищий духовний і світський глава караїмів; у Російській імперії очолював Таврійське й Одеське караїмське духовне правління, яке об'єднувало караїмські громади цих територій

Геб, у єгипетській міфології – батько богів, сонця і місяця

Геба, у грецькій міфології – богиня юності

Гебри, послідовники зороастризму в Ірані

Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831), представник німецької класичної філософії; релігію та філософію вважав тотожними за змістом, але різними за формою: релігії притаманне уявлення, філософії – поняття; підкріпив докази буття Бога, які заперечував Кант, розглядав історію релігії як єдиний закономірний процес; вважав, що змістом істинної релігії є Абсолютний Дух, Бог, який пізнає самого себе в людській свідомості

Гегельянство, філософські течії, джерелом яких було вчення Гегеля; виникли в 1830-х – 1840-х; частина гегельянців (правогегельянці) трактували вчення Гегеля в дусі християнської ортодоксії; Д. Штраус, який започаткував рух лівогегельянців, вважав, що всі розповіді про Христа є продуктами творчості або нації, або великої релігійної громади

Ге-гу, у китайській міфології – богиня-покровителька повитух і народження дітей; існувала реальна жінка, яку за мистецтво допомагати породіллям шанували як богиню, а після її смерті побудували храм на її честь; культ був поширений у багатьох місцевостях Китаю в кінці 19 – на початку 20 ст.

Гедеон, Гідеон (12 ст. до н. е.), суддя, виборний вождь ізраїльських колін Єфрема (Ефраїма) і Манасея (Менаше); відбив напад на Палестину воюючих кочівників-мідіанитян та амалактеян; згідно з Біблією, благодістивий чудотворець, який перемагає ворогів не силою зброї, а тільки завдяки допомозі Бога Яхве

Гедонізм, принцип, згідно з яким вищою метою та основним стимулом людської поведінки є насолода та задоволення

Гесна, в юдаїзмі, християнстві, ісламі – одне з позначень пекла, синонім вічної загибелі грішників

Геката, у грецькій міфології – богиня місячного світла, мороку та чарівництва

Гекатомба, у Стародавній Греції – урочисте жертвопринесення богам (спочатку 100 биків)

Гелаті, пам'ятник духовної та матеріальної культури Грузії, один із найвідоміших православних чоловічих монастирів; заснований Давидом Будівником у 1106; підпорядковувався лише цареві, а в релігійних питаннях – католикозу; у часи середньовіччя – значний центр просвіти

Гелікон, гора, де, згідно з грецькою міфологією, жили музи й Аполлон; на його честь на горі збудували храм

Геліополь, одне з найдавніших міст Єгипту, розташоване поблизу Каїра; збудоване в 4 тис. до н. е., вважалось священним місцем перебування верховного бога Ра

Геліос, у грецькій міфології – бог Сонця; у 3 ст. до н. е. споруджено величезну статую Геліоса – Колос Родоський, що вважався одним із семи чудес світу

Гельветичне сповідання, назва двох віросповідних документів (1536 і 1566) протестантської реформатської церкви

Гельдерлін, Йоганн Христіан Фрідріх (1770–1843), поет і філософ, засновник особливого виду пантеїзму – культу «живого божества»; Німеччина

Гемара, тлумачення найдавнішої частини Талмуду – Мішни

Генерал, глава ордену єзуїтів і домініканців, обирається довічно; беззастережне підкорення його волі є обов'язковим для кожного єзуїта

Геніза, в юдаїзмі – місце зберігання вже непридатних, знищених часом сувоїв, книг (Старого Завіту, Талмуда, молитовників), їхніх фрагментів, у яких згадується ім'я або епітети Бога, а також культових предметів, знищення яких забороняється юдейськими нормами; після заповнення генізи зібрані в ній предмети та книги вивозили й ховали на кладовищі

Геній, у римській міфології – спочатку божество – прабатько роду, потім – уособлення сил і здібностей чоловіка; згодом – самостійне божество, яке народжувалося разом із людиною та керувало її вчинками; вважалося, що геніїв мають не тільки люди, але й міста, місцевості, корпорації тощо; зображався у вигляді юнака з рогом достатку й чашею

«**Геннадіївська Біблія**», перше повне зібрання біблійних книг церковнослов'янською мовою, здійснене 1499 з ініціативи новгородського архієпископа Геннадія

Генотеїзм, енотеїзм, термін, запропонований англійським істориком релігії М. Мюллером для позначення особливого типу богошанування, що має ознаки політеїзму й монотеїзму

Генріх I (1068–1135), англійський король (з 1100); намагаючись зміцнити політичну владу корони, вступив у конфлікт із примасом Англії Ансельмом Кентерберійським, а згодом – із Папою Римським у питанні про право призначення (інвеститури) англійських єпископів; за угодою 1107, король відмовився від права на духовну інвеституру, але зберіг за собою привілей приймати феодальні присяги від англійських прелатів під час їх вступу у володіння церковними землями

Генріх VIII (1491–1547), англійський король (з 1509); спочатку був прихильником Реформації; 1534 розірвав стосунки з Папою Римським, парламент проголосив його главою Англіканської церкви; у 1539, передчуваючи близьку смерть, закликав підданих повернутися до католицьких обрядів

Георгій Афонський, Георгій Мтацмінделі (1009–1065), грузинський церковний і політичний діяч, історик, письменник; виступав за незалежність Грузинської церкви від Візантії, недоторканність власності монастирів на Афоні; переклав низку церковно-богословських книг грузинською мовою

Георгій Переможець, Георгій Побідоносець (кін. 3 ст. – 303), один із найшанованіших християнських святих великомучеників; міцний, непоборний

воїн, він зазнав тяжких мук за сповідування Ісуса Христа та загинув від них; за цей подвиг Церква нарекла його Переможцем

Гера, у грецькій міфології – верховна богиня, дружина Зевса, небесна володарка, покровителька героїв і міст, шлюбу, сімейного життя, повелителька сил природи; зображалася стрункою жінкою у вінку або діадемі; у римській міфології їй відповідає Юнона

Геракл, у грецькій міфології – герой, син Зевса, якого після смерті було взято на Олімп

Герма, чотиригранний стовп, яким у давнину позначали місце поховань; завершувався скульптурним зображенням голови; у Стародавній Греції вважався фетишем, що охороняє шляхи, ворота, межі

Герма, християнський письменник середини 2 ст., автор близького до Нового Заповіту твору «Пастир», в якому піддав осуду прагнення людей до земного щастя

Герман, Джерман, у південнослов'янській міфології – божество родючості; вважалося, що поховання із відповідними замовляннями глиняної ляльки, яка символізує божество, викличе плодоносний дощ, убереже від грому та граду

Герман фон Райхенау, Герман Паралітик (1013–1054), хроніст, учений, поет, музикант; з 1043 – чернець бенедиктинського абатства Райхенау; автор «Всесвітньої хроніки», цінної для вивчення історії релігії Німеччини як свідчення очевидця; Німеччина

Гермафродит, у грецькій міфології – юнак надзвичайної краси, син Гермеса й Афродіти; німфа Салмакіда закохалася в нього, але юнак не відповів їй взаємністю; на прохання німфи боги поєднали її з юнаком в одну двостатеву істоту

Герменевтика, теорія тлумачення текстів, зміст яких неясний через погане збереження або незрозумілість для сучасника термінів давніх часів; виникла в епоху елінізму для потреб досліджень класичних текстів і Біблії

Гермес, у грецькій міфології – вісник богів, покровитель торгівлі та провідник душ померлих; відповідники – давньоєгипетський Тот та римський Меркурій

Герметизм, релігійно-філософська течія пізньої античності, виникла в Єгипті

Гермоген, Єрмоген (бл. 1530–1612), патріарх Московський і всієї Русі (1606–1612)

Гестія, у грецькій міфології – богиня домашнього вогнища

Гефест, у грецькій міфології – бог вогню, ковальства, покровитель ремесел

Гецсиманський (Гетсиманський) сад, оливковий сад, розташований у нижній частині Оливкової гори біля струмка Кедрон на схід від центру Старого міста в Єрусалимі (Ізраїль); у християнській традиції вшановується як одне з місць Страстей Христових

Гея, у грецькій міфології – богиня, уособлення землі

Гади, у грецькій міфології – німфи, брат яких Гіас загинув на полюванні; нещасні сестри так оплакували загибель брата, що вмерли; Зевс узяв їх на небо та перетворив на зорі сузір'я Тельця, які в Греції можна спостерігати в період дощів (звідси назва)

Гігієя, Гігія, у грецькій міфології – богиня здоров'я, дочка та помічниця Асклепія; зображалася у вигляді молодої жінки в довгому одязі, яка тримає в руці чашу та годує з неї змію; ця чаша зі змією стала символом медицини

Гідеон див. *Гдеон*

Гідра – у грецькій міфології багатоголова потвора з тілом змії

Гізель, Інокентій (бл. 1600–1683), церковний і громадський діяч; з 1645 – професор і ректор Києво-Могилянської академії, з 1656 – архимандрит Києво-Печерської лаври; автор філософської праці «Твір про всю філософію»

Гіменей, у грецькій міфології – бог шлюбу; зображався гарним юнаком, прикрашеним гірляндами квітів, зі смолоскипом у руці; у римській міфології йому відповідають Талассіон, Доміцій

Гімн церковний див. *Хорал*

Гіпнос, у грецькій міфології – бог – уособлення сну, син Нікти (ночі), брат Танатоса (смерті); мав владу навіть над богами; зображався юнаком із крилами, іноді сплячим хлопчиком; його атрибути – маківка, ріжок

Глосолалія, у християнстві – «говоріння різними мовами», викрикування, що спостерігаються у стані релігійного екстазу, психічного перенапруження, які зумовлені дією «божественного духу» на віруючого

Гноми, у міфах народів Європи – маленькі людиноподібні істоти з довгими бородами, які живуть у горах, лісах або під землею; в надрах землі вони приховують скарби, які охороняють їхні дружини – гноміди; з 16 ст. перетворилися на казкових персонажів

Гностицизм, релігійно-філософський напрямок, що виник в епоху пізньої античності; розрізняють гностицизм юдейський, язичницький і християнський

Гог і Магог, в юдаїзмі, християнстві – войовничі антагоністи «народу Божого», які прийдуть в «останні часи»; юдеї епохи еллінізму ототожнювали

їх зі скіфами, іноді з мідянами, парфянами; візантійці під Гогом розуміли русичів; із 13 ст. асоціювалися у свідомості східних слов'ян із татаро-монголами

Голгофа, пагорб поблизу Єрусалима, місце прилюдних страт і розп'яття Ісуса Христа

Голем, людиноподібна істота, іноді – створена за допомогою магії; у Біблії, Талмуді – незавершені предмети й істоти, які не зовсім готові або ще не почали виконувати свої функції (Адам до того, як Бог вдихнув у нього душу, жінка до заміжжя тощо)

Голіаф, Голят, Голят, у Старому Завіті – філістимлянський воїн; перемогою Давида над Голіафом розпочався наступ ізраїльських та юдейських військ, які вигнали філістимлян зі своєї землі

«**Голландський катехізіс**», загальнонавчана назва книги «Новий катехізіс: виклад віри для дорослих», що була підготована Неймегенським вищим інститутом катехізації за дорученням католицького єпископату Нідерландів (1960-і)

Голубинський, Євген Євстигнійович (1834–1912), історик Православної церкви, джерелознавець; Росія

Гольбах, Поль Анрі (1723–1789), філософ-матеріаліст, атеїст, один із ідеологів Просвітництва; Франція

Гомілетика, християнська богословська дисципліна, що викладає мистецтво проповіді та церковного красномовства

Гоніння релігійні, систематичні дії влади, спрямовані на дискримінацію, придушення, переслідування та знищення певних релігійних меншин, інакочергових

Гонор, у римській міфології – божество, уособлення честі; зображався юнаком із рогом достатку та списом

Гонорій Отенський (12 ст.), філософ і теолог; у трактаті «Картина світу» виклав тогочасні знання з астрономії, географії, історії; Німеччина

Гор, Хор, у давньоєгипетській міфології – бог світла й сонця, який зображувався у вигляді сокола

Горгони, у грецькій міфології – жінки-чудовиська зі зміями замість волосся, які поглядом перетворювали все живе в каміння; найстрашнішою з горгон була Медуза

Гордій, у грецькій міфології – цар Фригії, обраний за віщуванням оракула: царем мав стати той, хто першим під'їде на возі до храму Зевса; цією людиною виявився звичайний хлібороб; після того, як він став царем,

Гордій поставив віз, що дав йому владу, у цитаделі нової столиці й обплутав ярмо складним вузлом; вважалося, що той, хто зможе його розв'язати, стане володарем усієї Азії; Олександр Македонський розрубав цей вузол, звідси – вираз «розрубати гордіїв вузол»

Городельська унія, угода між польським королем Владиславом II Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом, укладена 2 жовтня 1413 у м. Городло

Госпітальєри, члени католицького лицарського чернечого ордену (Ордену кавалерів Св. Іоанна), заснованого в 11 ст.

«**Господа животворящего**» («*Dominum Vivificantem*»), енцикліка Папи Римського Івана-Павла II про Святого Духа в житті Церкви та світу (1986)

Гофман Мельхіор (пом. бл. 1543), анабаптист, засновник секти мельхіоритів; Німеччина

Грааль, святий Грааль, у християнстві – чаша або таріль останньої Вечері, в яку була зібрана кров розп'ятого Ісуса Христа

Графіті, малюнки, написи, тексти, зроблені чимось гострим на посуді, який знаходять під час розкопок, стінах давніх будівель тощо; мають велике значення для вивчення релігійності населення певної країни

Граціан Флавій (359–383), імператор Західної Римської імперії; палкий захисник християнства; відмовився від язичницького титулу великого понтифіка, конфіскував землі та прибутки язичницьких храмів, надав фінансові привілеї християнському духовенству

Грації див. *Харити*

Греко-католицька богословська академія у Львові, вищий навчальний заклад Української греко-католицької церкви; заснована митрополитом А. Шептицьким (1928)

Греко-католицькі церкви, загальна назва католицьких церков візантійського обряду; з'явилися внаслідок унії (союзу) деяких Православних церков з Католицькою церквою; знаходяться під юрисдикцією Ватикану

Грем, Уільям Франклін (Грем Біллі) (1918–2018), релігійний і громадський діяч, баптистський пресвітер, проповідник-євангеліст, засновник і глава «Всесвітньої євангелізаційної асоціації»; США

Грецька православна церква див. *Елладська православна церква*

Григор Татеваци (1346–1409), філософ, педагог, церковно-політичний діяч; Вірменія

Григоріанська місія, місія, спрямована Папою Римським Григорієм I у Британію, метою якої було навернення у християнство англосаксів (596)

Григоріанський календар, календар, запроваджений 4 жовтня 1582 Папою Римським Григорієм XIII і нині ухвалений у світі як міжнародний стандарт

Григоріанський хорал, система піснеспівів, яка є основою католицької церковної музики; склався в 6–7 ст.; назва пов'язана з ім'ям Папи Григорія Великого

Григоріанські реформи, процеси реформування Римо-католицької церкви (др. пол. 11 – поч. 12 ст.), що мали на меті відродження духовності та встановлення незалежності церковних ієрархів від світської влади; названі на честь Папи Римського Григорія VII, який виступив ініціатором змін

Григорій Богослов, Назіанзин (бл. 330 – бл. 390), грецький мислитель і церковний діяч, поет, представник патристики, діяч капподакійського гуртка; Візантійська імперія

Григорій Іконописець (12 ст.), чернець Києво-Печерського монастиря; вважається сподвижником Аліпія Печерського; святий

Григорій Ніський (бл. 335 – бл. 394), грецький мислитель, один із представників східної патристики; Візантійська імперія

Григорій (Палама) (1296–1359), богослов і церковний діяч, прихильник і систематизатор містичного вчення ісихазму; Візантійська імперія

Григорій Синаїт (1260–і – 1340–і), основоположник і теоретик вчення ісихазму, керівник руху ісихастів на Афоні; Візантійська імперія

Григорій (Хомишин) (1867–1945), єпископ УГКЦ, з 1904 – єпископ Станіславівський; новомученик УГКЦ, репресований більшовиками в 1945; захований папою Іваном Павлом II до лику блаженних

Григорій (Цамблак) (1364–1451/1452), болгарський православний монах, релігійний діяч, митрополит Київський і Віленський у Великому князівстві Литовському (1414–1419)

Грім, у дохристиянських віруваннях українців – посланець неба й вогню

Гріх, будь-яке слово, вчинок чи бажання, або бездіяльність, спрямовані всупереч релігійним цінностям і законам; одна з основних християнських морально-етичних категорій, яка означає порушення волі Бога (див. *Первородний гріх*)

Гріхопадіння, гріх прабатьків людства Адама та Єви; через цей акт люди втратили первинний безпосередній зв'язок із Богом, який вони мали до цього, і були вигнані з раю

Гроб Господній, місце поховання та воскресіння Ісуса Христа поблизу Голгофи

Гробниця, форма поховання, коли залишки покійної людини зберігаються всередині споруди, а не під нею

Гробниця Богородиці, одна з найбільших християнських святинь, гробниця у скелі, де була похована Пресвята Богородиця (Ізраїль)

Громада релігійна, тип первинної релігійної організації

Громадянська релігія, поняття, запропоноване соціологом Р. Беллом у 1967, на позначення надконфесійної ідеології, що інтегрує націю на основі спільних священних символів, цінностей та ідей

Громниця, язичницьке свято стрітення зими з весною; день присвячується молитвам до сонця; у давні часи в цей день запалювали смолоскипи, починали вивчати пісні-веснянки та писати писанки

Гросмейстер, у католицизмі – глава духовно-лицарського ордену

Грузинська православна церква, автокефальна помісна православна церква з центром в м. Тбілісі (Грузія); заснована в I ст. апостолом Андрієм Первозванним; богослужіння здійснюються за юліанським календарем на старогрузинській мові; є складовою Вселенського православ'я

Грушевський, Михайло Сергійович (1866–1934), історик, громадський і політичний діяч; дослідник релігії та Церкви в Україні

Гугеноти, прибічники протестантсько-кальвіністської церкви у Франції; їхня боротьба з католиками вилилася в релігійні війни 16 ст., у результаті яких гугеноти отримали свободу віросповідання

Гуго Сен-Вікторський (бл. 1096–1141), філософ і теолог; Франція

Гузар, Любомир див. *Любомир (Гузар)*

«Гумане віте» див. *«Людське життя»*

Гурдвар, сикхський храм, центр релігійного та громадського життя сикхів

Гурії, в ісламі – фантастичні прекрасні діви, які існують для усолоджування праведників у раю

Гуру, учитель, наставник, центральна постать індійської традиційної системи освіти

Гуру Грантх Сахіб, священна книга сикхізму, складена в I ст.

Гус, Ян (1369–1415), релігійний мислитель, філософ, ідеолог Реформації; Чехія

Гусити, прихильники релігійного вчення Я. Гуса

Гуска, Мартін (пом. 1421), пантеїст, ідеолог лівого крила гуситського руху (таборитів); Чехія

Гутьєррес, Густаво (нар. 1928), домініканець, богослов, засновник «теології визволення»; Перу–США

Гяур, невірний, немусульманин або мусульманин, який впав у безвір'я

Гейштор, Александр (1916–1999), історик, дослідник слов'янської міфології; Польща

Давид (1055–1015 до н. е.), біблейський цар, батько Соломона, автор псалмів, що використовуються християнами та юдеями як вірєць віри та молитви

Давньогерманська релігія, система політеїстичних вірувань і культів племен стародавніх германців, що мешкали в Центральній Європі, Скандинавії, Англії, Ісландії; має дві лінії – західногерманську та скандинавську

Давньогрецька релігія, система політеїстичних вірувань і культів племен і народів Стародавньої Греції в період виникнення та розвитку рабовласницького суспільства

Давньоєгипетська релігія, система політеїстичних вірувань і культів народів Стародавнього Єгипту

Давньоіндійська релігія, сукупність релігійних поглядів та обрядів, що виникли в 2 тис. до н. е. у середовищі індоаріїв

Давньоіранська релігія, зороастризм, парсизм; дуалістична релігія, що виникла в 10–7 ст. до н. е.

Давньокитайська релігія, система стародавніх народних культів, шаманських вірувань і релігійних уявлень народів Китаю

Давньоримська релігія, система політеїстичних вірувань і культів рабовласницького суспільства римської громади з елементами релігійних уявлень епохи родового ладу

Давньослов'янська релігія, сукупність сформованих у дохристиянський період релігійних поглядів і вірувань; відносної цілісності набуває в другій половині I тис. н. е.

Давньосхідні церкви, Дохалкідонські церкви, усталена загальна назва християнських церков, що виникли на Близькому Сході, у Північній Африці тощо; не визнають Халкідонський собор та всі наступні Вселенські собори

Давньоукраїнська релігія, вірування та культу слов'янських племен, що мешкали в основному в межах сучасної України, а також політеїстичні вірування сформованого українського етносу

Дагоба, у буддійських країнах – поховальна споруда над рештками святих, частина ступи

Даджжал, у мусульманській міфології – злий велетень

Дажбог, **Даждбог**, у словянській міфології – бог світла і тепла, який дає добро і багатство, покровитель родючості; син Сварога; слов'янська руна бога Сонця; у традиції РУНВіри вважається, що цим ім'ям бог явив себе українцям

Дактилі, у грецькій міфології – демонічні істоти – супутники Кібели; їм приписувалося відкриття заліза та вміння його обробляти

Далай-лама, титул глави ламаїстської церкви в Тибеті, якого віруючі шанують як «живого бога» (бодхісатву) в образі людини; титул встановлений у 14 ст.

Далай-лама XIV (Джецун Джампхел Нгаванг Лобсанг Єше Тенцзін Г'яцо) (нар. 1935), духовний лідер Тибету, лауреат Нобелівської премії миру (1989)

Даміані, **Петрус** (бл. 1007–1072), єпископ, згодом кардинал Католицької церкви Італії; представник схоластики; канонізований Католицькою церквою; Італія

Дана, у українській міфології – богиня річок, води, дарувальниця дощу

Дані грамоти, акти, що фіксували передачу майна або землі у власність монастирів і церковних установ; найдавніша така грамота на Русі датується 12 ст.

Дао, абсолют, шлях речей, закон; центральне поняття даосизму

Дао-ань (312–385), буддійський діяч; засновник культу будди майбутнього Майдарі (Майтреї); Китай

Дао де Цзин, головний трактат даосизму, авторство якого приписується легендарному Лао-цзи; рукопис містить 5 000 ієрогліфів, складається з 81 вірша

Даосизм, **даоська релігія**, релігійно-філософське вчення, згідно з яким природа та людина підпорядковані загальному божественному закону дао; виник у др. пол. 1 тис. до н. е. в Китаї

Дар аль іслам, мусульманські країни, життя в яких регулюється шаріатом

Дари Святого Духа, у християнстві – таланти та здібності, якими наділяє людину Святий Дух

Дароносиця, у християнстві – срібна чи золота посудина, в якій переносить Святі Дари для причащення тяжкохворих і вмираючих

Дарохранильниця, дарохоронильниця, у християнстві – скринька у вигляді церкви, в якій зберігають Святі Дари для причащення; інші назви – ковчег, сіон

Дафна, у грецькій міфології – німфа, дочка Геї і бога річок Пеня

Дахма, дакма, підвищення або спеціальна споруда, де, згідно із зороастрійським ритуалом, виставляли тіла померлих, щоб звірі й хижі птахи очистили кості від м'яких тканин, після чого їх вкладали в осуарії

Дацан, 1) ламаїстський храм, монастир; 2) факультет ламаїстського монастирського університету

Дванадцять свята, дванадцять найголовніших свят Православної церкви: три перехідних – Вхід Господній до Єрусалима, Вознесіння, День Святої Трійці та дев'ять неперехідних – Різдво Христове, Хрещення Господнє, Стрітіння Господнє, Благовіщення, Преображення Господнє, Успіння Пресвятої Богородиці, Різдво Пресвятої Богородиці, Воздвиження Хреста Господнього, Введення в храм Пресвятої Богородиці

Дванадцять апостолів, у Новому Завіті – дванадцять найближчих послідовників, учнів Ісуса Христа

Дванадцять богів, група вищих богів Риму, перейнятих із грецької міфології: Аполлон, Венера, Веста, Вулкан, Діана, Марс, Меркурій, Мінерва, Нептун, Церера, Юнона, Юпітер; культ було встановлено в 3 ст. до н. е.; в епоху Римської імперії до сонму вищих богів було приєднано Мітру

Дванадцять племен (колін) Ізраїля, традиційний поділ народу Ізраїля на племена, чії назви походять від імен синів патріарха Якова

Двовір'я, синкретизм двох вір, форма компромісу вірувань та обрядової практики взаємодіючих релігій

Двоперстя, хресне знамення двома пальцями, прийняте в старообрядців

Дворовий, в українській міфології – добрий дух, охоронець двору, садиби

Деви, в іранській міфології – злі духи, що протистоять благим духам – Ахура

Девкаліон, у грецькій міфології – прабатько людей

«95 тез», «Пропозиції проти індульгенцій» (лат. «Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum»), твір М. Лютера, написаний латиною, про зловживання індульгенціями та торгівлю ними (1517)

Дезігнація, право Папи Римського вказувати собі наступника (з 499)

Дезідерій див. *Еразм Роттердамський*

Деїсус, ікона, триптих із зображенням Ісуса Христа з Богоматір'ю та Іваном Предтечею

Деїзм, вчення, згідно з яким, Бог є безособова розумна першопричина світу, що знаходиться поза ним і не бере участі в житті природи і людини

Деїфікація, наділення об'єкта божественною природою

Декалог, божественні заповіді, дані Мойсею на горі Синай; релігійно-моральний кодекс, що лежить в основі юдаїзму та християнства; зафіксований на кам'яних скрижалях

Декан, помічник абата в католицькому монастирі, старший священик у Католицькій та Англiканській церквах, який завідує справами кількох парафій, а також старший кардинал-єпископ у Ватикані

Деканонізація, у католицизмі – позбавлення святості

Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (1918), основний документ більшовицької влади для здійснення антирелігійної кампанії

Декреталії, постанови пап римських у вигляді послань, які покладено в основу зведення законів Католицької церкви; з'явилися наприкінці 4 ст.

Декреталіст, юрист, знавець церковного права, фахівець із декреталій

Декретист, тлумач, викладач церковного права

Деліч, Фрідріх (1850–1922) релігієзнавець, дослідник Біблії; Німеччина

Дельфи, давньогрецький релігійний центр із храмом Аполлона й оракулом

Дельфійський оракул, оракул у храмі Аполлона в Дельфах

Деметра, у грецькій міфології – сестра та дружина Зевса, богиня родючості, хліборобства, охоронниця шлюбу і сімейного життя

Деміург, термін, що використовується в багатьох релігійно-філософських вченнях і фокусується переважно на творчій стороні божественного розуму, що керує світом

Деміфологізація, інтерпретація біблійних міфів у відповідності з уявленнями сучасної людини; основоположник – німецький протестантський богослов Р. Бультман

Демографія релігій, якісні і кількісні зміни у демографічному складі сповідників різних релігій світу

Демографія релігійності, розділ релігієзнавства, який вивчає релігійність різних верств населення на конкретних етапах розвитку суспільства із застосуванням соціологічних методів

Демон, у давньогрецькій міфології – уособлення злої або (рідше) доброї сили, що може впливати на долю людини; у християнстві та інших релігіях – злий дух

Демонізм, форма давніх вірувань, заснована на вірі в існування демонів

Демонологія, система міфічних уявлень про незвичайні надлюдські істоти, особові або безособові сутності, що виступають представниками потойбічних сил, переважно темних і руйнівних

Демономанія, в релігійних уявленнях – одержимість демонами

Денарій, податок, який католики сплачували Папі Римському як наступнику апостола Петра; запроваджений у 10 ст., ліквідований Реформацією в 16 ст., відновлений як добровільна жертва 1870; інша назва – лепта святого Петра

Денк, Йоганнес (1495–1527), анабаптист, послідовник Т. Мюнцера; Німеччина

Деномінація, 1) тип релігійної організації, проміжна ланка між сектою та церквою, що перебуває на стадії становлення; 2) конфесія, віросповідання

День подяки, традиційне північноамериканське свято, засноване, щоб віддати подяку Богові за жнива та за одержані блага протягом року; відзначається в низці країн, зокрема у США (листопад), Канаді (жовтень) тощо

День Святої Трійці див. *Трійця, П'ятидесятниця*

Депутати, 1) у православ'ї – члени кліру, обов'язком яких було йти попереду патріарха, прокладаючи йому шлях у натовпі, а також викликати до нього підлеглих представників церковної влади; 2) священнослужителі, які мали бути присутніми при розслідуваннях у справах духовних осіб, розмежовуванні церковних земель тощо

Державна релігія, усталений релігієзнавчий і політологічний термін для означення привілейованого стану певного віросповідання в державі

Державна церква, форма (модель) державно-церковних відносин, конституюючою ознакою якої є юридично закріплене привілейоване становище одного з віросповідань (церкви), що діють у країні

Державний орган у справах релігій в Україні, структура для координації й нагляду над релігійно-церковними процесами; на різних етапах діяльності змінювалася назва органу, завдання й функціональне навантаження.

Державно-конфесійні відносини, різновид суспільних відносин, який характеризує рівень, глибину, характер взаємозв'язків церкви, інших релігійних організацій з державою, ступінь їхньої інтеграції або ж дезінтеграції

Дервіш, мусульманський чернець-жебрак, член суфійського братства

Дервішські ордени, корпорації або братства дервішів; почали утворюватися в ісламських країнах з 11 ст.

Десакралізація, знецінення сакральних (священних) зразків, релігійних уявлень, світоглядних установок тощо

«**Деструктивна секта**», термін, що застосовується соціологами, психологами, релігієзнавцями, криміналістами стосовно релігійних, неорелігійних та інших груп та організацій, що заподіяли (заподіюють) шкоду суспільству або своїм членам, а також стосовно підозрюваних у потенційній небезпеці заподіяння такої шкоди

Десятина церковна, відрахування десятої частини всіх прибутків віруючого на користь церкви; зберігається в адвентистів та інших релігійних об'єднаннях; в ісламі різновидом десятини є закят; церковний округ, частина єпархії в Росії до початку 18 ст.

Десять заповідей див. *Декалог*

«**Деус карітас ест**» див. «*Бог є Любов*»

Дехристиянізація, 1) заходи проти християнської релігії та церкви під час Великої французької революції (1789–1794); 2) падіння авторитету християнської релігії, зменшення кількості віруючих, зміни в характері їхньої релігійності

Децима, у римській міфології – богиня-покровителька дитини в перший місяць життя

Джабарити, в ісламі – прихильники вчення про те, що людина не вільна у своїх діях, оскільки всі вони визначені наперед

Джабраїл, **Джибрил**, в ісламі – один із чотирьох приближених до Аллаха ангелів, покровитель пророків, являвся Мухаммаду для передачі Корану

Джадидизм, рух у середовищі татарської буржуазії за реформу старої системи мусульманської освіти, за необхідність європейської освіти для мусульман; зародився в 1880-х

Джайна-сутри, назва головних творів джайнізму

Джайнізм, релігійно-філософське вчення, що виникло у 6 ст. до н. е. в Індії; засновник Д. Махавіра; виходить із таких принципів: відмова від метафізичних питань, визнання багатогранності істини, віра в низку перероджень і досягнення нірвани, суворий аскетизм, ненасильство як вищий релігійний обов'язок

Джамас, в ісламі – одна з двох форм молитви, визначених шаріатом, – колективна молитва

Джана, в ісламі – рай

Джатакі, літературна пам'ятка Стародавньої Індії; входить до складу Сутти-пітаки

Джаханам, в ісламі – пекло

Джахілійя, згідно з мусульманськими переказами, стан дикості, невігластва, в якому перебували люди до прийняття мусульманства і з якого вийшли завдяки напученням Мухаммада

Джварі, храм у Грузії поблизу м. Мцхет, пам'ятка середньовічного грузинського зодчества; побудований у 586–604

Джемаль-ад-дин аль-Афгані Мухаммед Сеїд (1838/1839–1897), мусульманський релігійний і політичний діяч, письменник, основоположник панісламізму, прихильник поміркованого реформування ісламу

Джемс (Джеймс), Уїльям (Вільям) (1842–1910), філософ і психолог; засновник і перший президент спиритичного «Американського товариства психічних досліджень»; США

Джефрі Монмаутський (бл. 1100–1154), єпископ, хроніст; Англія

Джина, 1) у джайнізмі – мудрець, який досяг всезнання та з'являється, щоб вказати людям шлях до самовдосконалення; 2) у буддизмі – нижче божество, об'єкт культу

Джини, демони в арабській міфології та в ісламі

Джихад, зусилля у справі віри; розрізняють великий джихад – духовне самовдосконалення та малий джихад або газават – війну з невірними

Джоберті, Вінченцо (1801–1852), філософ, публіцист, священник, професор теології; Італія

Джонсон, Х'юлетт (1874–1966), один із керівників Англіканської церкви; Великобританія

Дзвіниця, споруда у вигляді башти, де знаходяться дзвони

Дзеванна, Девана, у слов'янській міфології – богиня мисливства

Дзен-буддизм, напрям у буддизмі, який зародився в Китаї та був поширений Бодхидхармою на Далекому Сході

Дзімму Тенно, персонаж японської міфології, нащадок богині сонця Аматерасу

Дзінця, дзінгу, культовий комплекс синтоїстської релігії

Дзьодо-сю («школа Чистої землі»), один із провідних напрямів японського буддизму

Див, у слов'янській міфології – божество, яке має принаймні дві іпостасі: у південних слов'ян – це бог весняно-літнього розквіту природи, у східних слов'ян – це божество страху та смерті, лиховісний птах, крик якого віщує нещастя та руйнації

Дива, Діва, в українській міфології – Велика Мати природи

Дивінізація, визнання чиєсь божественної суті, піднесення до рівня бога

Диво, чудо, явище, нібито викликане надприродними силами, чаклунством, втручанням божої сили; у переносному значенні – те, що гідне подиву

Дигамбари, джайнські ченці, прихильники крайніх форм аскетизму

Дикірій, двосвічник, який знаменує двоїсту – Божественну й людську – природу Ісуса Христа; застосовують під час архієрейської служби

Димитрій Ростовський (Данило Туптало) (1651–1709), вихованець Києво-Могилянського колегіуму, митрополит Ростова Великого

Диптих, ікона у вигляді подвійного складня

«**Диптих честі**», перелік автокефальних православних помісних церков за їхньою «гідністю», «рейтингом»

Дисидент, особа, яка не погоджується з догматами панівної церкви; пізніше так стали називати всіх інакомислячих

Дискос, у православ'ї – священна посудина, складова церковного начиння, яка символізує таріль Таємної вечері, віфлеємські ясла та Гроб Господень

Диспенсационалізм, теологічна концепція періодів людської історії

Диспенсація, звільнення особи від дії певного церковного правила або обітниць; з 12 ст. в католицизмі диспенсивна влада належить Папі Римському

Дифірамб, у Стародавній Греції – хвалебна пісня на честь бога або героя

Дихотомізм, теологічне уявлення про те, що людина має дві частини – душу й тіло (на відміну від трихотомізму)

Диявол див. *Сатана*

Диякон, третій, нижчий сан священнослужителя, помічник єпископа та священника під час богослужіння у православній, католицькій, англіканській і протестантських церквах

Дияконія, лікувальні та добродійні заклади, що в ранніх християнських громадах перебували під наглядом дияконів і дияконис

Дияконник див. *Ризниця*

Ді, Шан-ді, 1) у Стародавньому Китаї – глава пантеону божественних і духовних сил природи, верховне божество, шанувався як легендарний пращур; 2) ім'я, яким позначається християнський Бог у китайських перекладах Біблії

Діалектична теологія, напрям протестантської теології

Діана, у римській міфології – уособлення місяця, богиня природи та мисливства; у грецькій міфології їй відповідає Артеміда

Діанетика, вчення Р. Хаббарда про розум і мислення

Діва Марія див. *Богородиця*

Діванна, в українській міфології – богиня рослинності і нічного царства, покровителька ворожбитів, богиня дівочої цноти, чистоти, покровителька молодих матерів і немовлят; її вшановували разом із богинею жіночої долі – Мокошею

«**Дівес ін мізерікордіа**» див. «*Бог, багатий милосердям*»

«**Дівіні редемпторіс**» див. «*Божественного відкупителя*»

Дідахе, християнський апокриф (поч. 2 ст.)

Дідо-Всеідо, Бог Всебог, в українській міфології – бог-творець, володар таїн земних і небесних

Діке, Діка, у грецькій міфології – божество правди, справедливості, яке переслідує злочинця та вбиває його; зображалася у вигляді суворої жінки з мечем у руці

Дін-і ілахі, державна релігія, запроваджена правителем Монгольської імперії в Індії Акбаром Джелаль-ад-діном (1542–1605) з метою об'єднати різні релігійні громади, централізувати державу

Діоніс, у давньогрецькій міфології – бог родючості та винарства; у грецькій міфології йому відповідає Бахус

Діонісії, у Стародавній Греції – свята на честь Діонісія

Діонісій Ареопагіт (1 ст. н. е.), міський радник в Афінах; ім'я отримав через те, що після проповіді апостола Павла про Ісуса Христа в Ареопазі став ревним християнином; пізніше св. Павло висвятив його на афінського єпископа; був спалений живцем за християнську віру

Діонісій Малий (?–бл. 540 н. е.), скіф, чернець, автор Діонісіани; його підрахунки започаткували систему відліку часу «від Різдва Христового»; Римська імперія

Діоцезія, церковно-адміністративна територіальна одиниця в католицизмі, на чолі якої стоїть архієрей

Діти Бога, секта тоталітарного спрямування, яка в 1969 утворила один із напрямів молодіжної течії Руху за Ісуса; поширена в США та Західній Європі

Діяльно-Христова церква (ДХЦ), одне з церковних утворень середини 1920-х років в Україні. Діяла 1924–1927

Діяння апостолів, книга Нового Завіту, де розповідається про проповідницьку і місіонерську діяльність апостолів Петра і Павла

Добжинські брати, католицький лицарський орден у середньовічній Польщі (поч. 13 ст.); у 1235 його поглинув Тевтонський орден

Догмат, основне положення віровчення, яке визнається незаперечною істиною, має силу непохитного авторитету та не підлягає критиці

Догматика, розділ богослов'я, в якому надано систематичний виклад основних догматів

Додона, храм Зевса в давньогрецькому м. Емпір; у період розквіту Греції – релігійний центр, за значенням другий після Дельф

Докази буття Бога, система аргументів у теології і релігійній філософії, яка використовується для логічного обґрунтування існування Бога

Докетизм, один із напрямів у гностицизмі, ранньохристиянська єресь (2–3 ст.)

Доктор Церкви, титул, що присуджується Католицькою Церквою авторам глибоких теологічних праць

Доктрина, церковне вчення, положення, що сприймаються віруючими як теоретична основа та керівництво для практичної поведінки

Доля, у міфології та філософії – непідвладна розуму, незбагненна, непізнавана наперед визначеність подій і вчинків людини; християнство протиставляє цій ідеї віру в доцільну дію провидіння, Божого промислу

Домашні церкви, церкви, які в Російській імперії було дозволено мати особам, що через тяжку хворобу або глибоку старість не могли відвідувати парафіяльну церкву; функціонували тільки до смерті особи, яка мала такий дозвіл

Домінік де Гусман, святий Домінік (1170–1221), засновник ордену домініканців, дворянин, який прийняв постриг, богослов і проповідник; канонізований Католицькою церквою; Іспанія

Домініканці, католицький чернечий орден; заснований на поч. 13 ст. ченцем Домініком для боротьби з єретиками; з 1232 завідували Інквізицією, отримали право на повсюдну проповідь та право викладати в університетах

«**Доміnum вівіфікантем**» див. «*Господа животворящого*»

Доміцій, у римській міфології – божество, покровитель шлюбів; у грецькій міфології йому відповідає Гіменей

Домовик, у східнослов'янській міфології – дух, що живе в хаті й оберігає домашнє вогнище

Донатисти, учасники релігійного руху в Північній Африці (4–5 ст.)

Драгоманов, Михайло Петрович (1841–1895), громадський діяч, учений і публіцист, один із родоначальників світського релігієзнавства в Україні

Древс, Артур (1865–1935), філософ, історик раннього християнства; Німеччина

Дріади, у грецькій міфології – лісові німфи, покровительки дерев

Друге пришествя, у християнському віровченні – очікування другої появи Ісуса Христа на землі для посоромлення «нечестивців» і дарування «блаженства» віруючим

Друзи, секта одного з напрямів в ісмаїлізмі (кін. 10 – поч. 11 ст.)

Друзі людини, міленаристська течія, що відокремилася від протестантської течії Свідків Єгови; засновник – швейцарець А. Фрейтаг (1870–1947)

Друїди, жерці, служителі культу в давніх кельтів, які лікували, виконували судові функції

Друїдизм, релігія давніх кельтів, що полягала у вшануванні природи й вимагала жертвопринесень (іноді людських)

Дуалізм, визнання наявності та рівноцінності ідеального й матеріального, надприродного й природного, Бога та людини; притаманний, в основному, монотеїстичним релігіям

Дулуман, Євграф Каленикович (справжнє прізвище: Доломан) (1928–2013), філософ, відлучений від Церкви кандидат богослов'я, активіст атеїстичного руху; Україна

Дунс, Скот Іоанн (бл. 1266–1308), середньовічний теолог і філософ, представник схоластики, засновник шотландської школи; отримав прізвисько «тонкий доктор» (doctor subtilis); Шотландія

Дух, у релігії та міфології – безплотна, надприродна сутність, яка уособлює людське мислення, свідомість, психічні здібності; у релігіях – нерідко розуміється як особливий нематеріальний початок, розумний і само-

достатній, тобто божество, звідси походить пункт християнського віровчення про третю іпостась Святої Трійці – Дух Святий

Духівник див. *Сповідальник*

Духобори, течія російського сектанства, що виникла в серед. 18 ст.

Духовенство, духівництво, у низці релігій – сукупність осіб, поставлених на служіння в релігійній організації, які займаються професійною культурною діяльністю

Духовна академія, вищий християнський церковний навчальний заклад для підготовки священнослужителів і богословів

Духовна консисторія, 1) у православ'ї – орган церковного управління при єпархіальному архієреї (з 1744); 2) у католицизмі – нарада кардиналів; 3) у протестантизмі – церковний адміністративний орган

Духовна семінарія, середній навчальний заклад, який готує священнослужителів православних церков

Духовна цензура, система церковного контролю з правом накладання покарань чи заборон у випадку порушень основ церковного віровчення у сфері духовної культури

Духовне управління мусульман Криму, ДУМК, керівний орган послідовників ісламу серед кримсько-татарського населення Автономної Республіки Крим

Духовне управління мусульман України, ДУМУ, один із керівних органів мусульманських громад на території України

Духовний регламент, законодавчий акт (1721), який замінив патріаршу форму управління Російської православної церкви синодальною і поставив церкву в безпосередню залежність від державної влади; був чинним від 1721 до 1917

Духовний суд див. *Церковний суд*

Духовний центр «Відродження», неохристиянська організація харизматичного типу, заснована В. Мунтяном (1997)

Духовні навчальні заклади, релігійні освітні установи для підготовки служителів церкви (училища, семінарії, академії тощо)

Духовні християни, загальна назва християнських сект (христовірів, скопців, духоборів, молокан), віровчення яких засноване на тлумаченні Біблії на основі її духовної суті, запереченні догмата про Трійцю тощо

Душа, у різних релігіях – нематеріальна сутність, що протиставляється матеріальному людському тілу

Дхаммапада, канонічний текст буддизму, частина Трипітаки

Дхарана, перший етап на шляху до вищого психічного ступеня, а також метод і шостий ступінь самовдосконалення і тренування в системі йоги

Дхарма, 1) (інд.) обов'язок; 2) (буд.) закон, відкритий та проголошений Буддою, а також найдрібніша часточка (атом) Всесвіту

Дхармашастри, давньоіндійські релігійно-правові трактати, в яких викладаються релігійні та морально-етичні норми доброчесної поведінки з точки зору брахманізму, вчення про варни (бл. 1–4 ст.)

Дхіана, метод і другий (після дхарани) етап на шляху до вищого психічного шаблю, а також метод і сьомий ступінь самовдосконалення та тренування в системі йоги

Дьюї, Джон (1859–1952), філософ, психолог, релігієзнавець; США

Дьяус, у ведичному пантеоні – бог неба, персоніфіковане небо; разом із дружиною богинею землі Прітхві – вважалися прабатьками світу, богів і людей

Дюркгейм (Дюркгайм), Еміль (1858–1917), релігієзнавець, соціолог та етнолог; Франція

Дячок, церковний служитель, який допомагає дякону та священику в церковних справах, інша назва – причетник (паламар)

Еа див. *Енкі*

Ебїонїти, християнська спільнота в Палестині

«**Евангеліум віте**» див. «*Євангеліє життя*»

Евгемер із Мессени (4 ст. до н. е.), один із перших давньогрецьких філософів, який зробив спробу дати пояснення надприродному з позицій раціоналізму

Евменїди, у грецькій міфології – богині-благодійниці

Евр, у грецькій міфології – божество, пізніше – уособлення південно-східного вітру, брат Борея, Зефіра й Нота

Еврїном, у грецькій міфології – демон, який живе в Аїді, уособлення тління

Евтерпа, у грецькій міфології – муза, покровителька музики

Егіда, щит, виготовлений Гефестом із козячої шкіри як символ заступництва, надійного захисту; атрибут Зевса, Афіни

Едем, рай, згідно з біблійною легендою, райський сад, місце перебування людини до гріхопадіння

Едикт, нормативний акт

Ездра див. *Єздра*

Езотеризм, сукупність містичних учень, знань, духовних практик, недоступних непосвяченим

Ейрена, Ірена, Ірина, у грецькій міфології – богиня миру; зображалася у вигляді молодої жінки з рогом достатку, гілкою оливи або з колоссям

Екзарх, 1) у Стародавній Греції – глава жерців, які перебували при храмі; 2) у Візантійській імперії – правитель області (діоцезу), а також єпископ, що завідує церквою в діоцезі; 3) у православ'ї – глава екзархату, настоятель деяких зарубіжних церковних подвір'їв

Екзархат, у православ'ї – церковний округ, куди входить адміністративно-територіальна область

Екзегеза, витлумачення біблійних текстів; виділяють наукову й релігійну екзегезу

Екзегети, 1) у Стародавній Греції – тлумачі оракулів, а також законів і звичаїв; 2) середньовічні богослови-схоласти, які тлумачили біблійні тексти

Екзегетика, розділ богослов'я, який вивчає Біблію

Екземпція, у католицизмі – вивільнення особи або церковної установи з-під влади звичайних церковних посадових осіб або установ і безпосереднє підпорядкування вищій церковній владі, головним чином – Папі Римському

Екзорцизм, термін на означення притаманного різним релігіям обряду вигнання з людини бісів, демонів, інших злих сил

Екзорцисти, у католицизмі – священики, які різними способами «виганяють диявола» з тих, хто вважається одержимим нечистою силою; були особливо популярні в добу середньовіччя

Екзотеричний, призначений і для непосвячених, доступний для всіх (щодо релігійних обрядів і дій), на противагу езотеричному

Екклезіаст, одна з книг Старого Завіту, авторство якої приписується царю Соломону

Екклезіологія, еклезіологія, розділ богослов'я, що вивчає природу та улаштування Церкви

Еклезія, зібрання, громада, загальні збори; в ранньому християнстві – громади одновірців

Екс катедра (ex cathedra), термін, що означає вчення Папи Римського у питаннях віри чи традицій Католицької церкви, яке він проголошує офіційно; згідно з догматом про непомильність Папи, учення з питань віри й моралі, проголошене Папою ex cathedra, є безпомилковим

Екстаз релігійний, стан афекту, що виявляється у сильному емоційному збудженні, релігійній нестямності, яку вважали духовним єднанням із божеством

Ектенія, у православ'ї – молитва, що входить до складу богослужінь, проголошується дияконом і містить прохання, звертання до Бога

Екуменізм, погляди й позиції, що відображають прагнення християн різних напрямків до об'єднання в «єдиній Церкві Христовій при збереженні плюралізму у віровченні, культурі й організації»

Електронна церква, 1) термін на позначення радіо- й телепередач, Інтернет-сайтів, електронних порталів релігійного змісту; 2) віртуальні релігійні мережі, уся культова діяльність яких відбувається в он-лайн режимі

Еліаде, Мірча (1907–1986), історик релігії та дослідник міфології; найвідоміші праці, присвячені шаманізму, йозі, космогонічним міфам і «примітивним» релігійним віруванням; Румунія

Елізіум, у грецькій міфології – потойбічний світ, прекрасне поле на західному кінці землі, де блаженствують безсмертні герої та праведники; інша назва – Єлісейські поля

Елладська (Грецька) православна церква, одна з автокефальних православних церков, є складовою Вселенського православ'я

Елохім, одне з імен Бога в Старому Завіті

Елохіст і Яхвіст, згідно з документальною теорією біблійної критики, умовні імена авторів двох джерел тексту Біблії

Ельфи, у германо-скандинавській міфології – духи природи

Ельцесаїти, течія в юдаїзмі; виникла в 2 ст.

Еманация, у неоплатонізмі та містицизмі – сходження, «витікання» Універсуму від Бога

Емінієнція, 1) титул католицьких єпископів і кардиналів; 2) до 17 ст. – титул духовних курфюрстів і grosмейстера ордену госпітальєрів

Емпірей, у релігійних уявленнях пізньої античності – найвище небо, місце перебування богів

Енгельс, Фрідріх (1820–1895), філософ, один із засновників наукового атеїзму, сподвижник К. Маркса; Німеччина

Енкї, одне з головних божеств шумеро-аккадського пантеону богів

Енколпіон, нагрудний амулет – іконка круглої або хрестоподібної форми із зображенням Ісуса Христа, Богородиці, святих і з часточками проскирки або мощей святих; нині це ознака архієрейського сану

Енцикліка, послання Римського Папи духовенству та віруючим, присвячене найважливішим соціально-політичним, релігійним і моральним питанням

Еол, у грецькій міфології – бог вітрів, пізніше – міфічний родоначальник грецького племені еолійців

Еос, у грецькій міфології – богиня вранішньої зорі, світанку, мати вітрів Борея, Зефіра, Евра й Нота і всіх зір; у римській міфології їй відповідає Аврора

Епікур (371–270 до н. е.), філософ-атоміст; Стародавня Греція

Еразм Роттердамський, Дезидерій (псевдонім Герхарда Герхардса) (1466–1536), учений-гуманіст, письменник, богослов, найвидатніший представник Північного Відродження

Ерато, у грецькій міфології – муза, покровителька ліричної поезії

Ереб, у грецькій міфології – найтемніша, найстрашніша частина підземного світу

Еринії, у грецькій міфології – спочатку богині помсти, кари, прокляття, згодом – уособлення мук сумління злочинця, ще пізніше – богині-благодійниці

Ерлен-хан, Ерлік-хан, у міфології народів Сибіру та Центральної Азії – володар підземного світу, суддя людських душ

Ерот, Ерос, у грецькій міфології – бог кохання; у римській міфології йому відповідають Амур і Купідон

Еротичні культу, система релігійних вірувань та обрядів, пов'язаних із статевими стосунками (статева магія, фалічні культу, культ богів і богинь кохання та шлюбу тощо)

Есеге Малан-Тенгрі, одне з найпопулярніших божеств бурятського шаманського пантеону, син верховного божества Вічного синього неба

Есени, есеї, секта в Юдеї (2 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.)

Ескулап, латинська назва давньогрецького бога лікування Асклепія

Естонська апостольська православна церква, автономна православна церква у складі Константинопольського патріархату

Есхатологія, релігійне вчення про кінець світу і долю людства після нього

Етно-конфесійна група (спільнота), етнічна спільність, більшість членів якої є прихильниками однієї певної конфесії

Ефеські собори, два собори вищого духовенства, що відбулися відповідно в 431 і 449 в м. Ефес (нині Туреччина)

Ехо, у грецькій міфології – німфа, уособлення відлуння

Ечміадзін, церковна столиця Вірменії, де знаходиться резиденція глави Вірменської григоріанської церкви

Ешмун, у західносемітській міфології – бог рослинності, що вмирає та воскресає, бог-цілитель, здатний оживляти мертвих

Єва, Ева, у Старому Завіті – перша жінка, мати роду людського; згідно з Біблією Бог створив її з ребра Адама

Євангеліє євреїв, одне з Євангелій, авторство якого приписують Матфею «Євангеліє життя» («Evangelium Vitae»), енцикліка Папи Римського Івана-Павла II (1995)

Євангелізація, термін, що використовується для позначення процесу навернення народів або окремих осіб у християнство

Євангелізм, протестантський рух, що виник в Англії та низці інших європейських країн у 18 ст.

Євангеліст, євангелісти, у християнстві – автор кожного з чотирьох канонічних Євангелій: Матфей, Марк, Лука, Іван

Євангелічні церкви, 1) інша назва лютеранських церков; 2) об'єднання різних протестантських церков, що провадять євангелізацію, тобто навернення людей до християнства

Євангелія, ранньохристиянські твори, що оповідають про життя Ісуса Христа та розкривають зміст його вчення; окрім чотирьох, які увійшли до канонічного тексту Нового Завіту (Євангелія від Матфея, Марка, Луки, Івана), були ще Євангелія від інших авторів (Петра, Андрія, Филипа та ін.)

Євангельські християни, течія в протестантизмі, близька до баптизму

Євангельські християни-баптисти, церква, що виникла в СРСР після об'єднання баптистів із євангелістами (1944) і приєднання до них християн євангельської віри (п'ятидесятників) у 1945

Євноміани, пізніша назва аріан

Євреї, давній народ семітського походження, висхідний до населення стародавнього Ізраїльського та Юдейського царств

Євреї за Ісуса, поширений у багатьох країнах Європи та Америки рух в єврейському середовищі, представники якого сповідують як юдаїзм, так і християнство

Європа, у грецькій міфології – дочка фінікійського царя Агенора, яку викрав Зевс, з'явившись їй у вигляді білого бика; можливо була догрецьким божеством хліборобства, ототожнювалася з місяцем

Євсевій Кесарійський (260/265–338/339), церковний письменник, історик, єпископ Кесарії Палестинської (від 311); Римська імперія

Євсевій Софроній Ієронім див. *Ієронім*

Євтихій (4–5 ст.), константинопольський архімандрит, засновник монофізитства; Візантійська імперія

Євхалогіон, богослужбова книга, що в Грецькій церкві поєднувала Требник і Служебник

Євхаристичні конгреси, міжнародні з'їзди католицьких богословів, що скликаються Ватиканом раз на 4 роки

Євхаристія, Святе Причастя, одне з головних християнських таїнств

Єгипетські кари, згідно з Біблією, десять покарань, посланих Богом єгиптянам за відмову відпустити євреїв із полону

Єгова див. *Яхве*

Єговісти див. *Свідки Єгови*

Єдинобожжя див. *Монотеїзм*

Єдиновірці, люди однієї віри, спільної релігійної ідентичності

Єдиносутність, у християнстві – тотожність сутностей трьох Божественних Осіб (Трійці) – Бога-Отця, Бога-Сина та Бога-Духа Святого; формула «єдина сутність та три іпостасі» затверджена на Александрійському соборі (362)

Єздра, Ездра (сер. 5 ст. до н. е.), релігійний і політичний діяч, автор однієї з книг Старого Завіту, кодифікатор П'ятикнижжя

Єзекїль, згідно з Біблією, третій із великих пророків, автор однієї з книг Старого Завіту, написаної в період Вавилонського полону

Єзиди див. *Йазиди*

Єзнік Кохбаці (5 ст.), філософ і церковний діяч; Вірменія

Єзуїти, члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», створеного в 1534 іспанцем І. Лойолою для боротьби з народними рухами та прогресивною думкою, для зміцнення авторитету Католицької церкви

Єзус, один із верховних богів галлів

Єктенія, сукупність молитов, що читаються дияконом або священиком під час кожного богослужіння від імені вірних і містять прохання та звернення до Бога

Єлей, освячена оливкова олія, що використовувалася в ранньому юдаїзмі, а згодом у християнстві для релігійних обрядів і таїнств

Єлепомазання, єлеопомазання, в християнстві – обряд помащення священиком вірянина єлеєм (під час святкової літургії, таїнства хрещення, важкої хвороби тощо); одне із семи таїнств Православної церкви

Єлисей (Плетенецький) (1550–1624), церковний і культурний діяч; архимандрит Києво-Печерської лаври (з 1599); Річ Посполита

Єпархія, 1) церковно-адміністративний округ, що знаходиться під управлінням єпископа; 2) (перен.) чия-небудь сфера компетенції або відповідальності

Єпископ, духовна особа, що має вищу ступінь священства в Православній церкві

Єпископальна церква, англіканська церква в США, яка стала самостійною в 1789

Єпископія, область, духовними справами якої керує єпископ

Єпитимія, церковне покарання християн за порушення церковних канонів, наказів, розпоряджень духовенства, а саме: тривала молитва, посилений піст, земні поклони перед іконою тощо

Єпитрахіль, Попинка, елемент богослужбового облачення православного священика та єпископа – довга стрічка, що огинає ший та обома кінцями спускається на груди

Єремія, другий великий пророк Старого Завіту

Єремія (Ломницький) (Ломницький Іван Михайлович) (1860–1916), церковний діяч, вихователь, місіонер, ієромонах-василіянин, засновник жіночого чернечого Згромадження Сестер Службниць Непорочної Діви Марії; Україна

Єресь, переконання або вчення, відмінні від загальноприйнятих або традиційних поглядів

Єретик, термін, який вживається щодо людини, погляди якої протистоять християнським догматам, виробленим Вселенськими соборами

Єрусалим, 1) місто в Палестині, де зосереджені святині християнської, юдейської та мусульманської релігій; вважається священним містом у прихильників цих віросповідань; уперше згадується в документах 15 ст. до н. е.; 2) небесний Єрусалим – образ описаного в Апокаліпсисі «святого міста», в якому після страшного суду разом із Богом житимуть праведники

Єрусалимська православна церква, одна з найдавніших автокефальних православних церков, є складовою Вселенського православ'я, посідає 4-у позицію у «Диптиху честі»

Єсеї див. *Есени*

Єфрем Мцире (11 ст.), церковний письменник, філософ, історик; Грузія

Єфрем Сирін (бл. 306–373), християнський богослов і поет, один із Вчителів Церкви; Римська імперія

Єхидна, у грецькій міфології – демон, напівжінка-напівзмія, дочка Тартара і Геї

Єшибот, вищий духовний навчальний заклад в юдаїзмі, який готує священнослужителів, головним чином рабинів

Жезл, у християнстві – символ духовної влади єпископа, який уподібнює його пастирю духовного стада

Жезл Ааронів, один зі священних предметів скинії

Жалоба див. *Траур*

Жебрущі ордени, у католицизмі – чернечі ордени, статuti яких вимагають від своїх членів жити в бідності за зразком перших християн; з'явилися в першій пол. 13 ст.

Желівський, Ян (?–пом. 1422), священник, один із ідеологів і вождів гуситів; Чехія

Жень, у конфуціанстві – одне з базових понять, що означає «гуманність», «любов до людини», іноді – «людське начало»

Жерсон, Жан (Жан Ле Шарльє де Жерсон, Іоанн Герсон) (1363–1429), теолог, церковний діяч, проповідник і педагог; Франція

Жертва, загальна назва усемоżliвих дарів, які приносять надприродним силам – духам, божествам, Богу

Жертва викупна, у християнстві – жертва, принесена Ісусом Христом на Голгофі за гріхи світу

Жертвоприношення, жертвопринесення, важливий елемент релігійного культу, ритуалізоване принесення дарів і жертв духам, святим, богам

Жертовник, 1) у релігійних традиціях – будівля, спеціально призначена для принесення жертв Богу; 2) у православ'ї – спеціальний стіл для здійснення проскомидії, який знаходиться у вівтарі, ліворуч від престолу

Жива етика, Агні-йога, синкретичне релігійно-філософське містичне вчення, в основі якого – ідеї О. І. та М. К. Періхів

«**Жива церква**», обновленська церковна структура в СРСР, створена в 1922

Жижка, Ян (бл. 1360–1424), діяч гуситського руху, національний герой; Чехія

Життя святих, у західному та східному християнстві – життєпис людей, канонізованих Церквою

Жібер, П'єр (нар. 1936), католицький теолог, біблеїст, літературознавець; езуїт; Франція

Жільбер Порретанський (Жільбер із Порре (Пуатьє)) (бл. 1076–1154), середньовічний вчений-платонік; Франція

Жільсон, Етьєн Анрі (1884–1978), католицький філософ, історик середньовічної філософії; вважається неотомістом, хоча сам називав себе «палеотомістом», оскільки своє основне завдання вбачав у поверненні до автентичного вчення Томи Аквінського; Франція

Жіраар, Рене (1923–2015), філософ, культуролог, антрополог і літературознавець; запропонував оригінальну версію походження релігії та культури; Франція

Жоховський, Кипріян (1635–1693), богослов, церковний діяч Речі Посполитої; за віросповіданням – уніат; архієпископ Полоцький (1674), митрополит Київський та Галицький (1674–1693)

Жрецтво, корпорація професійних служителів культу переважно у стародавніх релігіях

Жрецький кодекс, одне з джерел Мойсеєвих книг Старого Завіту; складений не раніше 6 ст. до н. е., запроваджений Єздрую в 5 ст. до н. е.

Жузе, Пантелеймон Хрестович (араб. Бандалі ібн Саліба ал-Джаузі) (1870–1942), арабський і російський історик, ісламознавець, місіонер

Жукович, Платон Миколайович (1857–1919), церковний історик та педагог; праці переважно присвячені історії церковного життя Західної Русі; Росія

Жюжі, Мартен (Світське ім'я: Етьєн) (1878–1954), католицький теолог, церковний історик, візантиніст; Франція

Завіт, біблійне поняття, що означає сакральний союз Бога з послідовниками його вчення; за дотримання умов завіту Бог обіцяє людям благодать, а люди мають його шанувати і дотримувати присяги

Завітневич, Володимир Зенонович (1853–1927), світський і церковний історик, богослов, філософ, археолог, літератор, публіцист; викладав у Київській духовній академії на кафедрі цивільної історії з 1884 по 1911; Російська імперія

Загрей, у грецькій міфології – одна з іпостасей Діоніса, син Зевса

Загробне життя, у релігійних уявленнях багатьох народів – життя безсмертних душ у потойбічному світі після смерті людини

Зайд ібн Алі (Зейд ібн Алі) (?–740), основоположник одного з рухів у шиїтському ісламі; Омейядський халіфат

Зайдіги, зейдіги (ас-зайдія), одне з основних відгалужень шиїтського ісламу; визнають імамат Зайда ібн Алі

Закат див. *Залят*

Заклинання, 1) ворожіння, чаклунська дія, спрямована на зміну перебігу подій; невід'ємна складова стародавніх релігій, магії; 2) словесна формула чудодійної сили, що, як вважають, спроможна вплинути на природний хід подій; такі формули зберігаються в таємниці, передаються нащадкам або обраним особам; 3) див. *Екзорцизм*

Закочич, Микола Михайлович (1931–2017), філософ, релігієзнавець, культуролог; Україна

Закон Божий, 1) в юдаїзмі – сприймається як синонім Тори (буквально: вчення, закон); 2) у християнстві – сукупність догматів віри, тлумачень Біблії; 3) назва обов'язкового курсу в навчальних закладах (початкових і середніх) імператорської Росії та тих країн, де Церква не відокремлена від держави

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», правовий документ, який визнає право громадян України на свободу совісті, дає його правові гарантії, регулює відносини релігійних об'єднань і держави; ухвалений Верховною Радою України 23 квітня 1991

Закони Ману, збірник настанов, які визначають поведінку людини в приватному й суспільному житті; пам'ятка суспільно-політичної та правової думки рабовласницького суспільства в Індії; датуються 2 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.

Закят, щорічний податок на користь нужденних мусульман; один із «п'яти стовпів» ісламу

Заленський, Лев (1648–1708), богослов, митрополит Київський і Галицький, очолював Уніатську церкву Речі Посполитої в 1693–1708

Замовляння, замова, примова, магічні дії та словесні формули, переважно спрямовані на те, щоб вилікувати хворобу, загоїти рани, відвернути небезпеку

Замойський синод, синод Київської греко-католицької митрополії, що відбувся в Замостю заходами митрополита Лева II Кишки (1720)

Зандер, Лев Олександрович (1893–1964), релігійний філософ, діяч екуменічного руху; Росія

Запас добрих справ, догмат, проголошений Папою Римським Климентієм I (1349) і підтвержений Ватиканським собором (1870), згідно з яким Ісус Христос, Богородиця та всі святі Католицької церкви зробили стільки святих справ, що їх вистачить для прощення гріхів і забезпечення потойбічного блаженства всього людства

Заповіді релігійні, релігійно-моральні приписи, заповіді, дані Богом; складають основу монотеїстичних релігій

Заратуштра, Заратустра, Зардушт, Зороастр, давньоіранський пророк, життєдіяльність якого припадає на 8–7 ст. до н. е.; засновник зороастризму

Зарван див. *Зурван*

Зарін, Сергій Михайлович (1875–1941), церковний письменник і біблеїст; уславився як критик міфологічної теорії походження християнства; Росія

Зарубіжна українська католицька церква, ЗУКЦ, загальна назва українських греко-католицьких церков за межами України; найбільші центри ЗУКЦ – США і Канада; окремі її церкви організаційно між собою не пов'язані

Затворництво, добровільна ізоляція ченця від світу, яка триває до його смерті, форма чернечого аскетизму

Захарія та Єлизавета, батьки Івана Хрестителя

Захарія (Копистенський) (бл. 1585–1627), православний письменник-полеміст, богослов, видавець, культурний і церковний діяч; архімандрит Києво-Печерського монастиря з 1624; уславився як автор «Палінодії, або Книги оборони Східної церкви» (1621); Україна

Захарія I (679–752), Папа Римський (741–752); грек за національністю, останній «східний» понтифік в історії Церкви і один із найвизначніших політиків на папському престолі

Західна схизма, Папська схизма, Велика схизма західного християнства, розкол у Римо-католицькій церкві (1378–1417), у результаті якого три особи одночасно вважали себе справжнім Папою Римським; завершився на Констанцькому соборі (1414–1418)

Захірити, прихильники мазхабу, які обстоювали думку, що зміст Корану і Суни має сприйматися тільки у прямому, буквальному сенсі

Збруцький ідол, скульптура 9 ст., одна з рідкісних пам'яток слов'янського язичницького культу

Звартноц, церква святителя Григорія Просвітителя (Сурб-Григор), одна з пам'яток вірменської і світової середньовічної архітектури (7 ст.)

Зевс, у давньогрецькій релігії – верховний бог, отець богів та людей, визнається главою олімпійського пантеону богів

Зейд ібн Сабіт, писар Мухаммада в останні роки його життя, перший укладач загального зведення записів і переробок списків, що склали Коран

Зейдити, релігійно-політичний рух, який виник у шіїзмі у 8 ст.

Зелений четвер див. *Семик*

Зелені свята див. *Трійця*

Зелінський, Тадей Францович (1859–1944), філолог, антикознавець, історик релігії; Польща

Зеллін, Ернст (1867–1946), протестантський біблеїст та археолог; здійснював розкопки в біблійних місцях Палестини; Німеччина

Землер, Йоганн Соломон, (Землер Йоганн Залома) (1725–1791), лютеранський теолог, церковний історик, один із засновників біблійної критики; один із основоположників ліберальної протестантської теології; Німеччина

Земля, у дохристиянських віруваннях українців – їхня мати

Земля Обіцяна, Свята Земля, Земля Ізраїльська, історичний термін і поняття в юдаїзмі та християнстві

Зеньківський, Василь Васильович (1881–1962), богослов, історик філософії, педагог, церковний і суспільний діяч; протопресвітер; Україна–Франція

Зернов, Микола Михайлович (1898–1980), богослов, філософ, дослідник руської релігійної думки і православної культури, суспільний діяч; Росія–Велика Британія

Зефір, у грецькій міфології – бог західного вітру, уособлення теплих вітрів, які приносять дощі; брат Борея та Нота

Зизаній (Зизаній-Тустановський), Лаврентій (Справжнє прізвище: Кукіль) (1550/60-і– бл. 1634), український і білоруський православний церковний діяч, філолог, перекладач, мислитель-гуманіст; уклад «Азбуку зі стислим лексиконом» і першу церковнослов'янську граматику (1596)

Зизаній (Зизаній-Тустановський), Стефан (Справжнє прізвище: Кукіль) (бл. 1570 – бл. 1621), український і білоруський православний церковний діяч, письменник-полеміст; брат Лаврентія Зизанія

Зикризм, напрям суфізму

Зиновій Отенський (кін. 15 ст. – 1571/1572), руський православний богослов-полеміст, мислитель, агіограф, церковний діяч, інок Отенського монастиря в Новгороді; учень Максима Грека

Зіккурат, храмова ступінчаста вежа; Месопотамія (3 тис. до н. е. – 6 ст. до н. е.)

Зілоти, зелоти, радикальна релігійно-політична партія в середовищі юдеїв, поява якої пов'язується з повстанням Юди Гавлоніта; притаманні націоналістично-патріотичні настрої та безкомпромісна позиція стосовно язичницької Римської імперії

Зіммель, Георг (1858–1918), соціолог і філософ; представник «філософії життя»; уславився працями із соціології релігії; Німеччина

Златоуст, популярна на Русі збірка, укладена з творінь Івана Золотоустого; призначалася не тільки для повчального домашнього, але і для церковного читання

Злидні, у східнослов'янській міфології – злі духи, що живуть за піччю та приносять людям бідність і нещастя

Змішана міжнародна комісія з теологічного діалогу між Католицькою церквою і Православними церквами, комісія, утворена з ініціативи Івана Павла II (1979) для досягнення обопільної згоди щодо відновлення повної церковної єдності між Католицькою церквою та Православними церквами

Знак риби, символ християнства; грецьке слово «іхтіс» (риба) стало древнім акронімом імені Ісуса Христа, Божого Сина, Спасителя

Знамення, знак, видиме явлення, надане Богом на користь підтвердження якогось Його слова, або завіту

Знамення Божої Матері, ікона, що зображує Богоматір із молитовно піднятими руками та Божественним Немовлям на її лоні; одна з найшановніших ікон у православ'ї; вшановується 10 грудня

Знамення часу, ознаки часу, у католицизмі – термін, що означає знаки Божої волі; запроваджений Іваном XXIII

Знахарі, ті, що займаються знахарством, народні цілителі

Знахарство, лікування на основі поєднання народної медицини з елементами лікувальної магії

Значко-Яворський, Матвій Карпович (у чернецтві – Мельхіседек) (бл. 1716–1809), церковний діяч; очолював православні громади Київщини з 1761

Зогар, Зоар, книга – головне джерело вчення каббали

Золотий телець, ідол, якому поклонялися давні євреї в період Виходу з Єгипту у 13 ст. до н. е. і в період правління царя Ієровоама в 10 ст. до н. е.; поклоніння золотому тільцю розглядається як яскравий приклад відступництва від віри своїх предків

Зом, Рудольф (1841–1917), протестантський церковний історик, правознавець і кантоніст; Німеччина

Зомбарт, Вернер (1863–1941), соціолог, історик та економіст; уславився працями із соціології релігії; Німеччина

Зоолатрія, анімалізм, сукупність обрядів і вірувань, пов'язаних із релігійним шануванням тварин

Зооморфізм, наділення духів або богів рисами тварин

Зорі, у дохристиянських віруваннях українців – людські душі, діти Місяця й Сонця, пізніше – божі очі

Зороастризм, парсизм, давньоіранська пророка релігія, яка виникла на зламі 2–1 тис. до н. е.

Зоря, у слов'янській міфології – богиня, уособлення зорі

Зубрицький, Денис Іванович (1777–1862), русинський історик і церковний історик, видавець, один із лідерів руського руху в Галичині

Зурван, Зрван, Зерван, Зарван, в іранській міфології – бог часу, персоніфікація часу та долі, верховний бог зурванізму

Зурванізм, зерванізм, сукупність давньоіранських вірувань, уявлень і практик, в основі яких – шанування бога Зурвана

І Лі, Книга церемоній та етикету, один із 13 класичних канонів конфуціанства (3 ст. до н. е. – 3 ст. н. е.)

І цзін, Книга змін, китайська писемна пам'ятка, одна з головних книг конфуціанства (4–3 ст. до н. е.)

Іакінф (Бічурін Микита Якович) (1777–1853), архімандрит Російської православної церкви; дипломат, сходознавець і мандрівник, знавець китайської мови, один із основоположників російської синології; очолював Пекінську духовну місію в 1807–1821

Іблїс, в ісламі – найменування ангела, скинутого з небес Аллахом, який стає Його запеклим ворогом; інша назва – Шайтан

Ібн Арабі (Мухйїддін Абу Абдуллах Мухаммад ібн Алі аль-Андалусїї) (1165–1240), ісламський богослов, найбільший представник і теоретик суфїзму; Іспанія

Ібн Сїна (Абу Алі аль-Хусейн ібн Абдаллах ібн Сїна, лат. Авіценна) (980–1037), перський учений-енциклопедист, філософ, астроном, теолог, поет, лікар і хїмік

Ібн Таймія (Таймія) (Ахмад ібн Таймія) (1263–1328), сирійський мусульманський теолог, суфїй, правознавець ханбалїйського мазгабу, критик нововведень у релїгїї

Ібрахім, Ібрагім, у Коранї й у мусульманському переказї – пророк, перший проповідник єдинобожжя, «друг Аллаха», спільний предок арабів та євреїв, духовний предок Мухаммада і мусульман, біблійний Авраам

Іва, Іхїба (?–457), сирійський богослов, єпископ Едеси (435–449, 451–457), очолював Едеську богословську школу; подїляв христологічну доктрину Феодора Мопсуестїйського

Іван (Павловський) (Паловський Іван Данилович) (1893-1937), релїгійний діяч, очільник Української православної церкви, митрополит Харківський і всїя України (1930–1936)

Іванович, Євтимїй (1773–1849), церковний письменник, протоїерей; Сербїя

Іванцов-Платонов, Олександр Михайлович (1835–1894), протоїерей, вчений і суспільний діяч, знавець церковної історїї; Росїя

Ігнатїй I (бл. 797–877), Константинопольський патріарх (847–858; 867–877); Православною церквою зарахований до лика святих

Ігнатїй IV, Хабїб Асаад Хузейм (Хазїм) (1921–2012), патріарх Антїохїйський і всього Сходу (1979–2012)

Ігумен, титул настоятеля (управителя) православного монастиря; духовне звання ченців

Ід ал-Адха, ідаль-кабір, ід ал-курбан (араб.), **Курбан-байрам** (тюрк.), свято жертвоприношення, одне з двох головних свят мусульман

Ід ал-Фітр, ід ас-сагір (араб.), **Ураза-байрам, Кочук-байрам, Шекер-байрам** (тюрк.), свято розговіння, яке свідчить про завершення посту в місяць рамадан, одне з двох головних свят мусульман

Іджма, джерело мусульманського права, одна думка авторитетних правознавців

Іджтихад, одне з базових понять мусульманського права, індивідуальне судження знавця ісламського права, доведене на основі загальних принципів релігійного закону

Ідзанакі та Ідзанамі (япон.: Ідзанакі-но камі та Ідзанамі-но камі), в японській релігії Сінто – пара богів, творців світу

Ідоли, предмети з дерева, каменю та інших матеріалів, які уособлюють собою бога чи духа

Ідолопоклонники, ті, що поклоняються ідолам; інша назва – язичники

Іегуда Галеві (бл. 1080 – бл. 1145), єврейський філософ-містик, поет, автор релігійних гімнів

Ієрарх, представник вищого християнського духовенства

Ієрархія, сукупність церковних чинів у порядку їхньої підлеглості; суворий порядок підпорядкування нижчих чинів вищим

Ієреміас, Йоахім (1900–1979), протестантський біблеїст та екзегет; вважається найавторитетнішим знавцем арамейської мови в 20 ст.; Німеччина

Ієрей, священник

Ієрогамія, священний шлюб, один із основних сюжетів світової міфології

Ієронім Празький (бл. 1371–1416), реформатор, друг і сподвижник Я. Гуса; Чехія

Ієронім Стридонський (Євсевій Софроній) (бл. 340–420), представник латинської патристики, теолог, екзегет, перекладач Біблії; у католицизмі – один із 4-х Отців Церкви

Ізборники, пам'ятки давньоруського перекладного письменства: духовні, релігійно-моральні, церковно-повчальні збірки

Ізмаїл, персонаж Корану, пророк, син Ібрахіма, біблійний Ісаак; мусульманські перекази виводять від Ізмаїла всі північно-арабські племена

Ізраїл див. *Азраїл*

Ізраїль, в біблійних текстах – ім'я Якова; у подальшому цим іменем став називатися увесь єврейський народ, зважаючи на біблійну версію його походження від 12 колін Якова

Ізраїльтяни, назва, надана євреям з того часу, коли вони оселилися в землі Ханаанській

Ікона, у православ'ї та католицизмі – живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, апостолів, святих і подій Святого Письма; культ ікон був офіційно ухвалений у 787 на VII Вселенському соборі

Іконоборство, рух у Візантійській імперії упродовж першої пол. 8 – др. пол. 9 ст., в основі якого – заперечення шанування ікон

Іконоборське повстання, народне повстання в Нідерландах (1566), спрямоване проти Католицької церкви як опори іспанського панування в країні

Ікономос, Константинос (1780–1857), православний вчений і суспільний діяч, священник; Греція

Іконопис (іконографія), мистецтво писати предмети шанування християн – хрести, ікони

Іконостас, у православному храмі – стіна з ікон, яка відокремлює вівтар від середньої частини храму

Іконошанування, 1) догмат Православної та Католицької церков, встановлений на VII Вселенському соборі (787); 2) практика шанування ікон (також є характерною для міафізитських церков, які формально не дотримуються відповідного догмату)

Іларій Арелатський (бл. 401–449), галльський теолог, політичний і церковний діяч; єпископ м. Арелат (нині Арль), митрополит В'єнської провінції; єпископ Галлії (до 445); Франція

Іларій Піктавійський (315–367), латинський теолог, екзегет, та церковний письменник; в історії патристичної думки започаткував латинську класику; Франція

Ілія (9 ст. до н. е.), біблійний пророк; вважається т.зв. усним пророком; у новозавітній літературі також містяться свідчення про пророчу діяльність Ілії; у вітчизняній народній релігійності уособлюється з громом та блискавкою

Ілія бен Шломо Залман (Ілія Гаон, Віленський Гаон) (1720–1797), єврейський талмудист, каббаліст, філолог і математик, один із найавторитетніших вчителів ортодоксального юдаїзму; Річ Посполита

Іларіон (Троїцький Володимир Олексійович) (1886–1929), православний богослов, письменник, священник; Росія

Лларіон Київський (пом. бл. 1053), київський церковний діяч і письменник 11 ст., перший митрополит із руських (з 1051); автор твору «Слово про закон і благодать»

Лларіон митрополит див. *Огієнко Іван*

Іллюмінати, таємні релігійно-політичні товариства, які діяли в Іспанії (16–17 ст.) і в Баварії (1776–1784)

Ільїн, Володимир Миколайович (1891–1974), православний богослов, літургіст, філософ, літературний критик, композитор; викладав у Київському університеті (1918–1919), у Православному богословському інституті в Парижі (1927–1940); Україна–Франція

Ільмінський, Микола Іванович (1821–1891), православний біблеїст, сходузнавець, місіонер серед волзьких мусульман; як біблеїст займався питаннями перекладу Біблії на церковнослов'янську мову; Росія

Імам, 1) у мусульман – предстоятель на молитві; 2) духовний лідер релігійної громади (умми); 3) почесне прізвисько вищих духовних авторитетів (засновників релігійно-правових шкіл, керівників значних громад)

Імамат, інститут верховної влади в ісламі, поєднання духовного й політичного керівництва уммою

Імамїти, найчисельніше відгалуження шиїзму; нарівні із зайдітами утворюють помірковане крило; виникло в 9 ст. після смерті 11-го імама Хасана ал-Аскарї

Іман, віра в істинність ісламу, одне з ключових понять Корану

Іменини, у православ'ї, католицизмі – особисте свято певної особи; відзначається в день пам'яті святого, чиє ім'я вона має; інші назви – день ангела, тезоіменитство

Інаугурація, інавгурація, урочиста церемонія введення на престол нового Папи Римського як монарха міста-держави Ватикан

Інвеститура, у католицизмі – церемонія утвердження духовної особи на посаді єпарха

«**Індекс заборонених книг**», у католицизмі – список творів, читання яких заборонено віруючим під загрозою відлучення від Церкви; видавався Ватиканом у 1559–1966

Індепенденти, радикальне угруповання пуритан, виникло у період Англійської буржуазної революції 17 ст.

Індікціон, період часу, який складається з 532 років, після якого коло сонячне (28 років) та коло місячне (19 років) знову починають свій відлік;

використовується для встановлення святкування християнської Пасхи та інших перехідних свят

Індикт, церковний календар

Індра, один із головних богів ведичного пантеону

Індуїзм, традиційна релігія Індії, одна з найвпливовіших у світі за кількістю послідовників

Індульгенція, милість; папська грамота про відпущення гріхів

Ініціація, перехід індивіда з одного релігійного (соціального) статусу до іншого й ритуальні дійства, які оформлюють цей перехід

Інкarnaція, у багатьох релігіях – перехід Божого духу в певне людське тіло (наприклад, Святого Духу в тіло Боголюдини Ісуса Христа)

Інквізитор, член або глава трибуналу Католицької церкви – інквізиції; верховним інквізитором вважався Бог, його намісником – Папа Римський

Інквізиція, трибунал Римо-католицької церкви, створений у 13 ст. для боротьби з еретиками

Інків релігія, традиційні вірування, уявлення та практики індіанської південноамериканської етнічної групи кечуа; в європейських джерелах кечуа прийнято називати інками

Інкунабули, першодруковані видання біблійних книг, які виходили в Європі від початку книгодрукування до 1 січня 1501

Іновірці, узагальнююча назва осіб, які належать до іншої релігії

Інок, узагальнююча назва ченцюючих незалежно від їхнього сану: монах, чернець, пустинножитель

Інокентіївці, християнська секта, створена 1908 ієромонахом Інокентієм; Південна Україна, Молдова

Інокентій I (пом. 417), Папа Римський (401–417); понтифікат припав на час розпаду Римської імперії та загарбання Риму готами

Інокентій II (пом. 1143), Папа Римський (1130–1143); зберглося бл. 600 його листів і постанов

Інокентій III (1160/1–1216), Папа Римський (1198–1216); теолог і правознавець

Інокентій IV (1195–1254), Папа Римський (з 1243); вів боротьбу проти німецького імператора Фрідріха II Штауфена та його наступників; у 1245 скликав Вселенський собор у Ліоні, який вирішив організувати оборону

Східної Європи від монголо-татарської навали; відомий своїми спробами приєднати до Рима православні церкви; у 1253 передав Данилові Галицькому королівську корону, видав буллу із закликом до боротьби проти монголо-татар

Інокентій (Борисов Іван Олексійович) (1800–1857), православний проповідник, церковний письменник та екзегет; архієпископ; ректор Київської духовної академії в 1830–1840

Інокентій (Гізель) (бл. 1600–1683), богослов, філософ, історик, духовний письменник, архімандрит Києво-Печерського монастиря, викладав у Києво-Могилянській колегії протягом 1645–1683

Інокентій (Попов-Веніамінов Іван Євсейович) (1797–1879), місіонер, святий, митрополит Московський, перекладач біблійних текстів на мови народів Півночі; Росія

Інокентій (Фігуровський Іван Аполлонович) (1863–1931), духовний письменник, синолог, митрополит Пекінський і Китайський; Росія

Інститут історії церкви, дослідницький центр Української греко-католицької церкви при Львівській богословській академії

Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, вищий навчальний заклад у м. Києві (Україна), філіал Папського університету св. Томи Аквінського (1992)

Інститут східнохристиянських наук ім. митрополита А. Шептицького, дослідницький центр, заснований 1986 при Католицькій богословській академії в Чикаго (США); з 1990 діє в Оттаві (Канада)

Інтердикт, канонічне покарання в Римо-католицькій церкві

Інtronізація, урочистий акт, церемонія зведення на престол (трон) новообраного Папи Римського (католицизм) або патріарха (православ'я)

Інтуїтивізм, у релігійній філософії – визнання можливості безпосереднього пізнання Бога, поєднання з ним шляхом містичного екстазу

Інь і ян, у китайській міфології – парні начала: жіноче темне інь і чоловіче світле ян, космічні сили, породження передвічного хаосу

Іоаким (1620–1690), патріарх Московський і всієї Русі (липень 1674 – березень 1690); був ченцем Межигірського монастиря в Києві; досяг підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії (1685–1686)

Іоанн (Теодорович Іван) (1887–1971), український церковний діяч; ієрарх Української автокефальної православної церкви, митрополит Української православної церкви у США, митрополит Української православної церкви у Канаді, капелан

Іоанн Аргіропул, Іван Аргіропул (бл. 1393/94 або бл. 1415–1487), вчений, філолог, гуманіст, прихильник унії Константинопольської і Римо-католицької церков; Візантійська імперія

Іоанн Богослов, Іван Богослов, апостол та євангеліст, один із обраних учнів Ісуса Христа, автор четвертого Євангелія, трьох послань та Одкровення

Іоанн Грїшний, Іван Грїшний (11 ст.), укладач «Ізборника 1076 року» для київського князя Святослава Ярославича

Іоанн Дамаскін, Іван Дамаскін (бл. 675–753), візантійський богослов, філософ і поет, систематизатор і завершувач грецької патристики; уславився як затятий противник іконоборства

Іоанн ХХІІІ, Іван ХХІІІ (1881–1963), Папа Римський (1958–1963); уславився як папа-миротворець; визнаний Католицькою церквою святим у 2014

Іоанн Екзарх (10 ст.), вчений-просвітитель, письменник, екзегет і перекладач, представник Преславльської книжної школи, вищий ієрарх Болгарської православної церкви

Іоанн Ефеський (бл. 507 – бл. 589), богослов, перший сирійський церковний історик, агіограф, єпископ Асії (558–571), монофізит за поглядами; Візантійська імперія

Іоанн Єгиптянин (пом. після 541), богослов, єпископ м. Гефестополь (Єгипет), провідний монофізит епохи імператора Юстиніана

Іоанн Зедазнійський (6 ст.), богослов, вчитель 12 сирійських отців, засновник монастиря Зедазені; Грузія

Іоанн (Зізіулас) (нар. 1931), грецький богослов; митрополит Пергамський (1986)

Іоанн Златоуст, Іван Золотоустий (Хризостом) (бл. 347–407), грецький богослов, Отець Церкви; проповідник, мораліст та екзегет

Іоанн із Віченци (бл. 1200–1260-і), політичний діяч, домініканець, проповідник; Італія

Іоанн із Монтекорвіно (бл. 1246–1328), проповідник, францисканець-місіонер, перший католицький архієпископ Пекіна; Італія

Іоанн із Сеговії (бл. 1395–1458), теолог, діяч Соборного руху; Іспанія

Іоанн Капістранський, Іоанн Капістран, Іоанн із Капестрано (1386–1456), проповідник, францисканець, політичний діяч, визнаний святим Католицькою церквою; Італія

Іоанн Кассіан Римлянин (бл. 360 – бл. 435), латиномовний теолог, духовний письменник і подвижник; один із засновників західного чернецтва

Іоанн Кронштадський (Сергієв Іван Ілліч) (1829–1908), проповідник, святий, духовний письменник, церковно-суспільний діяч, монархіст; настоятель Андріївського собору у Кронштадті; канонізований РПЦ у 1990

Іоанн Лествичник (Ліствичник) (535–602/649), візантійський богослов і філософ, ігумен Синайського монастиря, визнається святим Православною і Католицькою церквами

Іоанн Маюмський (Іоанн Руф), сирійський письменник 6 ст.

Іоанн Месаріт (бл. 1161/62–1207), візантійський церковний діяч, богослов-полеміст

Іоанн Мовчальник (454–558), преподобний; обіймав єпископську кафедру в одній із вірменських церков (482–491); Візантійська імперія

Іоанн Мосх (кін. 6 – поч. 7 ст.), візантійський духовний письменник

Іоанн Павло I, Іван Павло I (1912–1978), теолог, Папа Римський (1978)

Іоанн Павло II, Іван Павло II (1920–2005), польський католицький теолог, Папа Римський (1978–2005); визнаний Католицькою церквою святим у 2014

Іоанн Паризький (Кідор Жан) (?–пом. 1306), теолог, політичний письменник і полеміст, домініканець; Франція

Іоанн Пекам (бл. 1230–1292), католицький церковний діяч, теолог, вчений і філософ, францисканець, архієпископ Кентерберійський (з 1279); Англія

Іоанн Петріці (Іоане Філософ) (сер. 11 – 1-а чв. 12 ст.), церковний письменник, перекладач, філолог, поет, філософ-неоплатонік, представник геласької літературно-богословської школи; Грузія

Іоанн Пресвітер (1 ст.), один із першохристиянських вчителів, легендарний священник-цар, вигаданий правитель могутнього християнського царства на Сході

Іоанн Солсберійський (1115/1120–1180), католицький теолог, філософ-схоластик, церковний діяч, письменник, педагог, єпископ Шартрський (1176–1180); Англія

Іоанн III Схоластик (пом. 577), богослов, Константинопольський патріарх (565–577), святий, кантоніст, один із перших кодифікаторів церковного права Східних християнських церков; Візантійська імперія

Іоанн Хреститель, Іоанн Предтеча, Іван Хреститель, за Євангелієм, провісник приходу Месії – Ісуса Христа; хрестив Ісуса й велику кількість євреїв у Йордані; вірогідно, що це образ одного з проповідників раннього християнства

Іоаннікій, Йоаникій (Галятовський, Голятовський, Галятовський) (бл. 1620 – 1688), духовний письменник, полеміст, проповідник, архімандрит Слеського чернігівського монастиря; Україна

Іоанну (Жоанну Періклес Пьер) (1904–1972), кантоніст, церковний історик і візантолог грецького походження і греко-католицького сповідання

Іоасаф I (?–1640), патріарх Московський і всієї Русі (1634–1640)

Іоасаф II (?–1672), патріарх Московський і всієї Русі (1667–1672)

Іоахім Флорський (Калабрійський) (бл. 1132–1202), філософ, чернець, засновник хліастичної єресі; Італія

Іов (бл. 1525–1607), перший патріарх Московський (1589–1605)

Іона, Йона (бл. 7 ст. до н. е.), пророк Ізраїльського царства, головний персонаж однойменної «Книги пророка Іони»; відомий тривалою мандрівкою в череві риби

Іосиф (?–1652), патріарх Московський і всієї Русі (1642–1652)

Іосія, цар Юдеї (639–608 до н. е.); за нього було запроваджено єдинобожжя, а Єрусалим оголошено центром культу Яхве

Іпатій (Потій) (1541–1613), православний церковний діяч і письменник; Річ Посполита

Іпостась, у християнському богослов'ї – особливості кожної з трьох подоб єдиносущної Божественної Трійці, кожен із трьох проявів триєдиного Бога

Ірод I Великий (бл. 73–4 до н. е.), цар Юдеї; згідно з євангельським переказом, коли дізнався про народження Ісуса Христа, наказав винищити у країні всіх немовлят

Іродіада (7–39), дружина Ірода Антипи – правителя Галілеї; згідно з євангельським переказом, за допомогою дочки Саломеї домоглася страти Івана Хрестителя

Іса, в ісламі – особливо шанований пророк, останній перед Мухаммадом, християнський Ісус Христос

Ісаак, Іцхак, другий біблійний патріарх, син Авраама; у талмудичній традиції – найбільший заступник єврейського народу перед Богом; у Корані – відомий під ім'ям пророка Ісхака, сина Ібрахіма

Ісаак Сирін (Мар Ісхак) (др. пол. 7 – поч. 8 ст.), сирійський богослов, «пустельний філософ», єпископ Ніневійський, автор аскетичних творів

Ісайя (8 ст. до н. е.), старозавітний пророк, який був натхненником царя Єзекії

Ісайя Копинський (пом. 1640), київський митрополит (1631–1632), церковний письменник; один із організаторів Київського братства

Ісихазм в Україні, релігійно-філософське вчення, поширене на теренах України з 1-ї пол. 14 ст.; прихильником був, зокрема, І. Вишенський

Ісіда, Ізіда, давньоєгипетська богиня; спочатку вважалася символічною матір'ю усіх царів та уособленням царського місця; у Новому царстві образ богині злився з образом богині Хатор, символи якої (роги корови та сонячний диск) вона запозичила; була уособленням жіночності; також єгиптяни шанували її як богиню плодючості, води і вітру, сімейної вірності, мореплавства, чаклунства та магії

Іскаріот, євангельське найменування Юди-зрадника, за місцем його народження

Іслам, третя з-поміж авраамічних релігій, яка виникла на Аравійському півострові в 7 ст.; в її основі – утвердження єдності та єдиності Бога

Ісламізація, 1) прийняття ісламу населенням якихось територій або країн внаслідок завоювань їх мусульманами або в результаті діяльності місіонерів; 2) запровадження приписів ісламу як норм сучасного суспільно-політичного життя в афро-азіатських країнах, яке здійснюється або шляхом проведення відповідної політики правлячих кіл, або під тиском традиціоналістських організацій і впливових релігійних лідерів

Ісламізм, трансформація традиційних форм ісламу на радикальну політичну ідеологію

Ісламознавство, ісламістика, наукова дисципліна, яка вивчає віровчення, культ ісламу, пов'язані з ним організації, релігійно-правові системи та школи; в Європі як самостійна наукова дисципліна оформилося в др. пол. 19 ст.

Ісламофобія, культурний і соціально-психологічний феномен; різновид ксенофобії, загальне поняття на означення різних форм негативної реакції на іслам і пов'язані з ним суспільні явища

«**Ісламська держава**», «**Ісламська держава Іраку та Леванту**», ІДІЛ, невизнана мусульманська держава та міжнародна терористична група, ідеологія якої базована на салафітському джихадизмі

Ісламська Рада Європи, ІРЕ, міжнародна ісламська організація, яка координує діяльність понад 30 мусульманських осередків та окремих громад у країнах Західної Європи

Ісламський фундаменталізм, термін для позначення характеристики сучасних мусульманських релігійно-політичних рухів, ідеологія яких в її різних тлумаченнях ґрунтується на зверненні до релігійного і соціально-політичного досвіду раннього ісламу часів пророка Мухаммада

Ісламські країни, країни Азії та Африки, більшість населення яких сповідує іслам; нараховується 35 ісламських країн

Ісмаїліти, мусульманська шийтська секта; виникла в серед. 8 ст.

Ісрафіл, у мусульманській міфології – ангел-вісник Судного дня, один із чотирьох головних ангелів

Істинно-православна церква, секта, що виникла наприкінці 1920-х як реакція частини православного духовенства на перехід Церкви на лояльні позиції щодо радянської влади

Істинно-православні християни, православна деномінація монархічної орієнтації; виникла в 1930-х, існує дотепер у Російській Федерації

Історична школа, течія в богословській історіографії раннього християнства, що виникла наприкінці 19 – на поч. 20 ст.; основна мета – обґрунтування реального існування Ісуса Христа

Історія атеїзму, наука, предметом якої є вивчення витоків, особливостей, закономірностей розвитку атеїстичних поглядів

Історія релігієзнавства, наукова дисципліна, яка вивчає процес становлення релігієзнавства як науки, формування його основних принципів і категорій, особливості різних течій релігієзнавчої думки тощо

Історія релігій, 1) реальний процес розвитку релігій; 2) галузь знання, розділ релігієзнавства, що вивчає походження та розвиток релігій

Історія християнства, наукова дисципліна, що вивчає історію Християнської церкви від заснування до сучасності

Ісус Навин, перший помічник і спадкоємець Мойсея, син Нуна з коліна Єфремова; історична постать, яка очолила вторгнення давньоєврейських племен у Палестину наприкінці 2 тис. до н. е.

Ісус Христос, засновник християнства; у християнській традиції – Ісус Христос є Боголюдиною, в якій поєднуються божественна та людська природа

Ітах, давньоєгипетський бог ремесел, покровитель зодчества та живопису

Іуда Галілеянин див. *Юда Галілеянин*

Іуда Іскаріот див. *Юда Іскаріот*

Іудаїзм див. *Юдаїзм*

Іудаїзм ортодоксальний див. *Юдаїзм ортодоксальний*

Іудаїзм реформістський див. *Юдаїзм реформістський*

Іудаїзм світський див. *Юдаїзм світський*

Іудейське право див. *Іудейське право*

Іудейські свята див. *Іудейські свята*

Іудеохристиянство див. *Іудеохристиянство*

Іусат, давньоєгипетська богиня, вважалася рукою Атума; також їй були властиві деякі функції богині неба Хатор

Іхет, одна з давньоєгипетських богинь неба; небесна королева, яка начебто народила сонце

Іхрам, 1) одяг паломника-мусульманина; 2) особливий стан мусульманина, який здійснює велике або мале паломництво

Ішан, керівник і наставник мусульманської громади дервішських, суфійських напрямів

Ішрак, ешрак, мусульманська філософія одкровення; виникла в 12 ст.

Іштар, у шумерів, вавилонян та ассирійців – богиня родючості, війни, полювання, кохання

Ішшакку, 1) у Стародавньому Вавилоні – назва правителів, жерців міст-держав; 2) в Ассирії – титул верховного жерця, глави міста-держави Ашшур

Іязиди, сзиди, 1) у зороастризмі – добрі духи, помічники бога Ахурамазди; 2) послідовники релігійного напрямку, близького до зороастризму

Іаум аль-джума, 1) в ісламі – свято п'ятниці, день спільної молитви; 2) згідно з мусульманською традицією, – день народження Мухаммада, день його переселення з Мекки в Медину, день дарування Корану, день майбутнього Страшного суду й ін. важливих подій

Іоаким та Анна (100–10 до н. е.; ?–?), батьки Пресвятої Діви Марії

Іоан Багатостраждальний (?–1160), давньоруський святий, чернець Києво-Печерського монастиря, преподобний

Йов (Борецький) (Борецький Іван Матвійович) (1560–1631), церковний, політичний, громадський діяч; митрополит Київський, Галицький і всієї Руси (1620–1631); ректор Львівської братської школи, перший ректор Київської братської школи; полеміст, письменник, святий; наставник Петра Могили

Йога, комплекс спеціальних прийомів і вправ для очищення тіла і свідомості на шляху досягнення стану духовного споглядання

Йогачари, послідовники релігійно-філософської школи в північному буддизмі – махаяні

Йом-Кіпур, в юдаїзмі – найважливіше зі свят, день посту, покаяння і відпущення гріхів; відзначається на десятий день місяця тишрі, завершуючи Десять днів покаяння

Йордань, 1) у християнстві – народна назва обряду освячення води на свято Водохреща, який здійснюється на згадку про хрещення Ісуса Христа в річці Йордан у Палестині; 2) те саме, що й Хрещення Господнє

Йоруба релігія, політеїстична етнічна релігія народу йоруба (Західна Африка), що вплинула на формування цілої низки афро-карибських культів

Йосафата (Гордашевська) (1869–1919) (Гордашевська Михайлина), блаженна, монахиня Української греко-католицької церкви, співзасновниця Згромадження Сестер Службниць Непорочної Діви Марії

Йосиф (Боця) (1879–1926), уніатський єпископ Луцький, теолог; Україна

Йосиф із Назарета, Йосиф Обручник, чоловік Діви Марії, земний батько та опікун Ісуса Христа; вважається покровителем Католицької церкви, покровителем Нового Світу, Америки

Йосиф (Сліпий) (Коберницький-Дичковський Йосиф) (1892–1984), єпископ Української греко-католицької церкви, кардинал Римо-католицької церкви; з 1 листопада 1944 – Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський, з 23 грудня 1963 – Верховний Архієпископ Львівський – предстоятель Української греко-католицької церкви; Україна–Італія

Йосиф Флавій (бл. 37 – бл. 100), єврейський історик і воєначальник; найвідоміші праці: «Юдейська війна» та «Юдейські старожитності»; Римська імперія

Йосифляни див. *Осифляни*

Ка, у давньоєгипетських віруваннях – духовний двійник людини, життєва сила, дана їй при народженні, яка визначає долю людини

Кааба, головне мусульманське святилище, храм у Мекці; у східну стіну цього чотирикутного будинку з плоским дахом замурований «чорний камінь», який, за переказами, посланий Аллахом з неба в незапам'ятні часи

Каббала, кабала, релігійно-містичне вчення, що поширилося серед послідовників юдейської релігії в середні віки

Кагал, єврейська громада та форма суспільного самоуправління в юдаїзмі

Кадарити, послідовники мусульманського богословського вчення, що виникло наприкінці 7 ст.

Кадило, кадильниця, один із символів православного богослужіння: з апостольських часів звершується кадіння під час молитви; у металеву кадильницю на жар кладеться запашна смола східних дерев – ладан; при згорянні він утворює благовонний дим – фіміам

Каді, казі, суддя у мусульман

Казуїстика, 1) тлумачення Тори і Талмуда, розмірковування на релігійні теми без дотримання твердих логічних засад; 2) формалізоване вчення про межі та міри гріха в різних випадках, ситуаціях, яке набуло значного розвитку в католицизмі в 17–19 ст.

Каїн, згідно з Біблією, старший син Адама та Єви, який вбив свого брата Авеля

Каїнова печать, мітка, якою Бог позначив Каїна за вбивство Авеля, щоб Каїн не був убитий

Какус, Как, у римській міфології – син Вулкана, потвора, яка дихала вогнем

Калакути див. *Латинники*

Калам, мусульманське схоластичне богослов'я, засновником якого вважають Аль-Ашарі (бл. 873–935)

Калатрава, іспанський духовно-лицарський орден (1158), затверджений Папою Римським Александром III у 1164

Калим, плата грішми або майном за наречену при одруженні мусульманина

Калі, в індуїзмі – богиня вічної сили, часу та змін, смерті і знищення, дружина Шиви

Калліопа, у грецькій міфології – спочатку – муза співу, згодом – епічної поезії та красномовства, старша і головна з дев'яти муз, її атрибути – стиль, навощені таблички або сувій

Кальвін (Ковен), Жан (1509–1564), діяч Реформації, засновник кальвінізму; Франція–Швейцарія

Кальвінізм, одна з трьох основних протестантських течій, засновником якої був Ж. Кальвін

Кама, в індійській міфології – бог кохання

Камерленго, кардинал, голова колегії кардиналів, який у період виборів Папи Римського відає фінансами Католицької церкви та управляє папським палацом і країнами католицького світу

Камилавка, високий розширений догори циліндричної форми фіолетовий головний убір, почесна нагорода православного священнослужителя

Камлання, у шаманстві – особливий ритуал, під час якого шаман у стані екстазу під звуки бубна або іншого музичного інструмента спілкується з духами

«Кана», християнський журнал для родинного читання (вид-во «Свічадо»), виходить із 2012

Канон, 1) зведення положень, які мають догматичний характер; 2) сукупність правил богослужіння, обрядів, ієрархічних відносин тощо; 3) форма церковної молитовної поезії, вид церковної поеми-гімну складної конструкції; складається з 9 пісень, 1-а строфа кожної називається ірмосом, решта (4–6) – тропарі; прийшов на зміну кондаку у 8 ст.

Канон біблійний, сукупність книг Біблії, що визнаються Церквою богонатхненними і складають Святе Письмо; зокрема, у православ'ї – це 66 книг (39 книг Старого Завіту і 27 Нового)

Канон євхаристійний, 1) частина Літургії вірних, під час якої здійснюють Таїнство Євхаристії; 2) сукупність молитов, виконанням яких супроводжують здійснення Таїнства Євхаристії

Канон іконописний, сукупність правил і прийомів іконопису

Канони церковні, дисциплінарне законодавство – основні церковні правила, що визначають порядок життя Церкви (її внутрішній устрій, дисципліну, приватні аспекти життя християн)

Канонізація, законодавчий акт вищої церковної влади, яким християнський подвижник, що прославився своїми подвигами, помертно зараховується до лику святих; у католиків – після обов'язкової беатифікації, тобто зарахування до лику блаженних (як правило, достатньою умовою вважаються засвідчені свідчення двох чудес)

Канонік, 1) у католицизмі, англіканстві – член капітулу духовних осіб соборів і колегіальних церков; 2) у православ'ї – богослужбова книга, яка містить канони (у 3-му значенні)

Канонічне право, сукупність законів (канонів), установлених головним чином на вселенських і деяких ін. соборах (до 9 ст.); у католицизмі канонічне право визначають церковні собори і постанови Пап Римських

Канонічні біблійні книги, сукупність книг Біблії, священних для юдеїв і християн

Каносса, замок на півдні Італії, куди на вимогу Папи Римського Григорія VII відлучений від Церкви і скинутий із трону імператор Священної Римської імперії Генріх IV прийшов пішки просити прощення після поразки в боротьбі за інвеституру

Кант, Іммануїл (1724–1804), філософ і вчений; заперечував онтологічний, космологічний і теологічний докази буття Бога; Німеччина

Кантор, 1) у католицизмі – співець; 2) у протестантизмі – учитель музики, диригент хору, органіст і церковний композитор; 3) в юдаїзмі – служитель, який співає молитви під час синагогального богослужіння

Капела, 1) у католицизмі, англіканстві – невелика культова споруда для приватних богослужінь, молитов і зберігання релігійних реліквій; 2) хор півчих

Капелан, 1) у католицизмі – священник, який перебуває на службі при капелі, а також помічник парафіяльного священника; 2) у лютеранстві – помічник проповідника; 3) в англіканстві – священник при домашній церкві; 4) військовий священник в арміях багатьох держав

Капище, Кумирня, язичницьке святилище з ідолами та вівтарем

Капіла, давньоіндійський філософ, засновник школи санх'я (не пізніше 7 ст. до н. е.)

Капітолійська тріада, три божества (Юпітер, Юнона, Мінерва), об'єднані культом у храмі на Капітолії

Капітолійський храм, найдавніший римський храм на Капітолії (Італія), в якому вшановувалася Капітолійська тріада; освячений у 509 до н. е.

Капітул, 1) у католицизмі, англіканстві – рада при єпископі з осіб духовного звання, яка управляє діоцезією; 2) у католицизмі – колегіальне керівництво військово-чернечими та чернечими орденами

Каплиця, невелика молитовна будівля або церква без вівтаря; на кладовищах, над входом до склепів слугувала надгробним пам'ятником

Каппадокійський гурток, група християнських теологів, письменників і вчених в малоазійській області Каппадокія в 2-ій пол. 4 ст.; очолював гурток Василій Великий

Капельські війни, дві війни (1529, 1531) між швейцарськими протестантськими і католицькими лісовими кантонами

Капуцини, ченці жebraшого католицького чернечого ордену, заснованого 1525 в Італії для протидії Реформації

Караїми, послідовники караїмістичної монотеїстичної течії юдаїзму, яка виникла на поч. н. е. і найбільшого розквіту досягла у 8–12 ст.

Карамійя, релігійно-філософська течія, що поширилася в 10–11 ст. у Середній Азії

Кардинал, другий за значенням сан після Папи Римського в Католицькій церкві; призначається Папою Римським за згодою консисторії – зібрання кардинальської колегії; кардинали – найближчі помічники Папи, їхнім зібранням (конклавом) і з їхнього ж середовища обирається Папа

«**Карігас ін верігате**» див. *«Любов у істині»*

Карма, в індійській релігійній філософії – непорушний «закон відплати» за сукупність вчинків і намірів, що визначає майбутнє кожної живої істоти в наступних переродженнях

Кармати, мусульманська секта найрадикальнішого напрямку серед ісмаїлітів

Кармеліти, католицький чернечий орден, заснований у 2-й пол. 12 ст. в Палестині

Карна і Жля, у східнослов'янській міфології – (виругідні) божества горя та плачу

Картезіанці, картузіанці, католицький чоловічий чернечий орден, перший монастир якого заснований 1084 в місцевості Шартрез (Франція); офіційно затверджений 1176

Катавасія, у православному богослужінні – вид співів, коли перший вірш співається двома хорами і на початку, і в кінці канону

Катакомби, штучні або природні підземні ходи, лабіринти, де ранні християни хоронили покійних братів по вірі; у катакомбних храмах – криптах чи кубікулах – проходили богослужіння: саркофаги з мощами мучеників або надгробні плити ставали вівтарем при відправі літургії

Катакомбна церква, церковні течії в період СРСР, для яких неприйнятним був більшовизм (Істинно-православна церква, Істинно-православні християни, Іоаніти, Климентовці та ін.)

Катари, прихильники однієї з найбільших ересей середньовіччя (11–14 ст.)

Катарсис, процес гострого, триваючого переживання, емоція глибокого трагізму і потрясіння, яка «очищує» і просвітлює людину

Катехетика, у християнстві – навчальний предмет у школах

Катехізіс, катехизм, короткий виклад християнського віровчення, зазвичай у формі запитань і відповідей; призначено для початкового релігійного навчання віруючих

Католикос, титул верховних ієрархів Вірмено-Григоріанської та Грузинської православної церков

Католицизм, один із основних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві, що виник після поділу Християнської церкви в 1054 і поширений переважно в романських країнах Європи (Італія, Іспанія, Франція і Португалія), у Бельгії, Австрії, Угорщині, Словаччині, Польщі, Литві, у південно-східній Латвії, у західних областях України та Білорусії, у Латинській Америці й на Філіппінах

«Католицька акція», організація мирянського руху в Католицькій церкві (з 1922)

Католицька антропологія, сукупність уявлень і вчень про людину, що розвинулися в межах католицьких теології та філософії

Католицька ліга 1576, об'єднання частини католицького духовенства і дворянства на чолі з Гізами під час релігійних воєн у Франції

Католицька ліга 1609, об'єднання католицького духовенства і феодалів Німеччини, створене в Мюнхені для боротьби проти Протестантської унії 1608

Католицька теологія, система обґрунтування релігійного, зокрема християнського, вчення про Бога, Його атрибути, ознаки, властивості; комплекс доказів істинності догматики, релігійної моралі, правил і норм життя віруючих і духовенства

Католицька філософія, сукупність релігійно-філософських течій і шкіл, основним завданням яких є обґрунтування католицького віровчення, догматики, системи культових відправ тощо

Католицькі церкви східного обряду, церкви, які відкололися від різних напрямів східного християнства та уклали унію з Католицькою церквою

Кафедра, у християнстві – почесне крісло в храмі, призначене для єпископа; у переносному значенні – єпархія, місто, де перебуває єпископ

Кафедральний собор, головний храм єпархії

Квакери, протестантська конфесія, що виникла в 17 ст. в Англії як «Християнське товариство друзів внутрішнього світла»

Квістизм, релігійно-етичне вчення, яке проповідує містично-споглядальне ставлення до життя, спокій душі, байдужість до добра і зла тощо; виник у 17 ст. в католицизмі

Келія, кімната в житловій частині монастиря, де проживає один або кілька членів монастирської громади

Кенаса, караїмський храм

Кенозис, кеносис, термін, яким в елліністичній філософії та східній патристиці виражалося уявлення про сходження Бога у світ

Керигма, термін християнської герменевтики, визвольне проголошення, блага звістка

К'єркегор (Кіркегор), Серен (1813–1855), теолог і філософ, один із фундаторів релігійного екзистенціалізму; Данія

Кисво-Михайлівський Золотоверхий монастир, монастир, споруджений київським князем Святополком Ізяславичем на базі Михайлівського Золотоверхого собору в 1108–1113

Кисво-Могилянська академія, один із перших вітчизняних вищих закладів освіти, загальноосвітній і культурний центр Європи (1615)

Кисво-Печерська лавра (Успенська), один із найдавніших монастирів в Україні, заснований у 1051; став найбільшим релігійно-культурним центром Київської держави й України; статус лаври отримано в 1598

«Кисво-Печерський патерик», пам'ятка давньоруської писемності 13–15 ст., збірка оповідей про ченців Києво-Печерської лаври

Київська духовна академія, вищий заклад освіти Української православної церкви, відкритий у 1819 після закриття Києво-Могилянської академії

Київська митрополія, церковний округ із часу хрещення Київської Русі до середини 15 ст., що здійснював канонічний контроль над церковним життям київських земель

Київське християнство, особливе (не завжди добровільне) поєднання елементів східного та західного християнства на ґрунті дохристиянських вірувань українців, що своїм наслідком мало формування їхнього самобутнього духовного світу, самовідтворення української культури й ментальності

Кирило (нар. 1946), патріарх Московський і всієї Русі (з лютого 2009)

Кирило Александрійський (?–444), патріарх, богослов, один із Отців Церкви

Кирило (Терлецький), Кірілл (1540/1550–1607), церковний діяч Речі Посполитої; один із співтворців Берестейської унії, перший унійний єпископ Луцький та Острозький

Кирило Туровський (1130/1140 – бл. 1182), єпископ м. Туров, письменник-проповідник і церковно-політичний діяч Київської Русі

Китаївська пустинь, монастир у Києві в місцевості Китаїв; діяв у 18 – на початку 20 ст.

Кібела, фригійська богиня, мати богів і всього, що живе на землі, Велика мати, яка відроджує природу, дарує родючість

Кікімора, у слов'янській міфології – злий дух, невидима жінка, яка шкодить маленьким дітям, тваринам, заплутує прядиво або пряде сама, передвіщаючи цим нещастя; інші назви – мара, шишимора

Кіновія, тип монастиря спільножитнього статусу

Кіот, рама або ковчег зі склом (зазвичай дерев'яний), в якому розміщується ікона; прообразом кіота є Ковчег Завіту Єрусалимського храму

Кіпрська православна церква, одна з автокефальних православних церков, є складовою Вселенського православ'я

Кірха, лютеранський храм, для якого характерні чіткі форми і скромний інтер'єр

Кісва, цупка тканина чорного кольору, якою обтягнуті зовні стіни Кааби

Кіяс, у сунітському схоластичному богослов'ї – метод вирішення релігійно-законодавчих проблем, про які не згадується в першоджерелах – Корані, Суні та іджмі

Клариски, клариси, Орден святої Клари, жіночий чернечий орден Римокатолицької церкви, пов'язаний духовно й організаційно з орденом францисканців (1212)

Клерикал, 1) представник церковних або світських кіл, який виступає за посилення ролі Церкви в усіх сферах життя; 2) представник церкви, який має духовний сан; 3) член клерикально-політичної організації

Клерикалізм, використання релігії в політичних цілях

Климент Александрійський (Тит Флавій) (бл. 150 – до 215), один із ранньохристиянських апологетів, наставник церковної школи катехуменів (оглашених) в Александрії

Климент I (?–97/99/101/102), Папа Римський (бл. 88 – бл. 98), апостол із сімдесяти; перебував у засланні на території Криму, що на той час був околицею Римської імперії

Климент (Клим) Смолятич (пом. після 1154), митрополит Київський (1147–1154)

Клію, у грецькій міфології – муза історії; зображалася із сувоєм і грифельною паличкою в руках

Клір, сукупність священнослужителів і церковнослужителів однієї церковної парафії

Клірик, особа, яка належить до кліру

Клобук, головний убір православних монахів чорного кольору, який складається із камилавки – циліндричної шапки, розширеної вгорі, без крисів, і надітої на неї міцної тканини, яка закінчується позаду трьома довгими кінцями; митрополити й патріарх носять білі клобуки

Клоні, Клонійська конгрегація, чернеча конгрегація з центром у монастирі Клоні; гілка бенедиктинців, створена в результаті Клонійської реформи (10 ст.)

Клонійська реформа, сукупність реформ, здійснених у кін. 10–11 ст. в Католицькій церкві та спрямованих на її зміцнення

Клятва релігійна, обіцянка, підкріплена цілуванням Біблії, хреста, під час якої присягаються давати правдиві свідчення, зберігати таємницю, не порушувати своїх обов'язків тощо; в епоху середньовіччя вважалася доказом у суді в процесі звинувачення

Книга Буття, перша книга Біблії, що належить до Старого Завіту та відкриває П'ятикнижжя Мойсея

Книга мертвих, у Давньому Єгипті – збірка єгипетських гімнів і релігійних текстів, що поміщалися в гробницю, щоб допомогти померлому подолати небезпеки потойбічного світу і знайти благополуччя після смерті

Книга Мормона, перекладений Дж. Смітом священний текст, що був вигравіюваний на пластинах із латуні; визнається Церквою Ісуса Христа Святих останніх днів і конфесіями, що відпали від неї, за Святе Письмо

Коадьютор, помічник єпископа, який виконує обов'язки єпископа у випадку його хвороби

Ковчег, 1) згідно з Біблією, корабель, на якому Ной, його сім'я та відібрані ним тварини врятувалися від всесвітнього потопу; 2) скриня у формі храму для зберігання священних реліквій; 3) те саме, що й дарохранильниця

Ковчег Завіту, головна святиня юдаїзму, що перебувала в Єрусалимському храмі

Когени, юдейські жерці, які разом із левітами обслуговували храм Яхве в Єрусалимі

Кодекс канонів Східних церков, кодекс канонічного права, спільний для всіх Східних католицьких церков; проголошений 18 жовтня 1990 апостольською конституцією *Sacri Canones*

Кодекс юріс каноніці, основний збірник канонів, які визначають зміст канонічного права; названий так на відміну від основного зводу законів римського права – Корпусу юріс цивіліс

Кокс, Гарвей (нар. 1929), протестантський теолог, історик, дослідник світового християнства; США

Колегія кардиналів, спільнота кардиналів Католицької церкви, зібрання якої – духовна консисторія – підпорядковане Папі Римському; на конклаві колегія обирає нового Папу Римського після смерті його попередника

Коливо див. *Кутя*

Колодний, Анатолій Миколайович (нар. 1937), релігієзнавець, засновник і Президент Української асоціації релігієзнавців

Коляда, цикл стародавніх слов'янських язичницьких свят, присвячених аграрному культу, які супроводжувалися: виряджанням, іграми, танцями, ворожінням, бенкетуванням, відвідуванням домівок із побажанням господарям щастя та добробуту, обдаруванням колядників та ін.; після прийняття християнства коляда частково збіглася зі святом Різдва

Колядки, народні календарні обрядові пісні, що їх співають на Різдвяні свята, у дні святкування коляди

Конгрегаціоналісти, кальвіністська течія, ліве крило руху пуритан; виникла у 2-й пол. 16 ст. в Англії

Конгрегація, органи управління Ватикану як центру Всесвітньої Католицької церкви; має розгалужений апарат; є провідником політики Ватикану, контролює і направиляє діяльність установ та відомств Католицької церкви

Кондак, невеликий піснеспів (одна-дві строфи), що паралельно з тропарем розкриває сутність свята

Кониський, Григорій Осипович (Чернече ім'я: Георгій) (1717–1795), церковний і культурний діяч; філософ, письменник, проповідник; Україна

Конклав, зібрання кардиналів, яке скликається для обрання нового папи, а також назва приміщення у Ватиканському палаці, де проходить ця процедура: кардинали перебувають в ізолюваному приміщенні доти, поки один із кандидатів на папський престол не отримає в результаті закритого голосування необхідні дві третини голосів

Конкордат, угода між Святим престолом та урядом якоїсь держави про становище Католицької церкви, її права та привілеї

Конкордія, у римській міфології – божество, уособлення згоди серед громадян, між народом і сенатом

Консисторія, 1) у православ'ї – установа з церковно-адміністративними й судовими функціями при архієреї з управління єпархією; 2) у Римо-католицькій та Греко-католицькій церквах – особлива нарада кардинальської колегії при Папі Римському, зазвичай, для призначення нових кардиналів, а також організація при місцевій єпархії; 3) у протестантизмі – церковно-адміністративний орган

Константинопольська православна церква, помісна автокефальна православна церква, якій традиційно відводиться перше місце у структурі Вселенського православ'я; утворилася в 4 ст. на базі столичної єпархії Східної Римської імперії (м. Константинополь)

Констанцький собор, XVI Вселенський собор Католицької церкви, що засідав у м. Констанці (Німеччина); головним завданням було подолання результатів «великого розколу» Католицької церкви (16 листопада 1414 – 22 квітня 1418)

Конституція церковна, документ віронавчального характеру, який затверджується на вселенських соборах

Контестатор, священнослужитель або богослов, що відкрито висловлює свою незгоду з керівництвом церкви в певних питаннях

Контркультурний рух, течія, що виникла в християнстві в 19 ст. на противагу релігійним рухам, які вважалися єретичними, хибними за суттю віросповідання

Контрреформація, феодально-католицький рух на чолі з папством проти Реформації, який розгорнувся після Тридентського собору (1545–1563) на підтримку його рішень

Конфесіоналізм, відповідність думок і вчинків віруючих догматам і вимогам певного віросповідання

Конфесія, окремий напрям в межах релігії, що має свої віроповчальні та культові особливості, мережу релігійних громад, власну організаційну структуру

Конфірмація, у католиків – таїнство миропомазання, що здійснюється над дітьми після досягнення ними 7–12-річного віку; у протестантів – обряд прийняття до членів Церкви юнаків та дівчат

Конфуціанство (від імені китайського мислителя Кун-цзи – Конфуція), етико-політичне та релігійно-філософське вчення про моральну поведінку людини, що виникло в Китаї

Конфуцій, Кун-ци, Кун-чжун-ні («Вчитель Кун») (551–479 до н. е.), давньокитайський філософ, засновник конфуціанства

Коптська церква, християнська церква Єгипту, належить до Давньосхідних (нехалкідонських) церков

Коран, священна книга мусульман; згідно з ісламським віровченням є Божим Одкровенням, яке впродовж 22 років отримував пророк Мухаммад

Кордоцентризм, релігійно-філософська концепція богопізнання, згідно з якою центральне місце в процесі пізнання Бога відводиться серцю

Корені релігії, поняття марксистської філософії на позначення сукупності факторів, які зумовлюють виникнення і відтворення у суспільстві релігійного світогляду; виділяють соціальні, гносеологічні, психологічні корені

Коровай, у слов'янській міфології – обрядовий круглий хліб із прикрасами, уособлення достатку

Космічне яйце див. *Світове яйце*

Космогонія, вчення про походження і розвиток світу

Космологія, вчення про Всесвіт у цілому та про місце людства у ньому

Костел, костюл, 1) католицький храм; 2) польська назва Церкви як релігійної організації

Костельник, Гавриїл Теодорович (1886–1948), священник Української греко-католицької церкви (після 1946 – священник Російської православної церкви, протопресвітер), богослов, церковно-громадський діяч, письменник, мовознавець, історик, доктор філософії; Сербія–Україна

Костянтин Флавій Валерій, Костянтин Великий (бл. 285–337), римський імператор (306–337); проводив політику віротерпимості

«**Костянтинів дар**», підроблена грамота, за якою римський імператор Костянтин Великий начебто надав Папі Римському Сильвестру I і його наступникам владу над Римом, Італією, західними провінціями імперії та визнав зверхність Папи Римського над ін. владиками

Котермак-Дрогобич, Юрій (бл. 1450–1494), українець за походженням, учений, доктор філософії та медицини; викладав астрономію та математику в Болонському університеті

Кошерна їжа, кошерне, в юдаїзмі – дозволена для споживання їжа

Креаціанізм, напрям у християнському богослов'ї, який обстоює безпосереднє творіння Богом кожної людської душі

Креационізм, філософсько-теїстична концепція християнських учених, яка стверджує, що Всесвіт, Земля, людина та всі форми життя є результатом творчого акту особистого надприродного Абсолюту, Творця всього суцього – Бога

Кревська унія, державно-політичний союз Корони Польської та Великого князівства Литовського, оформлений 14 серпня 1385 у м. Крево

Кредо, у католицизмі – Символ віри

Крилас, у православній церкві – частина підвищення перед іконостасом, праворуч і ліворуч від амвона, де стоять співці та читці

Кришна, Крішна, 1) один із богів індуїзму – 8-е втілення Вішну; 2) у кришнаїзмі – втілення Верховної особи; 3) у релігійно-художніх творах – Бог-птах, ідеал краси, майстерний сопілкар

Кронос, Крон, у грецькій міфології – божество, один із титанів, батько Зевса; зображався у вигляді старця із серпом у руці; у римській міфології йому відповідає Сатурн

Ксав'є, Франсуа (1506–1552), єзуїт, соратник Лойоли; здійснював місіонерську діяльність у країнах Східної та Південної Азії

Ксенія Петербурзька (Петрова Ксенія Григорівна) (1719/1730 – не пізніше 1806), православна свята дворянського походження; одна з покровительок Санкт-Петербурга; Росія

Ксьондз, польська назва римсько-католицького священика або священнослужителя певного сану (наприклад, ксьондз-кардинал)

Ктигор, 1) особа, яка на свої кошти побудувала православний храм або змінила його внутрішнє оздоблення; 2) церковний староста

Култ Верховної істоти, державний култ, запроваджений у Франції під час якобінської диктатури (1794)

Култ Ками, в Індії – мистецтво кохання

Култ предків, одна з найдавніших і найбільш поширених форм релігії, в основі якої – віра у надприродний зв'язок пращурів і нащадків

Култ релігійний, система дій, предметів, обрядів, символів, що вживаються у релігійній практиці і призначені для спілкування з надприродним

Култ святих, вшанування вірянами певних реальних чи вигаданих осіб, канонізованих даною церквою

Культова споруда, приміщення для проведення богослужінь і виконання релігійних обрядів

Куліш, Пантелеймон Олександрович (1819–1897), письменник, фольклорист, етнограф, мовознавець, один із співавторів першого повного перекладу Біблії українською мовою (1903); Україна

«**Культуркамф**», назва, яку запропонували ліберали в 1870-х на означення заходів уряду Бісмарка, спрямованих проти Католицької церкви

Кумир див. *Идол*

Кумраніти, члени релігійної громади, яка існувала в долині Кумран на березі Мертвого моря у 2 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.

Кумранські рукописи, рукописи, які належали кумранітам; знайдені в 1947

Кун, Микола Альбертович (1877–1940), історик, письменник, педагог, автор книги «Легенди і міфи Стародавньої Греції»; Росія

Кундаліні, одне з базових понять йоги, згорнута кільцями внутрішня енергія

Купідон, у римській міфології – бог кохання; відповідає римському Амуру та грецькому Ероту

Купайло, Купало, у східнослов'янській міфології – бог достатку, врожаю, краси, кохання

Купала, в українській міфології – богиня вогню та води

Курбан-байрам, головне щорічне свято жертвопринесення у мусульман

Курія, назва сукупності верховних установ Ватикану, що відають фінансами, шлюбозрозлучними процесами, питаннями канонізації святих, застосуванням орденів тощо

Кутя, обрядова страва східних слов'ян та деяких інших народів ще з язичницьких часів

Кшатрії, у Стародавній Індії – соціальний стан вождів і військової еліти; до їх обов'язків входило здійснювати жертвопринесення та вивчати Веди

Кюнг, Ганс (нар. 1928), теолог, католицький священник і письменник; з 1995 – президент фонду «За глобальну етику»; вважається головним ідеологом модернізації католицизму; Швейцарія

Кюре, католицький парафіяльний священник у Франції, Бельгії та деяких інших країнах Західної Європи

«**Лаборем екзерценс**» див. «*Працею своєю*»

Лавра, назва деяких найважливіших великих чоловічих монастирів

Лада, у східнослов'янській та українській міфології – спочатку – дух в образі матері-благодійниці, що оберігає посіви, підтримує лад у сім'ї, дружина Перуна; пізніше – богиня весни, кохання, добробуту

Ладан, запашна смола, що збирається з дерев і чагарників у східних країнах, спочатку з ліванського кедра; використовується під час богослужіння – запалюється на вугіллі кадила; при згорянні ладану утворюється благовонний дим – фіміам

Ладанка, мішечок із ладаном, які віруючі носять на шиї разом із хрестиком як талісман

Ладанниця, кадильниця з ладаном перед кіотом

Ладо, у східнослов'янській та українській міфології – бог кохання, шлюбу, добробуту в сім'ї, чоловік Лади

Лазар (Баранович) (1620–1693), архієпископ Чернігівський (з 1657); церковний і політичний діяч Речі Посполитої

Лактанцій, Луцій Целій Фірман (бл. 250 – після 325), церковний письменник, викладач красномовства; за стиль своїх творів названий «християнським Цицероном»; Римська імперія

Лакшмі, в індійській міфології – богиня щастя, ідеал краси, подружнього кохання, багатства, мати бога кохання Ками

Лало, у буддизмі – назва ісламу

Лама, буддистський монах у Тибеті та Монголії, який вважається посередником між Богом і людьми та виконує функції не тільки служителя культу, а й вчителя, юриста, лікаря, психолога, наставника і навіть пророка

Ламаїзм, європейська назва низки провідних напрямів буддизму в північному ареалі його розповсюдження (Тибет, Монголія, Бурятія, Тува, Калмикія), що утворилися в результаті симбіозу ваджраяни з місцевими автохтонними віруваннями

Ламбетські конференції, з'їзди єпископів Англійської церкви, які скликаються, починаючи з 1866, кожні 10 років архієпископом Кентерберійським в його резиденції – Ламбетському палаці в Лондоні

Ламенне, Фелісіте Робер (1782–1854), публіцист і філософ, абат, один із родоначальників християнського соціалізму; Франція

Лампада, масляний світильник, що запалюється перед іконами, на престолі та семисвічнику

Лао цзи, Лі Ер, напівлегендарний засновник даосизму, давньокитайський філософ кінця 7–6 ст. до н. е.

Латеранський конкордат, частина Латеранських угод, яка регулює відносини між урядом і церквою, визначає обов'язки, права і привілеї Каплицької церкви в Італії; укладено в 1929

Латеранський палац, резиденція пап у Римі з 4 до поч. 14 ст.

Латеранські собори, 12 церковних соборів, які відбувалися в Латеранському палаці

Латеранські угоди, угоди, підписані в 1929 в Латеранському палаці між Ватиканом та італійським урядом Муссоліні

Латинізація, термін, яким у 17–19 ст. православні ортодокси, прихильники візантійської культури і церковнослов'янської традиції означали негативний вплив латинської культури, західної християнської традиції на слов'янські народи

Латинники, термін на означення селян й міщан римо-католицького обряду в Другій Речі Посполитій, що спілкувалися в повсякденному житті українською мовою; сюди зараховують: поляків, що асимілювалися в українському оточенні, але зберегли релігійну належність, та українців, що перейшли до римо-католицької віри

Латона, у римській міфології – богиня, мати Аполлона й Артеміди; у грецькій міфології їй відповідає Лето

Лев I Великий (?–461), Папа Римський (440–461)

Лев XIII (1810–1903), Папа Римський (1878–1903)

Левіафан, згідно з Біблією і Талмудом, величезне морське чудовисько, яке нагадувало гігантського крокодила, дракона або змія, – утілення руйнівних сил

Левіт, третя книга П'ятикнижжя (Тори), Старого Завіту і всієї Біблії; у талмудичній літературі частіше називається «Торат коханим» («Священницький статут»); складається з 27 глав

Левіти, за Книгою Буття, нащадки Левія – 3-го сина Якова; одне з 12 колін (племен) Ізраїлю, коліно священнослужителів; на відміну від інших 11 колін, при завоюванні Палестини їм не була виділена земля, але інші коліна платили їм десятину

Легат, особа, що виконує особливе доручення Папи Римського в країнах, з якими Ватикан, як правило, не має офіційних дипломатичних відносин

Легенда, у католицизмі – термін, що вживався спочатку щодо життя святого, яке читалося в день його пам'яті; пізніше так стали називати притчі релігійно-дидактичного змісту про тварин, рослин, предмети християнського культу

Лель, Полель, у слов'янській міфології – бог кохання, шлюбу, син Сва-рога й Лади, покровитель бджолярства

Ленг, Ендрю (1844–1912), письменник, перекладач, історик і етнограф; Великобританія

Леон (1527/1528–1591), поет і теолог, автор коментарів до Святого Письма; Іспанія

Леон Єврей (бл. 1463 – після 1520), філософ, лікар, неоплатонік, близький до пантеїзму

Леонід (Федоров) (1879–1935), екзарх Російської греко-католицької церкви, мученик за віру, новоканонізований католицький святий

Леонтій (? – пом. не раніше 1700), хроніст, ієромонах Києво-Видубицького монастиря, згодом Ільїнського монастиря в Чернігові

Леру, П'єр Анрі (1797–1871), філософ, один із засновників християнського соціалізму; Франція

Лета, у грецькій міфології – персоніфікація забуття, дочка богині роз-брату Еріди

Лето, у грецькій міфології – дружина Зевса, мати Аполлона й Артеміди; образ богині-матері, прославленої в дітях; у римській міфології їй відпо-відає Латона

Леуба, Джеймс (1868–1946), психолог, дослідник психології релігії; США

Леув, Герардус (1890–1950), протестантський теолог і релігієзнавець, роз-робив теорію феноменології релігії; Нідерланди

Лефевр д'Етапль (бл. 1455–1536/1537), філософ-гуманіст, один із зачина-телів Реформації у Франції

Лжеапостоли, поширена серед ранньохристиянських груп назва пропо-відників, погляди яких громада не підтримувала

Лжесидорові декреталії, збірник документів Католицької церкви, що з'явив-ся у Франції в серед. 9 ст.; був покладений в основу канонічного права

Липинський, В'ячеслав Казимирович (1882–1932), учений, політик і пуб-ліцист; дослідник ролі релігії і Церкви в історії України, історіософії ре-лігії; Україна

Литовські брати, прихильники реформаційно-гуманістичного руху в Литві та Білорусії (16 ст.)

Лі, термін в конфуціанстві на позначення належних норм суспільної по-ведінки, звичаїв, ритуалів

Лі, Генрі Чарлз (1825–1909), історик, автор 4-томної історії іспанської інквізиції; дослідник середньовічної історії папства і Католицької церкви; США

Лібелатики, перші християни, які, щоб уникнути переслідувань у період гонінь, прикривалися фальшивими свідоцтвами про принесення жертви богам

Ліберальна католицька церква, поширена в Західній Європі течія в католицизмі, яка намагалася узгодити ліберальні соціальні інститути та католицьку доктрину

Ліберальна теологія, напрям у протестантизмі, що виник в епоху Просвітництва

Лівонський орден, католицька державно-військова організація німецьких лицарів-хрестоносців у Східній Прибалтиці, утворена 1237; відгалуження Тевтонського ордену

Ліга ісламського світу, ЛІС, міжнародна мусульманська організація (1962)

Ліліт, 1) нічний дух, що з'являється сплячим в образі прекрасної жінки; 2) згідно з Талмудом, ім'я першої жінки Адама, яка твердила, що рівна з ним

Лінгайти, прихильники шиваїтської секти, яка виникла в Індії, імовірно, в 12 ст.

Лісовик, у слов'янській міфології – дух лісу

Літанія, у католицизмі – коротка молитва, яка співається або читається під час урочистих релігійних процесій

Літія, частина всенощного богослужіння напередодні християнських церковних свят

Літочислення мусульманське, відлік часу від Хіджри: за відправну точку береться дата переселення пророка Мухаммада та перших мусульман з Мекки до Медини (16 липня 622)

Літочислення релігійне, літочислення, що виникло на тлі міфологічної культури з пануючими в ній уявленнями про початок світу і його кінець, а також про циклічний рух часу

Літочислення християнське, відлік часу, при якому за відправну точку береться Різдво Христове

Літургіка, богословська дисципліна, в якій доводяться необхідність та обов'язковість богослужінь як способу спілкування людини з Богом

Літургія, головне з богослужінь, під час якого здійснюється основне таїнство Церкви – Таїнство Причастя

Лобовик, Борис Олександрович (1923–1999), учений, філософ, релігієзнавець; Україна

Логії, висловлювання, записи яких на папірусах знайдено в Єгипті; вважається, що ці висловлювання належать Ісусу Христу

Логос, Слово Боже, Син Божий, друга іпостась Святої Трійці

Лойола, Ігнатій (1491–1556), засновник ордену єзуїтів, перший його генерал; Іспанія

Локк (Лок) Джон (1632–1704), філософ; прихильник природної релігії, відокремлення Церкви від держави, поміркованої віротерпимості; Англія

Лоларди, прихильники антикатолицької ересі в Англії 14–15 ст.

Лондонське сповідання, сповідання, прийняте 1644 в Лондоні «частковими» баптистами

Лоно Авраамове, у пізньоюдейських і християнських уявленнях – потойбічне місце блаженного упокоєння померлих праведників

Лот, згідно з Біблією, небіж Авраама, якому Бог дозволив врятуватися із сім'єю при зруйнуванні за гріхи Содома

Лука, апостол від 70-ти, сподвижник апостола Павла; вважається автором 3-го канонічного Євангелія та «Діяння апостолів», а також першим іконописцем

Лука (Войно-Ясенецький) (Войно-Ясенецький Валентин Феліксівич) (1877–1961), хірург, доктор медицини; архієпископ Сімферопольський і Кримський Українського екзархату Російської православної церкви; канонізований 1995

Лука Жидята (?–1059), релігійний діяч, книжник Ярослава Мудрого; справив значний вплив на розвиток давньоруського православного проповідництва; Київська Русь

Лукрецій (Кар, Тит Лукрецій) (бл. 99–55 до н. е.), поет і філософ; Стародавній Рим

Луллій, Раймунд (бл. 1235–1315), філософ, богослов, письменник, один із родоначальників європейської арабістики; Іспанія

«**Лунь Юй**» («Міркування і бесіди»), давньокитайський трактат, який викладає зміст бесід Конфуція з учнями та сучасниками, а також розмов учнів Конфуція між собою

Луперк див. *Фави*

Луперкалії, у Стародавньому Римі – свята на честь Луперка як бога стад, охоронця їх від вовків

Лурд, місто у Франції; центр паломництва католиків

Львівське братство, релігійно-національна організація православних міщан, що існувала при Успенській церкві у Львові з 15 до поч. 18 ст.

Львівський музей історії релігії, установа культури (1973), експозиції якої висвітлюють історію світових і національних релігій, діяльність церковних організацій

Любачівський, Мирослав див. *Мирослав (Любачівський)*

«Любов у істині» («Caritas in Veritate»), енцикліка Папи Римського Бенедикта XVI (2009)

Любомир (Гузар) (1933–2017), релігійний діяч, патріарх-предстоятель Української греко-католицької церкви (2001–2011)

Люди п'ятого царства, секта, що виникла в Англії в 17 ст., відгалуження міленаріїв

«Людина і світ», спочатку – щомісячний науково-популярний атеїстичний журнал Товариства «Знання» УРСР; протягом 1960–1965 мав назву «Войовничий атеїст»; з 1990 змінив орієнтацію з ідеологічної на наукову

«Людське життя» («Humanae Vitae»), енцикліка Папи Римського Павла VI про з питань подружньої любові, відповідального батьківства, регулювання народжуваності (1968)

Люстрації, те саме, що й очисні обряди

Лютер, Мартін (1483–1646), один із вождів Реформації в Німеччині, основоположник лютеранства; переклав Біблію на німецьку мову

Лютеранство, один із напрямів протестантизму; виникло в 16 ст.

Люцифер, Люципер, злий дух, глава злих духів, призвідник усього зла на землі, людського гріха, володар пекла; інші назви – диявол, сатана

Люциферіани, одна з містичних сект 13 ст.

Ма, 1) кожен із п'яти об'єктів шанування в тантризмі: вино, м'ясо, риба, смажена пшениця та статеві зносини; 2) у грецькій міфології – богиня, дружина або матір Зевса

Маат, у давньоєгипетському пантеоні – богиня правди, правопорядку, дочка бога Ра

Мавки, навки, нявки, у східнослов'янській міфології – злі духи, що мають вигляд гарних дівчат

Мавлюд, релігійне свято на честь народження пророка Мухаммада

«**Мага Віра**», Святе Письмо прихильників РУНВіри, основна праця Л. Силенка

Маги, 1) жерці та члени жрецької касты у Стародавньому Ірані, а також у деяких сусідніх із ним країнах; 2) чаклуни, астрологи, заклиначі, віщуни

Магістеріум Церкви, Учительське служіння Церкви, у католицизмі – авторитетний виклад істин віри, здійснюваний колегією єпископів на чолі з Папою Римським та індивідуально єпископами

Магістр, 1) посада глави духовно-лицарського ордену; 2) в алхімії – назва еліксиру, який мав би перетворювати звичайні метали на срібло й золото

Магічне коло, магічні дії, що вважалися найпевнішим засобом забезпечення від нечистої сили

Магія, сукупність уявлень, обрядів і дій, пов'язаних із вірою в можливість впливати на навколишню дійсність (людей, тварин, предмети та явища об'єктивного світу) особливими способами, відмінними від повсякденної практичної діяльності

Магометанство, застарілий термін на позначення ісламу

Мадонна, у католицизмі – одне з шанобливих імен Богородиці (дослівно «моя пані»)

Мадхва, Мадхвачар'я (1199/1198–1278/1273), засновник філософської системи вішнуїзму

Мадх'яміка, релігійно-філософська школа 2–9 ст. махаяни та буддизму взагалі

Мазар, місце, яке мусульмани вважають святим (зазвичай, це гробниця або могила зі спорудою над нею)

Маздак (450-і – 525/529), основоположник релігійно-філософського вчення маздакізму, яке поєднало дуалістичну космологію з ідеями соціальної рівності

Маздакізм, поширене в Ірані та сусідніх із ним країнах релігійно-філософське вчення, основоположником якого був Маздак

Маздеїзм, маздаїзм, стародавня релігія, поширена в 1-му тис. до н. е. в Мідії, Персії; згідно з віровченням маздаїзму, божественне начало (бог Мазда, або Ахурамазда, звідси й назва) веде боротьбу із злим началом (Аріманом) за панування над світом й душами людей

Мазхаб, Масхаб, релігійно-юридична школа і система в мусульманському сунітському праві

Майдарі, Майтрея, один із найпопулярніших бодхісатв, майбутній будда

Маймонід (1135–1204), єврейський філософ, теолог і лікар; прагнув раціоналізувати юдаїзм, синтезувати релігію та філософію

Майя, 1) у Рігведі – могутня сила богів і демонів та їхня здатність до надприродного перевтілення; 2) в упанішадах – здатність брахмана створювати світ; 3) у грецькій міфології – найстарша з плеяд, німфа гір; 4) у буддизмі – мати цісаревича – майбутнього Будди

Макарій, святитель Макарій, священномученик Макарій (?–1497), митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (Константинопольська православна церква), православний святий; Велике князівство Литовське

Македоніани, напрям в аріанстві (4 ст.)

Максим Сповідник, Максим Богослов (бл. 580–662), візантійський філософ і богослов

Малік, у Корані – ім'я ангела – розпорядника пекла

Мальбранш, Нікола (Ніколя) (1638–1715), філософ, представник оказіоналізму; Франція

Мальованство, мальованці, релігійна течія, що відокремилася від баптизму наприкінці 19 ст. і поширилася в Київській, Херсонській і Мінській губерніях Російської імперії

Мальтійські лицарі див. *Госпітальєри*

Мана, у віруваннях народів Полінезії, Меланезії – притаманна деяким людям, тваринам, предметам, духам сила, від якої залежить успіх або невдача в будь-якій справі

Мандала, зображення, схема Всесвіту, що використовується у східних релігійних практиках

Манджушрі, один із найшановніших бодхісатв у махаяні, символ мудрості

Мані (Манес) (216–274/277), перський проповідник, засновник маніхейства

Манія, давньоримська богиня підземного царства

Маніхейство, складене з вавилонсько-халдейських, юдейських, християнських, іранських (зороастризм) гностичних уявлень синкретичне релігійне вчення про боротьбу добра і зла; поруч із зороастризмом і мітраїзмом маніхейство було однією з найвпливовіших іранських релігій

Мантика, гадання; у Стародавній Греції та Стародавньому Римі – уміння вгадувати волю богів

Мантри, вірші з Вед, які слугують молитвами, заклинаннями та чарівними формулами

Мара, у буддизмі – божество – персоніфікація зла, спокусник, який перешкоджає кращому переродженню

Марабути, 1) члени мусульманського військово-релігійного ордену дервішів у Північній Африці, який в 11–12 ст. завоював Марокко; 2) мусульманські святі, вожді або засновники релігійних братств, дервішських орденів; 3) те саме, що й дервіші

Мардук, головний вавилонський бог; спершу місцевий бог Вавилону, але пізніше «поглинув» деяких інших богів, перейняв їхні функції й зайняв місце, яке раніше займав в пантеоні Енлілі; у Біблії згадується як Меродах, греки ототожнювали Мардука із Зевсом, римляни з Юпітером

Маріологія, у католицизмі – вчення про Діву Марію, догмати про непорочне зачаття Марії матір'ю Анною, посмертне тілесне вознесіння Богородиці на небо; перший догмат прийнято в 1854, другий – 1950

Марія Діва, Діва Марія, Богородиця, Матір Божа, Марія, мати Ісуса Христа

Марія Магдалина, свята, рівноапостольна, дияконеса, мироносиця

Марк, апостол від 70-и; ймовірний автор другого канонічного Євангелія

Марновірство, забобони, віра у надприродні зв'язки між явищами, предметами і долею людини, які заперечують і релігія і наука

Мароніти, напрям католицизму в Сирії та Лівані; виник у 7 ст.

Маррет, Роберт Рейналф (1866–1943), соціальний антрополог і релігієзнавець; Велика Британія

Марс, у римській міфології – бог війни, батько римського народу, охоронець полів і стад, пізніше – покровитель кінних змагань; у грецькій міфології йому відповідає Арес

Марсель, Габріель Оноре (1889 – 1973), засновник французького католицького екзистенціалізму

Марсій, у грецькій міфології – божество річок, пізніше – супутник Діоніса, член його почту

Марсілій Падуанський (1275/1280 – бл. 1343), політик і філософ, противник поширення влади Папи Римського на світську сферу; Італія

Мартин I (?–655), Папа Римський (649–655); перебував у засланні на території Криму, де й помер

Мартиролог, 1) збірник оповідей про мучеників перших століть християнства, які зазнавали гонінь у боротьбі за віру з язичництвом; в епоху Середньовіччя було відомо кілька подібних збірників; пізніше ввійшли у святці, в яких розповіді про мучеників чергувалися із життєписами святих; 2) список мучеників, складений за датою їхньої смерті, на весь церковний рік

Маслосвяття, християнське таїнство, яке здійснюється над тяжкохворою людиною одним або сімома священиками

Масний тиждень, останній тиждень перед Великим постом; інша назва – Сирний тиждень

Масниця, аграрно-магічне свято давніх слов'ян, присвячене провадам зими

Масонство, релігійно-філософська течія, що виникла в аристократичних колах Англії на поч. 18 ст.; організаційно набула вигляду міжнародного закритого товариства

Масорети, середньовічні юдейські редактори й коментатори Старого Завіту

Матей із Янова (1350/1355–1393), філософ, ідейний попередник гусизму; Чехія

Матроналії, у Стародавньому Римі – свята на честь богині Юнони

Матфей, один із 12 апостолів; ймовірний автор першого канонічного Євангелія

Матюринці, матурини, назва тринітаріїв у Франції

«**Махабхарата**», сказання про великих «бхарата», індійський епос, викладений у вісімнадцяти книгах (Парво) із книгою-додатком «Харівамша» («Родовід Харі»); збірка релігійних і філософських текстів стародавніх індійців

Махавіра, Магавіра, Джина (6 ст. до н. е.), один із ідеологів і проповідників джайнізму; Індія

Махаяна, у буддизмі – один із двох основних напрямків поряд із хінаяною, так званий північний буддизм

Махді, ісламський месія, уявлення про якого виникло в шіїзмі, а потім було прийнято сунітами

Мацот, маца, тонкі прісні коржі, єдиний різновид хліба, дозволений в юдаїзмі для вживання протягом свята Песах на згадку про вихід євреїв з Єгипту, коли вони вживали такі коржі; інша назва – опрісноки

Мацурі, будь-яке синтоїстське дійство, найчастіше – храмове свято

Мевлеві, дервішський орден (13 ст.)

Мегера, у грецькій міфології – одна з ериній, уособлення гніву й помсти

Медина, назва першої столиці мусульманської держави

Медитація, процес самозаглиблення з метою самовдосконалення, при якому людина залишається на самоті зі своєю свідомістю, і бачить у своїй душі Бога; є частиною релігійного ритуалу

Медіум, чутлива фізична особа, яка, як вважають послідовники спіритуалізму, служить сполучною ланкою між двома світами: матеріальним і духовним

Медресе, релігійно-навчальний заклад для підготовки служителів мусульманського культу

Мекка, місто в Саудівській Аравії, у давнину – релігійний центр деяких арабських язичницьких племен; з виникненням ісламу – священне місто мусульман та місце їхнього паломництва

Меланхтон, Філіп (1497–1560), теолог, сподвижник М. Лютера, автор «Аугсбурзького сповідання» (1530); Німеччина

Мелхіседек, біблійний жрець, згадується в Книзі Буття

Мелхіседекове священство, вищий рівень священства в мормонізмі

Мелькарт, у фінікійській міфології – верховний бог м. Тір, бог сонця, покровитель мореплавства

Мельпомена, у грецькій міфології – муза трагедії; зображалася високою жінкою на котурнах, у вінку з виноградного листа, з трагічною маскою в одній руці і з мечем – у другій

Менно Симонс (1492–1559/1561), священник, засновник громади меннонітів; Нідерланди

Менноніти, послідовники однієї з течій у протестантизмі, що виникла в 16 ст. у Нідерландах

Менора, в юдаїзмі – семисвічник; культовий предмет, висхідний до епохи Старого Завіту

Меркурій, у римській міфології – бог торгівлі, покровитель мандрівників; у грецькій міфології йому відповідає Гермес

Меса, у католицизмі – основна літургійна служба; складається з початкових обрядів, Літургії Слова, Євхаристійної Літургії та заключних обрядів

Месіанізм, месіанство, релігійне вчення про прийдешнє пришестя у світ Божого посланця – месії, покликаного встановити справедливість, мир і спокій на Землі

Месія, 1) ім'я на позначення Христа Спасителя; 2) в юдаїзмі – цар, інтронізація якого супроводилася обрядом помазання

Метемпсихоз див. *Реінкарнація*

Методизм, Методистська церква, протестантська церква, поширена головним чином у США, Великій Британії; виникла у 18 ст. після відокремлення від Англіканської церкви; висунула вимогу послідовного, методичного дотримання релігійних приписів, проповідує релігійне смирення, терпіння

Мечеть, ісламський храм, до якого, як правило, прилягає відкритий двір із криницею, фонтаном чи басейном для ритуального омовіння

Мечоносці, духовно-лицарський орден, офіційна назва – Брати воїнства Христового; заснований 1202

Микола Кузанський (1401–1464), теолог, філософ, учений, математик, астроном; запропонував реформу календаря; кардинал Римо-католицької церкви (з 1448); Німеччина

Миколай (Борецький) (Борецький Микола) (1879-1935(?)), релігійний діяч, митрополит УАПЦ (1927-1930), митрополит Київський і всієї України

Миколай Святий, Святий Миколай, Чудотворець Миколай, Миколай Угодник, Святитель Миколай (270/286/275–326/342/351), єпископ Мир (Лікія, сучасне Демре, Анталія, Туреччина), християнський святий

Миколай (Чарнецький) (1884–1959), церковний діяч Української греко-католицької церкви, священномученик і блаженний УГКЦ, редемпторист, єпископ, професор духовної семінарії в Станіславові, настоятель монастирів у Костополі й Ковелі, апостольський візитатор для слов'ян візантійського обряду поза руськими єпархіями в Другій Речі Посполитій

Милосердя, діве співчуття і конкретно виражена доброта до ближнього

Милостиня, виявлення турботи до ближнього, знедоленого, жебрака, каліки, до людини іншої культури у скрутному становищі, переважно у вигляді матеріальної допомоги

«**Мир на Землі**» («Paxem in Terris»), енцикліка Папи Римського Іоана XXIII про встановлення миру між усіма народами в істині, справедливості, любові та свободі (1963)

Миро, особлива суміш рослинних масел, запашних трав і благовонних смол (всього – 50 речовин)

Мироносиці (I ст.), благочестиві жінки: Марія Магдалина, Марія Клеопова, Саломія, Іоанна, Марфа, Сусанна та інші, які першими сповістили апостолам про воскресіння Христа

Миропомазання, у католицизмі та православ'ї – одне з семи таїнств, яке полягає у змашуванні лоба, очей, вух, ін. частин тіла віруючого миром

Мирослав (Любачівський) (1914–2000), єпископ Української греко-католицької церкви, кардинал Католицької церкви; з 1984 – Верховний архієпископ Львівський – предстоятель Української греко-католицької церкви

Миряни, у католицизмі, православ'ї – термін на означення віруючих, не наділених духовним саном, на відміну від кліру

Митра, у православ'ї – головний убір вищого духовенства

Митрополит, у православ'ї – єпископ митрополії

Митрополічне правосуддя, збірник законів, укладений як посібник для єпископського суду; точної дати й місця укладення не встановлено

Митрополія, область, що перебуває в канонічній владі митрополита

Михайл (у миру Єрмаков Михайл Федорович) (1862–1929), митрополит Київський, екзарх України

Михайло Архангел, Архангел Михайл, архистратиг Михайл, в юдаїзмі, християнстві, а також ісламі (із 7 ст.) – архангел; як архистратиг війська Господнього вважається покровителем військових

Михайло Пселл (1018 – бл. 1078/1096), просвітител, письменник, філософ, учений-енциклопедист, державний діяч; Візантійська імперія

Мідраш, різновид юдейської богословської літератури 4–12 ст.

Міжнародне товариство свідомості Кришни, модернізований варіант однієї з гілок вішнуїзму; створене в 1960-х

Міжнародний центр магії, організація, що об'єднує представників окультизму; створена у Франції в 1975

Міжрелігійний діалог, форма толеризації міжконфесійних стосунків

Мікулаш із Пельгржимова (бл. 1385–1450-і), релігійний реформатор, ідеолог гуситів; Чехія

Міланський едикт, едикт, виданий у Медіолані (313), згідно з яким християнство визнавалося рівноправним з усіма ін. релігіями в Римській імперії

Міленарії, релігійні групи, переважно християнські, об'єднані вірою в тисячолітнє Царство Боже на землі

Міллер, Вільям (1782–1849), громадський діяч, проповідник, засновник Міллеритського руху; США

Міманса, одна з ортодоксальних систем давньоіндійської філософії, викладена в Міманса-сутрах

Мімбар, Мінбар, у мечеті – кафедра зі сходинками, з якої читається Коран та виголошуються проповіді

Мінарет, башта при мечеті, з якої муедзин закликає віруючих до намазу

Мінерва, у римській міфології – богиня мудрості, винахідництва, покровителька науки, ремесел, мистецтв; у грецькій міфології їй відповідає Афіна Паллада

«**Мінеї четві**» див. «*Четві мінеї*»

Мінологій, Місяцеслів, збірка коротких життєписів святих

Мінорити, члени одного з підрозділів католицького чернечого ордену францисканців; інша назва – менші брати

Мірадж, свято в ісламі

«**Місіонар**», видання Української греко-католицької церкви; засноване А. Шептицьким (1897)

Місіонерство, поширення представниками релігійних організацій своєї віри серед населення, яке сповідує іншу; як форма релігійної діяльності найбільшого розвитку набуло у християнстві

Місіонерські товариства, організації католицьких і протестантських церков для поширення свого віровчення через місіонерство

Місія, 1) у католицизмі та протестантизмі – місіонерська організація; 2) комплекс споруд для місіонерської діяльності

Містерії, 1) таємні обряди стародавніх релігій; 2) жанр середньовічного релігійного театру; 3) у східних релігіях – релігійні процесії з елементами вистави

Містика, віра в можливість безпосереднього духовного спілкування людини з таємничими метафізичними силами (Богом, безособовим Абсолютом, духами) надприродним шляхом

Містицизм, філософське і богословське вчення, спосіб сприйняття світу, засновані на містичному досвіді, інтуїції, ірраціоналізмі

Місяць, в українській міфології – божество, дитя Лади, що приходить із води і приносить свято Лади – Купалу

Мітра, у Стародавньому Ірані – бог сонця, чистоти та правди, верховний добрий бог

Мітраїзм, поширений у Римській імперії та Передній Азії культ Мітри

Міф, оповідь, яка пояснює походження певних речей, явищ, світу, за участю надприродних істот – богів, демонів, і героїв; є основою різних релігійних систем, фольклорних традицій, художньої творчості

Міфografi, автори, які колекціонували та викладали міфи без будь-яких коментарів до них

Міфологема, поняття релігієзнавства на означення основної ідеї міфу

Міфологія, 1) наука про міфи; 2) система міфів і міфологічна свідомість того чи ін. народу

Міхраб, ніша в стіні мечеті, яка вказує напрям на Мекку

Мішна, збірник тлумачень Тори, адаптованих до умов проживання юдеїв за межами історичної батьківщини

Мовчальники, фанатична течія в істинно-православному християнстві, що виникла в Росії в серед. 20 ст.

Могила, Петро див. *Петро (Могила)*

Модалізм, один із двох основних антитринітарних напрямів християнства, на які поділилося монархіанство в 2–3 ст.

Моджахед, воїн, учасник джихаду

Мойри, у грецькій міфології – три богині долі: Лахесіс, Антропос, Клото

Мойсєві закони, сукупність сакральних заповідей, повелінь, заборон, а також нормативних актів, якими від імені Бога Яхве регулювалися міжособистісні, родоплемінні, суспільні відносини, визначалися склад злочинів і міра покарання в Ізраїльському та Юдейському царствах (10–6 ст. до н. е.)

Мойсей (13 ст. до н. е.), у П'ятикнижжі – єврейський пророк і законодавець, основоположник юдаїзму, організував вихід євреїв із Давнього Єгипту, згуртував ізраїльські коліна в єдиний народ; найважливіший пророк в юдаїзмі

Мокоша, у східнослов'янській міфології – богиня дощу, сестра Сонця, покровителька пологів і породіль

Молєбєнь, богослужіння, що зазвичай приурочене до якоїсь події в церковному житті

Молитва, звернення віруючого до Бога, богів, інших надприродних сил

Молокани, християнська релігійна секта, що виникла в Росії в 2-й пол. 18 ст.

«Молот відьом», трактат із демонології про належні методи розпізнавання і переслідування відьом (кін. 15 ст.)

Молох, у фінікійській релігії – бог Сонця; культ Молоха був поширений у Карфагені, Ізраїльському та Юдейському царствах

Монархіанство, богословський постулат у християнстві, що спричинив суперечки в ранній Церкві 2–3 ст.; є первинною течією антитринітаріанства, що виступала проти вчення Юстина Філософа про божество Ісуса Христа

Монастир, громада ченців або черниць, які спільно проживають у відповідності з певними правилами та нормами, встановленими Церквою; окрема церковно-господарська організація; сукупність богослужбових, житлових і господарських будівель, призначених для використання чернечею спільнотою; монастирі існують у буддистів і християн (католиків, православних, монофізитів)

Монах, особа, яка прийняла обряд постригу й дала обітницю вести аскетичне життя в монастирі згідно з монастирським статутом; інша назва – чернець

Монотеїзм, віра в існування єдиного Бога, Творця всього суцього, видимого і невидимого, творіннями якого є всі інші істоти, як духовні так і фізичні

Монофелітство, богословсько-догматичний напрям у християнстві, згідно з яким Христос мав дві сутності, але єдину волю; виник на поч. 7 ст.

Монофізитство, напрям у християнстві, що виник у Візантії в 5 ст.; прихильники цього напрямку, очолювані константинопольським архімандритом Євтихієм та Александрійським патріархом Діоскором, вважали, що в Ісусі Христі людське ество поглинуте божественним, і тому визнавали в ньому тільки одну божественну природу

Монстранція, у католицизмі – посудина або ковчег, де зберігаються, а під час релігійних процесій виносяться гостії

Монтанізм, ранньохристиянський рух; виник у серед. 2 ст. у Фригії

Мормони, неофіційна назва послідовників Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів

Морозова, Феодосія Прокопівна (?–1675), бояриня; активна учасниця розколу в Російській православній церкві, сподвижниця протопопа Аввакума; Росія

Морфей, у грецькій міфології – бог сновидінь

Московська Патріархія, керівний центр Російської православної церкви

Моці, тіла святих Християнської церкви, що залишаються нетлінними після їхньої смерті; шануються в католицизмі і православ'ї

Мстислав I (Скрипник Степан Іванович) (1898–1993), церковний діяч, патріарх Київський і всієї України Української автокефальної православної церкви, патріарх Київський і всієї Руси-України Української православної церкви (Київський патріархат), першоієрарх Української автокефальної православної церкви в діаспорі; Україна–США–Канада

Муамалаят, в ісламі – частина шаріату, яка містить юридичні норми

Муджахід, мусульманський теолог

Муедзин, в ісламі – глашатай, що закликає мусульман на молитву

Музи, у грецькій міфології – дев'ять сестер, богині поезії, мистецтва і наук

Мулик-Луцик, Юрій (1913–1991), славіст, філософ, історик; дослідник історії православ'я в Україні; Україна–Канада

Мулла, служитель культу в ісламі

Муньс, Емманюель (1905–1950), католицький філософ, один із основоположників персоналізму; Франція

Мурашківці, послідовники секти євангельських християн святих сіоністів на Рівненщині

Мурашко, Іван Петрович (1891 – бл. 1953), засновник секти євангельських християн святих сіоністів

Муслім, той мусульманин, хто сповідує іслам

Мусульманство див. *Іслам*

Мусульманське право, традиційна система права, яка склалася протягом 7–12 ст. в Арабському халіфаті та діє в різноманітних варіантах у сучасних країнах ісламу; особливості: тісний зв'язок із релігійною догматикою ісламу та наднаціональний характер

Мутазиліти, прихильники мусульманського раціоналістичного напрямку, що зародився в Арабському халіфаті в 8–9 ст.

Мутакаліми, прихильники мусульманського ортодоксального богослов'я – каламу

Муфтії, духовна особа в ісламі, яка має право виносити свої рішення з релігійних та релігійно-юридичних питань; у країнах поширення ісламу обіймають офіційні посади, на які вони призначаються урядом; в Україні очолюють духовні управління мусульман

Мухаммад, Мухаммед, Магомед, Мамед, Махмет (бл. 570–632), виходець із арабського роду Хашим племені курайш; засновник ісламу, першої мусульманської громади і держави мусульман на Аравійському півострові; шанується як пророк, якому передано Святе Письмо – Коран

Мученики, у католицизмі і православ'ї – особи, які зазнали жорстоких мук, загинули від рук гонителів християнства, але не зреклися своєї віри

Мюллер, Фрідріх Макс (1823–1900), філолог, індолог, дослідник міфів, історик, засновник порівняльного вивчення релігій; Великобританія

Мюнцер, Томас (бл. 1490–1525), один із вождів та ідеологів Селянської війни в Німеччині

Мюридизм, умовно-узагальнюючий термін для позначення послідовників суфізму, що поширився на Північному Кавказі (Чечня, Інгушетія, Дагестан) в 19 ст.

М'ясопуст, передостанній тиждень перед Великим постом, коли церковні канони дозволяють віруючим вживати м'ясу їжу

Набі, в ісламі – пророки, вісники Аллаха

«**Наближаючись до третього тисячоліття**» («Tertio Millennio Adveniente»), енцикліка Папи Римського Івана Павла II (1994)

Набожники, в Україні – ритуальні рушники з вишиваними зображеннями дохристиянських богів і сюжетів із їхнього життя

Набу, у вавилонській релігії – бог мудрості, писемної майстерності, покровитель наук і мистецтв

Навернення, 1) спонукання до прийняття якоїсь віри, зміни віросповідання; 2) прийняття якоїсь віри, нового віросповідання

Навруз, свято Нового року за сонячним літочисленням у персомовних народів

Нагарджуна (2 ст.), філософ, засновник буддійської школи мадх'яміка; Індія

Нагірна проповідь, проповідь Ісуса Христа поблизу Капернаума в Галілеї

Надприродне, світоглядна категорія, яка позначає те, що знаходиться поза фізичним світом вимірів і діє поза впливом законів природи, випадає із системи логічних зв'язків та залежностей; те, що не може бути виявлено в матеріальному світі

Назарет, місто в Галілеї; згідно з Біблією, місце проживання батьків Ісуса Христа та його самого до 30 років

Назаряни, християнська секта, що виникла в Угорщині в 1820-х

Назарянин, ім'я Ісуса Христа, вживане в Євангеліях

Назореї, проповідники-аскети в Стародавній Юдеї

Намаз, обов'язкова п'ятиразова щоденна молитва у мусульман, звернена до Бога; складається з читання сури «Фатіха» та уривків із інших сур Корану, які прославляють Аллаха, його доброту та велич; супроводжується поклонами, колінопреклонінням та іншими діями; кожній молитві повинно передувати обмивання; один із п'яти «стовпів ісламу»

Нанак (1469–1539), засновник сикхізму; Пакистан–Індія

Нантський едикт, едикт короля Генріха IV Бурбона (1598), що надавав гугенотам свободу віросповідання і деякі громадянські права

Наради закони, брахманський збірник настанов і звичаєвого права; укладено в 4–6 ст.

Нарцис, Наркіс, у грецькій міфології – вродливий юнак, що закохався у власне відображення у воді та помер від нерозділеного кохання

Наставник, служитель культури в безпопівському старообрядництві

Науковий атеїзм, 1) одна зі складових радянської ідеологічної доктрини; 2) обов'язкова дисципліна у вищих навчальних закладах СРСР

Національна рада церков Христа, найбільше міжконфесійне об'єднання низки протестантських і православних церков США, створене 1952

Національні релігії, релігії, які історично зрошені з культурою і способом життя певного народу, відбивають особливості його психології та світосприйняття, формують національну ідентичність

Наяди, у грецькій міфології – німфи, покровительки річок, джерел, нахненниці поетів

Невірний, 1) прихильник іншої релігії з погляду панівної в конкретній державі; 2) те саме, що й гяур

Негативне богослов'я див. *Апофатичне богослов'я*

Неграмотні брати, хранителі таємного архіву Папи Римського

Недільні школи, безкоштовні школи для дорослих, що працювали в неділю та святкові дні й надавали початкову освіту; виникли у Східній Галичині й на Закарпатті у 1848–1849, у Російській імперії діяли наприкінці 1850-х – на поч. 1860-х

Неділя, щотижневе свято, встановлене на честь воскресіння Христа

Неемія, Нехемія (бл. 446 – бл. 434 до н. е.), намісник Юдеї; організував юдейську теократичну громаду, яка згодом отримала повну автономію

Нейт, у давньоєгипетському пантеоні – богиня війни, пізніше – мати богів, яка створила світ

Некролатрія, обоження мертвих, яке поширене в багатьох релігіях

Некрологія, 1) вчення про мертвих, складова віровчення; 2) ведення церковною книгою (списків) померлих

Некромантія, викликання тіней (духів, душ) померлих, щоб дізнатися від них про майбутнє

Некрополь, 1) великий міський цвинтар, зокрема такий, де поховано багато видатних людей; 2) довідник, що містить інформацію про місця народження, смерті й поховання видатних людей

Нектар, у грецькій міфології – напій, який вживали боги

Немезида, Немесида, у грецькій міфології – богиня помсти і кари, уособлення помсти богів людському роду

Немосєвський, Анджей (1864–1921), історик, поет і письменник, публіцист; дослідник раннього християнства; Польща

Необуддизм, релігійно-реформаторський рух, спрямований на пристосування буддизму до умов сучасності

Неоіндуїзм, релігійно-реформаторський рух, що виник в Індії в 1-й пол. 19 ст.; відображає становлення національної свідомості

Неокесарійський собор, помісний собор 341; затвердив 15 правил церковного управління і вимог щодо моральності духовенства

Неоконфуціанство, течія в китайській релігійній філософії; виникла в період Сун (960–1279)

Неопалима купина, 1) згідно з Біблією, терновий кущ, який горів, але не згоряв; 2) ікона Пресвятої Богородиці

Неорелігії, релігійні течії, віровчення та організаційні структури яких виникли у другій пол. 19–21 ст.

Неосинтоїзм, течія в синтоїзмі, що виникла після Другої світової війни

Неотомізм, головний напрям неосхоластики, що вбачає у вченні Фоми (Томи) Аквінського найдосконаліше вираження «вічної філософії»; претендує на універсалізм, синтез віри і розуму, умогляду та емпірики; офіційна філософія католицизму, сучасна версія томізму

Неоунія, нова унія, одна з неофіційних назв акції поширення католицизму у східному обряді, здійснювана під патронатом Ватикану на території Другої Речі Посполитої

Неофіт, 1) новонавернений до віри; 2) щойно охрещений послідовник християнства; 3) щойно висвячений у сан священник; 4) щойно пострижений чернець

Неохристиянство, релігійні течії у християнстві, що виникають від кін. 19 ст. з метою пристосування його до сучасності

Непогрішимість Папи Римського, затверджений 1-м Ватиканським собором догмат католицизму, згідно з яким Папа Римський як пастир християн є безгрішним

Непорочне зачаття, євангельська оповідь, згідно з якою Діва Марія непорочно зачала від Святого Духа та народила Ісуса Христа, і при цьому залишилася Пречистою Дівою (Пріснодівою)

Непотизм, роздавання Папою Римським прибуткових посад, вищих церковних звань, земель своїм родичам

Нептун, у римській міфології – спочатку бог джерел і річок, охоронець полів від посухи, згодом – бог морів; у грецькій міфології йому відповідає Посейдон

Нерон Клавдій Цезар Август Германік (37–68), римський імператор, перший організатор масового гоніння на християн, звинувачених у підпалі Рима (64)

Нестор (? – після 1113), чернець Києво-Печерського монастиря, проповідник, літописець; Київська Русь

Несторіанство, вчення константинопольського патріарха Несторія і його послідовників, що виникло у Візантії на поч. 5 ст.; це вчення відкидало сформовані уявлення про народження Ісуса Христа від Богородиці; було засуджено як ересь на III Вселенському (Ефеському) соборі (431)

Несторій (? – бл. 450), константинопольський патріарх, засновник несторіанства; Візантійська імперія

Нестяжательство, релігійно-політичний рух кінця 15 – 1-ї пол. 16 ст. у Московському царстві

Нетрадиційні релігії, 1) сукупність віровчень, що з'явилися переважно у середині 19 ст. й активно функціонують у 20–21 ст.; більшість із них є переосмисленням традиційних культів з метою комерції, набуття особистого авторитету гуру серед своїх учнів, а також заради досягнення політичної влади; 2) релігійні комплекси, які історично не успадковані, культурно, побутово й ментально не укорінені серед певного етносу, але набули поширення в наслідок місіонерства

Нефтіда, у давньоєгипетському пантеоні – богиня – охоронниця мертвих

Нечестивий, нечестивець, той, хто не дотримується норм і настанов певної релігії, атеїст або іновірець, а також грішник

Нечиста сила, загальна назва ворожих людині надприродних сил, які, згідно з народними віруваннями, завдають їй шкоди, приносять нещастя

Никон (?–1088), церковно-політичний діяч Київської Русі, письменник, літописець

Никон (1605–1681), церковно-політичний діяч Московського царства; патріарх Російської церкви (1652)

Нил Сорський (Майков Микола) (бл. 1433–1508), церковно-політичний діяч, письменник, один із ідеологів нестяжателів; Московське царство

Нібур, Рейнхольд (1892–1971), протестантський теолог, представник діалектичної теології; США

Ніка, Ніке, у грецькій міфології – уособлення перемоги в бою або змаганні

Ніках, релігійний шлюб в ісламі

Нікейські собори, два вселенські собори, які відбулися в Нікеї (325, 787)

Ніколаїти, християнські секти і течії різних часів

Ніколь, П'єр (1625–1695), філософ і теолог, один із теоретиків янсенізму; Франція

Німб, сяйво, зображуване на іконах навколо голови, що символізує присутність Божественної благодаті й обожнення подвижника; у Боголюдини Ісуса Христа німб зображує Божественну славу (благодать), споконвічно властиву Ісусу Христу по Його Божественній природі

Німецький орден див. *Тевтонський орден*

Німфи, у грецькій міфології – нижчі жіночі божества, які уособлюють елементи природи

Нірвана, у буддизмі – кінцева мета релігійної практики, звільнення від страждань

Нітірен, 1) японський буддистський монах і мислитель (1222–1282), засновник секти Нітірен; 2) одна з найпоширеніших шкіл японського буддизму

Ніяма, етична культура, метод і другий етап самовдосконалення і тренування в системі йоги

Нова Біблія див. *Револьюційна Біблія*

Новий Завіт, частина Біблії, Святе Письмо християн; термін «Новий Завіт» зустрічається в першому і другому Посланніях апостола Павла до коринтян; має два значення: 1) новий договір між Богом і людиною; 2) зібрання книг, що містять виклад цього договору; складається з 27 книг

Новоапостольська церква, церква, заснована в Англії в 1832; ставить за мету відродження первісного християнства

Новогрудський собор, помісний церковний собор в м. Новогрудок (сучасна Білорусія) (1414–1415), скликаний, щоб послабити вплив Москви на православне населення східнослов'янських земель Великого князівства Литовського; започаткував існування окремої Православної церкви в межах Великого князівства Литовського

Новоюліанський календар, модифікація юліанського календаря, розроблена сербським ученим М. Міланковичем (1923); календарем користуються 11 помісних православних церков

Ной, згідно з Біблією, праведник у своєму поколінні, за що був врятований Богом від Всесвітнього потопу і став продовжувачем людського роду

Ноціоналізм, напрям середньовічної філософії

Номоканон, збірник візантійського канонічного права щодо діяльності Церкви та церковних правил

Нострадамус (Мішель де Нотрдам) (1503–1566), астролог, провидець, лікар та алхімік; Франція

Нунцій, постійний дипломатичний представник Римського Папи в країнах, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини; поєднує дипломатичне представництво з наглядом за діяльністю Католицької церкви в конкретній країні

Нут, у давньоєгипетському пантеоні – богиня неба, дружина та сестра Геба

Нью ейдж, релігійний рух, що виник у 1960-х; об'єднує різні релігійні групи

Ньютон, Ісаак (1643–1727), фізик, астроном, математик, філософ-деїст, алхімік, біблійний хроніст; творець першої наукової механістичної картини світу; Великобританія

Ньяя, одна з ортодоксальних систем давньоіндійської філософії

Ньяя-сутра, філософський трактат школи ньая (2–4 ст.)

Оберіг див. *Талісман*

Оберон, у германо-скандинавській міфології – король ельфів

Обер-прокурор синоду, царський чиновник, який на правах міністра керував синодом Російської православної церкви і всім відомством православного віросповідання; посада існувала з 1722 до 1917

Об'єднана методистська церква США, найбільше методистське об'єднання у США (1968)

Обитель див. *Монастир*

Обідня див. *Літургія*

Обітниця, обіт, зобов'язання перед Богом (богами), яке віруючий бере на себе, обіцяючи здійснити подвиг, справу милосердя чи благочестя

Обітована земля, Обіцяна земля, згідно з Біблією, райський край, де течуть мед і молоко, обіцяний Богом синам Ізраїлевим

Обновленство, течія в Російській православній церкві, яка виникла на поч. 20 ст.

Образ, 1) згідно з християнською традицією, нерукотворне зображення лику Христа, що з'явилося на рушнику (убрусі), яким Спаситель витер своє обличчя; 2) те саме, що й ікона

Обрізання, релігійно-магічний обряд відрізання крайньої плоти чоловічого статевого органа

Обсерванти, ченці-францисканці, що суворо дотримуються всіх правил і обрядів свого ордену

Обскурантизм, термін, що позначає негативне ставлення до освіти та прогресу, відсталість, реакційність

Овсень, у слов'янській міфології: 1) божество родючості, достатку й осені; 2) назва циклу свят коляди

Огієнко, Іван, митрополит Іларіон (1882–1972), учений, політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, лексикограф, педагог, історик Церкви; митрополит Української автокефальної православної церкви (з 1944)

Оглашенні, ті, хто готується стати християнами

Оглашення, 1) ознайомлення тих, хто бажає стати християнином, із віровченням цієї релігії; 2) публічне оголошення в церкві про майбутній шлюб

Одигітрія, ікона Богородиці з Ісусом-дитям

О'Діа, Томас (1915–1974), представник американської школи соціології релігії

Одін, у скандинавській міфології – верховне божество, творець Всесвіту й перших людей, бог вітру, бурі, згодом – бог війни, покровитель військової дружини, торгівлі, мореплавства

Одкровення, вияв або повідомлення людям істин, які виражають волю Бога або відкривають значення суцього

Одкровення апостола Іоанна Богослова див. *Апокаліпсис*

Ойкумена, освоєна людством частина світу

Оказіоналізм, релігійно-філософська течія в західноєвропейській науці 17 ст.

Океан, 1) у грецькій міфології – божество однойменної ріки; 2) споконвічні води, з яких виникла земля і весь Космос, утілення Хаосу

Оккам, Уїльям (Вільям) (бл. 1285–1349), філософ, представник номіналізму, логік, церковно-політичний письменник; Англія

Оклад, декоративна прикраса ікони з різних металів

Оксфордський рух, релігійно-громадський рух у Великобританії (1830-і – 1840-і) за оновлення церковного життя в умовах кризи

Октоїх, збірник піснеспівів Православної церкви на 8 голосів; оформився в 9 ст.

Окультизм, містичне вчення, засноване на вірі в існування окультних, таємних сил, спілкуватися з якими можна за допомогою магії

Олександр із Гельса (бл. 1185–1245), філософ, професор богослов'я; систематизатор католицького богослов'я

Олександр III (бл. 1100/1105–1181), Папа Римський (1159–1181), теолог

Олександрійська православна церква, див. *Александрійська православна церква*

Олексій (Дородніцин) (Дородніцин Анемподіст Якович) (1859–1919), православний церковний діяч, архієпископ Володимирський та Суздальський; духовний письменник і богослов; один із творців Української автокефальної православної церкви; Україна–Росія

Олесницький, Маркелін Олексійович (1848–1905), філософ і богослов; професор богослов'я Київської духовної академії; науковий доробок представлений працями у галузі християнської етики й педагогіки; Україна

Олімп, гірський масив у Греції; згідно з грецькою міфологією, місце перебування богів

Олтар див. *Вівтар*

Омілія, гомілія, проповідь священника

Омовіння, обряд ритуального очищення

Омофор, ознака архієрейського сану

Опрісноки див. *Мацот*

Оптина пустинь, Введенська Оптина пустинь, ставропігійний чоловічий монастир Російської православної церкви (кін. 14 ст); Росія

Опус деї, рух духовенства та мирян у католицизмі

Ор, в українській міфології – прапредок слов'ян

Оракул, 1) у Стародавній Греції та Римі – пророкування, яке було відповіддю божества на запитання віруючого; 2) місце, храм, де відбувалися такі пророцтва; 3) жрець-віщун

Оранта, один із іконографічних образів Богоматері – зображення Богородиці з піднятими вгору руками

Ораторіани, члени заснованої (1575) у Римі Католицької конгрегації священників

Організація ісламського співробітництва, ОІС, міжнародна організація ісламських країн (1969), до 2011 – Організація Ісламська конференція, ОІК

Ордалії, те саме, що й Божий суд

Орден непорочного зачаття, чернечий католицький орден (1484)

Орден слона, чернечий католицький орден (1458)

Орден Христа, 1) духовно-лицарський орден у Португалії (1318); 2) вища нагорода Католицької церкви

Ординарій, 1) католицька богослужбова книга; 2) у католицизмі – суддя в духовних справах

Оріген (185–253/254), грецький християнський теолог, філософ, представник ранньої патристики

Орієнтальні церкви, церкви, що не приєдналися до рішень Халкідонського собору (451)

Ормузд, у перській міфології – бог світла й добра. Див. *Ахура Mazda*

Ортодоксія, 1) консервативний тип релігійної свідомості, опозиція будь-якому модернізму; 2) твердість у вірі, захисті першоджерел і основ віровчення (від грецьк. «правильна думка», «правильне слово», «православ'я»)

Орфей, у грецькій міфології – син музи Калліопи, співак і музикант

Орфізм, система релігійно-філософських поглядів у Стародавній Греції (8–7 ст. до н. е.)

Орфічні культу, система релігійних вірувань та обрядів, яка виникла у 8–6 ст. до н. е. у Фракії

Осанна, молитовний вигук в юдейському та християнському богослужіннях

Освячення, наділення святістю матеріальних явищ

Осифляни, йосифляни, церковно-політична течія в Московії в серед. 16 ст.

Осіріс, Озіріс, у давньоєгипетському пантеоні – спочатку бог природи, що вмирає та воскресає; згодом – бог потойбічного світу, суддя померлих

«Основи вчення Руської православної церкви про гідність, свободу і права людини», документ, що розкриває сутність соціальної доктрини Російської православної церкви (2008)

«Основи соціальної доктрини Російської православної церкви», документ, що розкриває сутність соціальної доктрини Російської православної церкви; керівництво для Синодальних установ, єпархій, монастирів, парафій та ін. канонічних церковних установ у їх відносинах із державною владою, світськими об'єднаннями й організаціями, позацерковними заходами масової інформації (2000)

«Основи соціальної доктрини Української православної церкви», документ, що розкриває сутність соціальної доктрини Української православної церкви Московського патріархату (2002)

Острозька академія, Острозька слов'яно-греко-латинська школа, перший вищий навчальний заклад на території сучасної України (1576)

«Острозька Біблія», перше видання Біблії в перекладі церковнослов'янською мовою (1581), здійснене в Острозі друкарем І. Федоровичем (Федоровим) заходами князя Костянтина Острозького

«Остромирове Євангеліє», одна з найдавніших пам'яток слов'янської писемності; переписане зі староболгарського оригіналу в 1056–1057

Отці Церкви, церковні письменники 2–8 ст., у творах яких християнське віровчення набуло концептуального оформлення

Отто, Рудольф (1869–1937), теолог, один із засновників феноменології релігії; Німеччина

«Отче наш», основна християнська молитва; згідно з Новим Завітом, віруючим її дав Ісус Христос

Офір, згідно з Біблією, легендарна країна, в яку вируждали кораблі ізраїльсько-юдейський цар Соломон і цар Тіру Хірам

Офіти, одна з ранніх сект гностиків, шанувальники біблійного змія-спокуника

Очисні обряди, притаманні багатьом релігіям світу обряди очищення, що проводяться напередодні важливих подій у житті людини чи людської спільноти

Ошо (Чандра Мохан Раджніш) (1931–1190), філософ, містик, засновник духовного вчення; Індія

Павлікіанство, єретичний рух у християнстві, що виник у Вірменії в 7 ст.

Павло, один із християнських апостолів; церковна традиція вважає його автором 14 послань, що входять до Нового Заповіту

Павло Самосатський (3 ст.), християнський богослов, антитринітарій

Павло VI (1897–1978), Папа Римський (1963–1978); перший Папа, який відвідав п'ять континентів

Павловський Іван, див. *Іван (Павловський) митрополит*

Пагода, буддійська культова споруда

Паламар, у православ'ї – церковнослужитель, що допомагає священику під час богослужіння; інша назва – причетник

Палеї, збірники, що містять короткий виклад старозавітної історії від створення світу до пророка Даниїла або до царства Давида

Палінгенесія, нове народження, відродження

Паломник див. *Прочанин*

Паломництво, подорож до священних релігійних об'єктів

Пан, у грецькій міфології – бог стад, пасовиськ, покровитель пастухів, пасічників, рибалок; у римській міфології йому відповідає Фавн

Панагія, 1) прощура на честь Богородиці; 2) невелике зображення Богородиці

Панафінеї, свято на честь богині Афіни, найголовніше свято Стародавніх Афін

Панахида, православна заупокійна служба

Пандемонізм, релігійні уявлення про всесвіт, засновані на вірі у всюдисущість та всеприсутність демонів, наявність незліченної кількості духів у кожному фрагменті буття

Пандора, у грецькій міфології – жінка, створена за велінням Зевса та щедро обдарована всіма богами; уособлює зле начало в жінці

Панентеїзм, релігійно-філософське вчення, за яким світ перебуває в Бозі, але Бог безкінечно перевищує буття світу – світ є лише способом Його прояву

Панікадило, у православному храмі – люстра з багатьма свічками або лампадами

Панісламізм, термін на позначення комплексу релігійно-політичних ідей щодо об'єднання всіх мусульман у глобальну державу на чолі з праведним халіфом

Панпсихізм, уявлення про наявність душі у всієї природи

Пантеїзм, філософське вчення про Бога як абсолют, злитий із природою

Пантеон, 1) в античних релігіях – храм усіх богів; 2) сукупність усіх богів певної релігії

Пантократор, в християнстві – Вседержитель, один із епітетів як Бога-Отця, так і Бога-Сина, Ісуса Христа

Панчен-лама, титул «живого бога»; друга після далай-лами особа в ієрархії ламства в Тибеті

Папа Римський, глава Римо-католицької церкви

Папабіль, папабілі, термін, що позначає того чи тих кардиналів, які є наймовірнішими претендентами на престол Папи Римського під час підготовки та проведення конклаву

Паперть, підвищений майданчик або ганок перед входом у християнський храм

Папеса, жінка, яка виконує функції Папи; королева Англії є папесою Англіканської церкви

Папоцезаризм, тип державно-церковних відносин, за якого вищий церковний ієрарх зосереджує в своїх руках і світську і релігійну владу (напр. Папа Римський)

Папство, 1) історичне явище, формування інституту домінування римського єпископа в західному християнстві; 2) функція вищої влади у Католицькій церкві

Папська академія наук, науково-релігійний заклад, що бере свій початок від Академії Лінчеї, створеної в Римі (1603)

Папська академія соціальних наук, наукова установа, заснована Папою Іоанном Павлом II (1994)

Папська колегія Руссикум, Руссикум, католицький навчальний заклад у Римі, що готує священників візантійського обряду; засновано 1929

Папська область, теократична держава у Центральній Італії, що існувала з 8 по 19 ст.

Папський легат, 1) посол Папи Римського, вищий дипломат, представник Ватикану; 2) прелат, делегований папською владою, для управління

однією з адміністративних одиниць Католицької церкви; 3) представник Папи на соборі

Паранджа, одяг мусульманських жінок, що закриває фігуру від голови до п'ят

Параскева П'ятниця (3 ст.), християнська свята та великомучениця

Парафія, у православ'ї та католицизмі – первинна територіально-адміністративна одиниця Церкви на чолі з церковною радою, яку обирають віруючі на зборах релігійної громади

Парох, парафіяльний священник

Парохія, християнська громада, що складається з єпископа, кліру та пастви

Парсизм, сучасна форма зороастризму

Парусія, в елліністичних віруваннях – присутність богів на жертвних трапезах

Пасія, церковно-богослужбовий обряд, що полягає в читанні Євангелія про муки Ісуса Христа; в Україні встановлений Петром Могилою; у християнстві – позначення другого пришествя Ісуса Христа

Паска, святкове тісто, що випікається та освячується на Великдень

Паскаль, Блез (1623–1662), філософ, релігійний мислитель; Франція

Паства, у християнстві – узагальнююча назва мирян, які потребують духовного керівництва і опіки

Пастирське богослов'я, у католицизмі та православ'ї – розділ богослов'я, що містить основні вимоги до священників у Церкві та поза нею

Пастор, назва протестантського священника

Пасха див. *Великдень*

Пасхалії, таблиці для визначення часу святкування Великодня

Пасхальники, секта у старообрядництві, що виникла на Чернігівщині в 19 ст.

Патанджалі (2 ст. до н. е.), засновник і систематизатор йоги; Індія

Патена, жертвна чаша, срібне блюдо із зображенням хреста на середині днища

Патер, католицький чернець у сані диякона або священник

Патерик, у православній літературі – збірник життєписів відомих ченців

Патристика, сукупність теологічних і релігійно-філософських творів Отців Церкви

Патріарх, глава помісної православної церкви

Патріархат, офіційна назва помісних християнських церков, якими управляють патріархи; перші патріархати з'явилися в 5 ст.

Патріархія, 1) церковно-територіальна одиниця, яка підлягає патріархові; 2) вища влада помісних православних церков у православ'ї

«**Патріархат**», суспільно-релігійне аналітичне видання Української греко-католицької церкви; засноване у США (1967)

Патрологія, у католицизмі, православ'ї – богословська дисципліна, предметом якої є вивчення та коментування доктрин Отців Церкви та ін. учителів християнства

Паулінізм, напрям у ранньому християнстві, створений віроповчальними та місіонерськими зусиллями апостола Павла

«**Пацем ін терріс**» див. *«Мир на Землі»*

Пекло, місце під землею, де перебувають душі грішників, засуджені до посмертних мук

Пелагіанство, течія в християнстві; виникла в 4–5 ст.

Пенати, у давньоримській міфології – боги-охоронці родинного воєнища

Первісне християнство, християнство 1 ст., перший етап раннього християнства

Первородний гріх див. *Гріхопадіння*

Первосвященик, в юдаїзмі – головний священик, що правив службу в скинії, згодом – у храмах Палестини

Перевертень, у міфології та віруваннях багатьох народів – людина, яка за допомогою чар або внаслідок дій чаклуна перетворилася на тварину, іншу людину, рослину або предмет

Передвизначення, термін на позначення релігійних уявлень про Божу передвстановленість життя та поведінки людини

«**Пересопницьке Євангеліє**», рукописний переклад із болгарської чотирьох Євангелій давньоукраїнською літературною мовою (1556–1561)

Перехідні групи, термін, запроваджений В. Кубійовичем, на означення двох груп населення у Другій Речі Посполитій: римо-католиків з українською розмовною мовою та греко-католиків – із польською

Персей, у грецькій міфології – син Зевса і Данаї; герой, який переміг горгону Медузу

Персефона, у грецькій міфології – богиня підземного царства, рослинності, земної родючості; у римській міфології їй відповідає Прозерпіна

Персоніфікація, елемент релігійних вірувань, який полягає в наділенні предметів та явищ природи властивостями живих істот, людськими рисами

Перстень рибалки, перстень святого Петра, атрибут Римських Пап, поруч із тіарою

Перун, головний бог старослов'янського пантеону, бог родючості, блискавки, грому

Першопоштовх, у філософії та теології – Божественна сила як вихідна причина й джерело руху матерії

Першопричина, у філософії та теології – поняття про творчу космогонічну функцію Бога, який є причиною всього існуючого

Песах, в юдаїзмі – весняне свято, що відзначається в пам'ять про вихід євреїв із Єгипту

Петрарка, Франческо (1304–1374), поет і філософ-гуманіст; родоначальник європейського гуманізму та культури Відродження; з його ім'ям пов'язаний перехід від теоцентризму до антропоцентризму; Італія

Петринізм, течія в ранньому християнстві

Петро, один із 12 апостолів; згідно з католицькою традицією, вважається засновником Церкви та першим римським єпископом

Петро Ломбардський (бл. 1100–1160), теолог і філософ, представник схоластики, єпископ Паризький (з 1159); Італія–Франція

Петро (Могила) (1597–1647), церковний, політичний, громадський діяч; архімандрит Києво-Печерської лаври (з 1627), митрополит Київський і Галицький (з 1632); стояв біля витоків Києво-Могилянської колегії, був ініціатором заснування Слов'яно-греко-латинської академії в Яссах

Петро (Полянський) (Полянський Петро Федорович) (1862–1937), єпископ Російської православної церкви, митрополит Крутицький, патріарший місцеблюститель (1925–1936); розстріляний сталінською владою

Пилипівка, народна назва християнського 40-денного Різдяного посту, який починається в день апостола Пилипа (27 листопада)

Пимен (1910–1990), патріарх Московський і всієї Русі (1971–1990)

Писанка, ритуальне яйце, прикрашене оригінальним візерунком

Питирим (?–1673), патріарх Московський і всієї Русі (1672–1673)

Пієтизм, у протестантизмі – течія кінця 17–18 ст.

Пій VI (1717–1799), Папа Римський (1775–1799)

Пій VII (1742–1823), Папа Римський (1800–1823)

Пій IX (1792–1878), Папа Римський (1846–1878)

Пій XII (1876–1958), Папа Римський (1939–1958); проголосив догмат про Внебовзяття (тілесне вознесіння) Діви Марії (1950)

Пілігрим див. *Прочанин*

Пінська православна конгрегація, конгрегація духовенства та віруючих Православної церкви в Речі Посполитій (1791); виробила пропозиції щодо правового становища Православної церкви в Польській державі

«Пісня пісень», лірична поема у складі Старого Завіту, автором якої християнська традиція вважає царя Соломона

Піфія, у Стародавній Греції – жриця-віщунка храму Аполлона в Дельфах

Плетенецький, Єлисей див. *Єлисей (Плетенецький)*

Плутон, у грецькій міфології – бог підземного світу та царства мертвих

Плюралізм релігійний див. *Релігійний плюралізм*

Поганство див. *Язичництво*

Погода, Догода, у слов'янській міфології – дух тихого, приємного вітру та ясної погоди

Подага, у західнослов'янській міфології – архаїчне жіноче божество природи та землі

Подвір'я, 1) представництво окремої церкви на території, що належить їй; 2) представництво монастиря, його службові приміщення поза межами його території

Поділ Київської митрополії, процес утворення самостійної Російської православної церкви, що був започаткований на соборі в Москві (1459) та отримав канонічне завершення в 1589, коли було утворено Московський патріархат

Поділ церков див. *Розділення церков*

Покаяння див. *Сповідь*

Покрова Пресвятої Богородиці, Покрова, православне свято (14 жовтня), День українського козацтва та Української повстанської армії, День захисника України

Покутники, сектантська течія, що виникла наприкінці 1860-х в Греко-католицькій церкві в Україні

Полікарп (Сікорський) (Сікорський Петро Дмитрович) (1875–1953), церковний діяч, митрополит Української автокефальної православної церкви в діаспорі; Україна–Франція

Поліконфесійність, наявність багатьох релігійних течій в одній країні

Політеїзм, багатобожжя, на відміну від монотеїзму й деїзму

Поминальник, книжка, зошит, куди вписуються імена померлих і живих для згадування їх священнослужителями

Поминання, 1) згадування священником під час літургії імен, включених у поминальник; 2) те саме, що й поминальник

Помісна Російська православна церква див. *Російська православна церква*

Помісні собори, з'їзди представників вищого духовенства певної автокефальної церкви або її окремих частин

Помпа, урочиста процесія релігійного характеру, пов'язана із жертвопринесенням у святині божества

Понтифікат, у католицизмі – церковна влада й час правління Папи Римського

Понтифіки, 1) у Стародавньому Римі – члени жрецької колегії; 2) титул Папи Римського

Понтій Пілат (Пилат) (? – бл. 37), римський прокуратор в Юдеї (26–36), який, згідно з Біблією, затвердив смертний вирок, коли засудив до розп'яття Ісуса Христа

Попівщина, напрям старообрядництва; оформився наприкінці 17 ст.

«**Популарум прогрессіо**» див. «*Прогрес народів*»

Порівняльне релігієзнавство, компаративне релігієзнавство, галузь академічного релігієзнавства, яка вивчає особливості різних релігійних комплексів на основі їх зіставлення

Пор-Рояль, Пор-Руаяль, жіночий монастир, заснований у Версалі (1204); осередок просвіти й літератури

Посейдон, у грецькій міфології – бог морської стихії; у римській міфології йому відповідає Нептун

Послання апостола Павла, 14 релігійно-філософських творів епістолярного жанру, які увійшли до Нового Завіту

Послух, 1) певні обов'язки в церковній службі або монастирсько-господарському житті, покладені на кожного ченця або особу, яка готується ним стати; 2) період виконання цих обов'язків

Послушник, особа, що готується прийняти чернечий постриг і проходить випробувальний термін

Пости, 1) у деяких релігіях – утримання від їжі взагалі або від деяких її видів, а також від суетних насолод; 2) періоди тривання таких заборон

Постники, течія христовірів; виникла на Тамбовщині на поч. 19 ст.

Постриг, у католицизмі, православ'ї – обряд, яким супроводжується посвята в духовний сан або чернецтво

Потебня, Олександр Опанасович (1836–1891), учений лінгвіст, засновник лінгвістичного релігієзнавства; Російська імперія; Україна

Потерчата, згідно з українськими народними віруваннями – померлі ще не охрещені немовлята

Потій, Іпатій див. *Inamiy (Потій)*

Потойбічний світ, ідеальний, надчуттєвий, надприродний світ, який керує природним і є щодо нього первинним

Потоп, згідно з Біблією, затоплення землі, наслане Богом на людей за їхні гріхи

Поховальний культ, поховальні обряди, сукупність релігійних обрядів, що стосуються повождення живих із померлими

Почаївська ікона Божої матері, одна з найшанованіших ікон візантійського стилю, вважається чудотворною, зберігається у Свято-Успенській Почаївській лаврі; Україна

Почаївська Свято-Успенська лавра, православний чоловічий монастир на Тернопільщині; перша згадка датується 1527

Праведник, у православ'ї – святий, який уславився своїми благочестивими діяннями у звичайних життєвих умовах, а не в монастирі

Православна філософія, сукупність релігійно-філософських концепцій і вчень, що містять філософську інтерпретацію християнства, обмірковують філософські засади православного віровчення і культу

Православна церква в Америці, Американська православна церква, автокефальна помісна православна церква Канади; автокефалія Церкви одностайно не визнана у Вселенському православ'ї

«**Православне сповідання віри**», богословський твір П. Могили й І. Трохимовича-Козловського, затверджений помісними соборами Києва та Ясс і схвалений тогочасними патріархами християнського Сходу

«Православний вісник Київського Патріархату», журнал, офіційне друковане видання Української православної церкви Київського патріархату (з 1992)

Православні автокефальні церкви, самостійно керовані православні церкви, спадкоємиці візантійської релігійної традиції

Православні автономні церкви, відносно самостійні православні церкви

Православні свята, дні урочистого відзначення пам'яті видатних подій або осіб, пов'язаних із православним культом

Православ'я, один із трьох основних напрямів у християнстві (поряд із католицизмом і протестантизмом)

Прагматична санкція, акт 1438 короля Карла VII, яким визначено статус Церкви у Франції

Пранаяма, дисципліна дихання, метод і четвертий етап самовдосконалення і тренування в системі йоги

Пратьяхара, дисципліна відчуттів, метод і п'ятий етап самовдосконалення і тренування в системі йоги

«Працею своєю», «З праці своєї» («*Laborem Exercens*»), енцикліка Папи Римського Іоанна Павла II (1981)

Преанімізм, теорія походження релігії, згідно з якою анімізму передувала віра в єдину безособову духовну силу, яка панує у світі, керує ним

Прелат, у католицизмі, англіканстві – звання, яке присвоюють вищим духовним особам

Преміленаризм, у протестантизмі – есхатологічна концепція

Премудрості Ісуса, сина Сірахова, неканонічна книга Старого Завіту; написана в 2 ст. до н. е.

Преображення Господнє, у православ'ї – дванадцяте свято, встановлене на честь описаного в Євангелії чуда; відзначається 19 серпня

Пресвітер, священнослужитель у протестантизмі

Пресвітеріани, прихильники напрямку в кальвінізмі, який виник у Шотландії та Англії в період Реформації

Пресвітерія, правлячий орган асоціації пресвітеріанських громад

Престол, чотирикутний стіл посередині вівтаря в католицькому і православному храмі, головна приналежність християнського храму

Престольні свята див. *Храмові свята*

Пречиста, синонім Богородиці

Примас, у католицизмі, англіканстві – титул глави церкви

Природна релігія, вчення про релігію як властивість людської природи

Притвор, західна частина християнського храму, відділена від його середньої частини стіною

Притча релігійна, алегорично-повчальна оповідь

Причастя, 1) у католицизмі, православ'ї – одне із семи таїнств; 2) спеціально приготовані священнослужителями хліб і вино для причащення віруючих

Причет, причт, у християнстві – священно- і церковнослужителі одного храму чи парафії; інша назва – клір

Пріор, 1) настоятель невеликого католицького чоловічого монастиря; 2) у чернечих орденах – сан, рангом нижчий за магістра

Прітхіві, у ведичному пантеоні – богиня землі, мати всього живого на світі

«Про нові речі», «Нові речі» («Regum Novarum»), енцикліка Папи Римського Лева XIII (1891)

«Про священну літургію» («Sacrosanctum Concillium»), церковна конституція, затверджена 2-м Ватиканським собором (1963)

Провидіння, згідно з релігійним вченням, Божа воля, яка визначає весь хід подій у світі

Провіденціалізм, релігійно-філософська концепція історії як промислу Божого

Проводи див. *Радунця*

«Прогрес народів», «Про прогрес народів» («Populorum Progressio»), енцикліка Папи Римського Павла VI (1967)

Прозеліт, людина, яка прийняла нову віру, ново навернений

Прозелітизм, 1) дії, які призводять до переходу людини з одного віросповідання до іншого; 2) відданість новій, щойно прийнятій вірі

Прозерпіна, у римській міфології – богиня родючості, володарка пекла; у грецькій міфології їй відповідає Персефона

Прокл Діадох (412–485), грецький філософ-неоплатонік; розробив засади алегоричного тлумачення міфів; Візантійська імперія

Прокопович, Феофан див. *Феофан (Прокопович)*

Прометей, у грецькій міфології – титан, захисник людей від сваволі богів, покровитель людського роду

Проповідь, промова релігійно-настановчого змісту

Пророки, віщуни, які оголошували волю богів; у часи раннього християнства вважалося, що на них лежить Божа благодать і через них говорить сам Дух Святий; в ісламі – люди, обрані Богом для передачі різним народам Одкровення і Писання

Проскомидія, перша частина літургії, під час якої священнослужитель готує хліб і вино для причастя

Проскура, просфора, 1) у перші віки християнства – приношення віруючих, частина якого використовувалася для причастя, а решта – для «вечері любові» громади після літургії; 2) у православ'ї – округлий хлібець для причастя

Протестантизм, один із трьох основних напрямів у християнстві (поряд із католицизмом і православ'ям)

Протестантська унія, союз германських протестантських князів та імперських міст, укладений 1608 на 10 років

Протестантська філософія, сукупність релігійно-світоглядних учень низки протестантських теологів; провідні течії сучасності – «діалектична теологія», «теологія секулярного християнства», «теологія надії», «теологія процесу» тощо

Протоієрей, у православ'ї – звання головного серед ієреїв

Протопіп, протопресвітер, звання головного серед протоієреїв

Процесія релігійна, церковний хід із хрестами і хоругвами

Прочанин, богомолець, який іде на поклоніння святим місцям

Проща див. *Паломництво*

Прощення, Прощена неділя, у християнстві – звичай просити взаємне вибачення у родичів і знайомих на знак порозуміння, з доземним поклоном

Псалми, короткі релігійні пісні, гімни, які входять до Псалтиря

Псаломник, церковнослужитель, у коло обов'язків якого входить читання і спів на криласі

Псалтир, старозавітна книга, що містить 150 молитов і співів

Психологія релігії, вивчає емоційно-психічні джерела релігії; вплив релігії на свідомість, психологію і поведінку віруючих

Псіхея, Псіхе, у грецькій міфології – уособлення людської душі; уявлялася як птах або дим, випари

Псюхе, у давньогрецькій філософії – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом духовності

Пта, Птах, у єгипетському пантеоні – спочатку – бог Мемфіса, згодом – деміург, який створив усе суще; покровитель мистецтв і ремесел

Птоломей (бл. 90 – бл. 168), грецький астроном, автор геоцентричної системи світу

Пулой, Іван Павлович (1845–1918), український фізик, електротехнік, винахідник, організатор науки, громадський діяч; перекладач Псалтиря та Біблії українською мовою; Україна–Чехія

Пурим, юдейське свято на честь порятунку євреїв від загрози знищення їх Аманом у часи перського царя Артаксеркса (4 ст. до н. е.)

Пуритани, англійські кальвіністи (16–17 ст.)

Пуруша, в індійській міфології – першолюдина, з якої утворився Всесвіт

Пустинь, пустиня, православний монастир у безлюдних, віддалених місцях; місце, де живе пустельник

П'ятидесятники, протестантська течія, що виникла на поч. 20 ст. у США; інші назви – християни євангельської віри, трясуни

П'ятидесятники-доскональці, течія в п'ятидесятництві; виникла в США в 1-й пол. 19 ст.

П'ятидесятники-сіоністи, течія в п'ятидесятництві, представники якої вірять у близьке Друге пришествя Христа, що відбудеться на горі Сіон; виникла в Україні в 1920-х, діяла нелегально

П'ятидесятниця див. *Трійця*

П'ятикнижжя Мойсея, християнська та юдейська назва перших книг Старого Заповіту

Ра, Ре, у давньоєгипетському пантеоні – бог сонця; пізніше ототожнювався з Амоном (Амон-Ра)

Рабин, служитель культу в юдаїзмі

Рабинат, колегія рабинів, яка тлумачить настанови Тори у відповідності зі змінами умов життя суспільства

Рада євангельських протестантських церков України, РЄПЦУ, міжконфесійний консультативно-дорадчий орган, створений у 2005

Рада у справах релігійних культур, орган для реалізації радянського законодавства щодо релігії й церкви, створено в 1966, діяла при Раді Міністрів СРСР

Радіння, форма колективного богослужіння (моління) у деяких сектах

«Радість і надія» («Gaudium et Spes»), пастирська конституція 2-го Ватиканського собору Католицької церкви; повна назва – Пастирська конституція про Церкву в сучасному світі «Gaudium et Spes»; затверджена Папою Римським Павлом VI 7 грудня 1965

Радунія, весняне язичницьке свято східних слов'ян, пов'язане з культом предків; після включення до культу Православної церкви отримало назву Проводи; народні назви – Гробки, Поминки, Могилки тощо

Рай, місцеперебування душ померлих праведників як винагорода за дотримання приписів релігії, вимог духовенства

Рака, велика скринька для зберігання святих мощей

Рама, 1) у давньоіндійських епосах – герой, що здійснив похід з Північної Індії на о. Ланка (Шрі-Ланка), щоб визволити свою дружину Сіту, викрадену демоном Раваною; 2) в індуїзмі – сьома аватара Вішну; 3) у вішнуїзмі – божество, втілення вищої об'єктивної реальності – брахмана

Рамадан, рамазан, місяць посту в мусульман

«Рамаїана», давньоіндійський епос

Раммохан Рай, Рам Мохан Рой (1772/1774–1833), громадський діяч, релігійний реформатор, ідеолог неоіндуїзму; Індія

Ранер, Карл (1904–1984), католицький філософ; Німеччина

Раннє християнство, термін на позначення християнства до його визнання в Римській імперії релігією, рівноправною з мітраїзмом (поч. 4 ст.)

Ранньохристиянська громада, об'єднання послідовників первісного християнства

Расуль, в ісламі – пророки-вісники Аллаха

Раті, в індійській міфології – богиня любовної пристрасті, дружина бога кохання Ками; посідає важливе місце в культурі Ками

Рафаїл, в юдаїзмі – ангел здоров'я та лікування

Рахманський великдень, свято українського народного календаря; відзначається на 25 день після Великодня

Рашке, Карл (нар. 1944), протестантський теолог-модерніст; США

Ревівалізм, рух у протестантизмі, спрямований на духовне відродження шляхом посилення релігійності; виник у 18 ст. у США

Ревіндикація, акція примусового навернення православних Другої Речі Посполитої до католицької віри, здійснена в 1937–1938 силами польського Корпусу охорони прикордоння

Революційна Біблія, Біблія з новими коментарями й ілюстраціями, видана в Сантьяго (Чилі) священиками – прихильниками теології звільнення; інша назва – Нова Біблія

Регент, диригент церковного хору

Редemptористи, члени католицького чернечого ордену, заснованого 1749

Редкліфф-Браун, Альфред (1881–1955), антрополог, дослідник архаїчних релігій; Великобританія

Реінкарнація, уявлення про переселення душ

Реквієм, у католицизмі – заупокійне богослужіння

Релігієзнавство, галузь гуманітарної науки, що вивчає сутність, закономірності функціонування та еволюції релігії, її вплив на особу, суспільні групи, суспільство

Релігійна віра, визнання реального існування надприродних сил, основний елемент релігійної свідомості

Релігійна громада, первинна організаційно-структурна одиниця в системі релігійних організацій

Релігійна діяльність, категорія соціології релігії на означення релігійно мотивованої духовно-практичної діяльності віруючих, їхніх громад і релігійних інститутів

Релігійна етика, богословське вчення про мораль, засноване на нормах і принципах тієї чи ін. релігії

Релігійна ідеологія, система ідей про Бога, світ у цілому, людину й суспільство, яка розроблюється теологами й релігійними філософами

Релігійна інституалізація, процес формування сталого комплексу віровчення, обрядовості, організаційної структури, правил, приписів, який відбувається в міру розвитку релігійного новоутворення; процес його становлення

Релігійна картина світу, сукупність найзагальніших поглядів на світ, його будову, розвиток, місце людини в ньому, що становить зміст релігійного світогляду

Релігійна клятва, обіцянка, підкріплена закликом до надприродної сили як гаранта чесності та непорушності узятих зобов'язань

Релігійна ксенофобія, різновид нетерпимості до віруючих ін. релігій

Релігійна мапа України, кількісні показники релігійної мережі в Україні

Релігійна мораль, сукупність освячених певною релігією правил і норм, приписів та обіцянок поведінки людей, що визначають їхні обов'язки щодо Бога, один до одного, до суспільства в цілому

Релігійна надія, у деяких релігіях – надія на Бога в очікуванні спасіння та загробного блаженства

Релігійна нетерпимість, вороже ставлення до іновірців та невіруючих

«**Релігійна панорама**», інформаційно-аналітичний часопис-щомісячник; видається Центром релігійної інформації та свободи УАР з 2000

Релігійна поведінка, дії особи або групи, обумовлені сукупністю релігійних настанов і норм

Релігійна розрада, психологічний вплив релігійних ідей, культових дій на віруючу людину, внаслідок чого негативні емоції змінюються на позитивні

Релігійна свідомість, спосіб відношення віруючого до світу через систему поглядів і почуттів, смисл і значення яких становить віра в надприродне

Релігійна свобода, див. *Свобода релігії*

Релігійна символіка, сукупність символів, характерна для розвинених релігійних систем

Релігійна толерантність, визнання законної рівності конфесій та етноконфесійних спільнот, дотримання відкритості та поваги до інших релігійних переконань

Релігійне право, сукупність юридичних і релігійних норм і приписів, які визначають правила поведінки віруючих у культовій, життєво-побутовій, суспільній сферах діяльності

Релігійний аскетизм, моральний принцип, що полягає в боротьбі з чуттєвими потягами, тілесними потребами для досягнення моральної досконалості та спілкування з богом, а також відповідний спосіб життя

Релігійний досвід, безпосереднє спілкування з богом, переживання зустрічі та єднання людини з богом

Релігійний екзистенціалізм, напрям сучасної філософії

Релігійний екстаз, тимчасовий особливий стан психіки віруючої людини, який виникає під впливом виконання релігійних обрядів, молитов, участі в колективних ритуалах тощо

Релігійний екстремізм, діяльність релігійних організацій, вмотивована нетерпимістю до інших релігійних напрямів та політичного ладу; передбачає розпалення силового протистояння, нехтування світськими і релігійними нормами, прагнення до клерикалізації суспільства

Релігійний ідеал, уявлення віруючої людини про найвищу досконалість як зразок, мету її життя

Релігійний індиферентизм, байдуже ставлення до релігії в цілому або до її окремих положень при вирішенні практичних або світоглядних проблем

Релігійний катарсис, почуття полегшення після молитви або іншої культової дії; див. *Катарсис*

Релігійний комплекс, цілісна система елементів структури релігії, які перебувають у взаємодії

Релігійний конфлікт, незгода позицій віруючих у питаннях віровчення, релігійної діяльності, правил побудови релігійної організації тощо

Релігійний конформізм, пристосування релігійних поглядів, цінісної орієнтації, думок, норм поведінки індивіда до поглядів, канонів, норм, авторитетів, які домінують у певній релігійній групі або суспільстві; не критичне їх сприйняття

Релігійний культ, див. *Культ релігійний*

Релігійний модернізм, осучаснення, оновлення, зміни сукупності положень релігії або окремих її елементів з урахуванням розвитку людства, нації, держави

Релігійний нігілізм, відкидання релігії з позицій індивіда

Релігійний пацифізм, заперечення з релігійних мотивів будь-яких форм війни, насильства, військової служби

Релігійний плюралізм, поліконфесійний характер релігійності соціальних або етнічних груп, підданих одній державі

Релігійний раціоналізм, напрям, згідно з яким прийнятними вважаються тільки такі догмати віри, які узгоджуються з логікою

Релігійний синкретизм, еkleктичне чи органічне поєднання різних релігійних систем

Релігійний традиціоналізм, збереження релігійної традиції

Релігійний транс, особливий психічний стан, досягнення якого віруючим вважається необхідним для спілкування з надприродними силами

Релігійний фанатизм, безкомпромісне переконання в істинності ідей, догматів і положень певної релігії, активне обстоювання їх у поєднанні з нетерпимістю і навіть ненавистю до ін. релігій

Релігійний центр християн віри євангельської «Спасіння», РЦХВЕС, євангельська церква, заснована в м. Вишневому в 1993

Релігійні війни, збройні сутички між державами, класами, станами, етнічними групами, вмотивовані релігійними розбіжностями, релігійним фанатизмом

Релігійні вірування, поняття, вживане в сучасному релігієзнавстві як синонім поняття релігія, якщо йдеться про її ранні історичні форми

Релігійні заборони, обмежувальні приписи поведінки віруючих

Релігійні заповіді, настанови, норми життя людини, освячені певною релігією

Релігійні календарі, релігійні системи літочислення, що починаються зі значущої для певної конфесії події

Релігійні норми, вид соціальних норм, визначених релігією

Релігійні обряди, сукупність символічних дій віруючих, які виражають їхні релігійні уявлення та мають на меті встановити зв'язок між віруючим і надприродними силами

Релігійні організації, 1) об'єднання віруючих певного віросповідання для задоволення релігійних потреб; 2) світські організації, членами яких можуть бути віруючі, а також організації самих віруючих, що не є об'єднаннями на суто релігійній основі

Релігійні потреби, запити віруючих, пов'язані з їхньою релігійністю

Релігійні почуття, емоційні переживання віруючої людини, пов'язані з релігією, яку вона сповідує

Релігійні пророцтва, передбачення майбутнього, які, згідно з релігійним ученням, отримані внаслідок спілкування пророка з надприродними силами

Релігійні свята, урочисте відзначення пам'яті знаменних із погляду релігії подій або видатних осіб

Релігійні універсалії, загальні поняття теології

Релігійні чесноти, моральні уявлення, почуття, вчинки, які відповідають віроченню певної релігії

Релігійність, поняття соціології релігії, що характеризує якісну й кількісну визначеність суб'єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їхній вплив на поведінку, життєдіяльність віруючих, релігійних спільнот

Релігія, одна зі сфер духовного життя, форма суспільної свідомості, що ґрунтується на вірі людини в існування надприродного, з яким вона може спілкуватися і від якого залежить

Релігія багаї, бехаїзм, релігійна течія, що виникла на Близькому Сході в серед. 19 ст.

Релігія національна, релігійне вірування і культова дія, притаманні певному народу, нації; впливає на формування менталітету народу, регла-

ментує поведінку і побут людей, сприяє розвитку та збереженню відповідного етносу, перешкоджає його культурній і мовній асиміляції

Релікварій, сховище для святих мошей, деталей одягу, інших священних предметів

Реліквії, святині, пов'язані із земним життям Ісуса Христа, Богородиці та святих

Ренан, Жозеф Ернест (1823–1829), біблеїст, семітолог, історик релігії; Франція

Рендторф, Труц (нар. 1931), лютеранський теолог; Німеччина

«Рерум новарум» див. *«Про нові речі»*

Ресакралізація див. *Десакралізація*

Реформати, прихильники низки кальвіністських церков, що утворилися внаслідок Реформації

Реформація, релігійний, суспільно-політичний, ідеологічний рух 16–17 ст.

Реформований юдаїзм див. *Юдаїзм реформістський*

Ривайвелізм, рух у протестантизмі, що виник у 18 ст. як реакція на перетворення християнства на офіційне моральне вчення

Риза, ризи, 1) у католицизмі, православ'ї – просторий одяг кліриків із дуже широкими рукавами; 2) металевий оклад на православній іконі

Ризниця, окреме приміщення в храмі або місце у вівтарі, де зберігаються облачення, церковне начиння та книги; інша назва – дияконник

Римо-католицька церква, назва Католицької (тобто Вселенської) церкви, прийнята при розділенні церков (1054) для розрізнення із Вселенською греко-візантійською церквою

Римо-католицька церква в Україні, католицька церква латинського обряду, складова Вселенської католицької церкви

Римська курія, сукупність закладів, які є центральними органами управління Католицької церкви та держави Ватикан

Римське питання, конфлікт між Ватиканом й Італійською державою, який виник після об'єднання Італії та ліквідації у зв'язку з цим Папської області (1870)

Рита, у брахманізмі – універсальний принцип Всесвіту, якому підвладні люди й боги, першооснова порядку у світі

Ритуал, релігійний обряд; традиційний порядок проведення якої-небудь церемонії

Ритуальна маска, маска із зображенням обличчя, морди якоїсь істоти, що надягається на голову з ритуальною метою

Ритуальні процеси, судові процеси, на яких розглядалися справи за звинуваченням у вбивстві, принесенні в жертву богу життя або використанні людської крові в релігійних обрядах

Рівноапостольний, святий, який особливо прославився проповіддю Євангелія

Рігведа, одна з чотирьох збірок Вед; остаточне оформлення датують 10 ст. до н. е.

Рідна українська національна віра див. *РУНВіра*

Різдво Пресвятої Богородиці, у православ'ї – дванадцяте свято, одне з найбільших свят у Богородичному культі; відзначається 21 вересня; народна назва – Друга Пречиста

Різдво Христове, одне з головних загальнохристиянських свят; католики відзначають Різдво 25 грудня, православні та греко-католики – 7 січня

Ріх, Артур (1910–1992), протестантський теолог, представник релігійної соціології; Швейцарія

Річардсон, Джеймс (нар. 1941), дослідник релігії; США

Річинський, Арсен Васильович (1892–1956), громадський, політичний і церковний діяч, композитор, фотограф, краєзнавець, основоположник української етнології релігії, ідеолог українського православ'я; Україна–Казахстан

Річль, Альбрехт (1822–1889), історик християнства, протестантський теолог, один із представників ліберальної теології; Німеччина

Робінсон, Джон Артур Томас (1919–1983), богослов і біблеїст, дослідник Нового Завіту; ліберальний теолог; англіканський єпископ Вулвічський; Великобританія

Рогоза (Рагоза), Михайло Васильович (після 1540–1599), митрополит Київський, Галицький та всієї Русі, один із організаторів Берестейської унії

Род, Рід, у слов'янській міфології – втілення роду, єдності нащадків; згодом – бог-дух, першобог

Родоплеменні вірування та культу, сукупність релігійних уявлень, обрядів первісного суспільства

Рожаниці, у слов'янській міфології – богині людської долі; покровительки породіль, урожаю, родючості

Розарій, традиційні католицькі чотки, а також молитва, що читається за цими чотками

Розділення церков, поділ Християнської церкви на Католицьку та Православну; офіційний розрив було оформлено в 1054

Розкол, релігійно-суспільний рух у Московському царстві 17 ст., результатом якого було виникнення старообрядництва

Розколи релігійні, відокремлення частини церкви через непереконливі догматичні чи культові розбіжності, конфлікти з питань релігійної влади і моралі

Розп'яття, 1) згідно з Євангеліями, – страта і мученицька смерть Ісуса Христа; 2) символ християнства

Розстриження, позбавлення священнослужителя духовного сану за якусь провину або внаслідок добровільного зречення

Російська православна церква, РПЦ, одна з автокефальних православних церков, складова Вселенського православ'я; до 1943 мала назву Помісна російська православна церква

Росцелін, Іоанн (бл. 1050 – бл. 1122), філософ і богослов, представник номіналізму; застосував логіку до аналізу теології; Франція

Ротонда, римський і ранньовізантійський тип побудови храму, каплиці або мавзолею

Рош-гашана, в юдаїзмі – свято Нового року

Русвіт, войовничий бог прибалтійських слов'ян

Рукописи Мертвого моря, стародавні рукописи, знайдені 1947–1965 у печерах-сховищах у Йорданії та Ізраїлі

Румунська православна церква, одна із помісних автокефальних церков, є складовою Вселенського православ'я

РУНВіра, Рідна Українська національна віра, неоязичництво, сучасна релігійна течія, спрямована на відродження культу давньослов'янських богів

Русалії, давні дохристиянські свята, присвячені шануванню духів родючості, рослинності, дощу

Русалки, за язичницьким повір'ям, душі дівчат, померлих до шлюбу

Руссикум див. *Папська колегія Руссикум*

Рутський, Вельямин Йосиф (1574–1637), київський уніатський митрополит, реформатор чернечого життя, борець проти латинізації церкви,

ініціатор церковного замирення та створення об'єднаного Київського патріархату

Рух місії світу, релігійний рух негритянського населення США; виник у 1930-х – 1950-х

Руси за Ісуса, течія, що зародилася в молодіжному середовищі в 1960-х у США

Ряса, повсякденний верхній одяг православних і католицьких священнослужителів і ченців

Рясофор, монах нижчого ступеня постригу, який готується до прийняття малої схими

Саадія Гаон, **Саадія бен Йосиф** (892–942), єврейський богослов; намагався узгодити юдаїзм із філософією; автор арабського перекладу Біблії, а також коментарів до неї

Сабасій, **Сабазій**, фригійське божество, яке згодом ототожнилися з Діонісом

Сабейзм, шанування зір, небесних світил, течія астролатрії, особливо поширена у Вавилонському царстві та Ассирії

Сава, **Сава І Сербський** (бл. 1174–1235), церковний і політичний діяч, обстоював автокефалію Сербської православної церкви; святий

Сава Освячений (439–532), монах, засновник монастиря Мар Сабі (поблизу Єрусалима) та ін. монастирів; святий

Саван, поховальний одяг або покривало з білої тканини

Саваоф, у християнстві – одне з імен Бога, ототожнюється з першою особою Трійці – Богом-Отцем

Савл, єврейське ім'я апостола Павла до навернення його в християнство

Савонарола, **Джироламо** (1452–1498), чернець-домініканець, релігійно-політичний діяч, реформатор; Італія

Садака, один із головних обов'язків мусульманина: милостиня у формі грошових пожертвувань чи відрахувань частини прибутку

Садукєї, релігійно-політична група в Юдеї 2–1 ст. до н. е., що складалася з аристократії та вищого духовенства

Садх'я, в індійській міфології – клас нижчих божеств

Саїд Ахмад Барелві (1786–1831), ідеолог і вождь народно-визвольного руху мусульман Північної Індії

Саїд Ахмад-хан (1817–1898), громадський діяч індійських мусульман, релігійний реформатор, засновник руху мусульманського просвітництва

Сайєнтологія, напрям нетрадиційної релігійності, який виник у США в 1950-х

Сакелій, чин Константинопольської церкви

Сакович, Касіян (1578–1647), шляхтич, церковний діяч і письменник-полеміст, ректор Київської братської школи (1620–1624)

Сакралізація, 1) поширення впливу релігії на сферу свідомості, духовну культуру особи, групи, суспільства; 2) надання матеріальним предметам, особам, окремим діям тощо магічних властивостей, розуміння їх як сакральних

Сакральне, 1) надприродні істоти, які є об'єктом поклоніння в певному релігійному культі; 2) релігійні цінності; 3) сукупність предметів, осіб, дій, текстів, які входять у систему релігійного культу

Сакраментки, жіночий католицький чернечий орден, заснований у Парижі (1631)

Сакристія, у католицькому храмі – приміщення, в якому зберігаються предмети культу

Сакрум імперіум «Sacrum Imperium», тлумачення сутності Священної Римської імперії в літературі й політиці 9–10 ст.

Сак'ямуні див. *Шак'ямуні*

Салат див. *Намаз*

Салація, Салакія, у римській міфології – божество солоної води, моря, дружина Нептуна, покровителька мореплавців

Салезіанки, жіноча католицька спілка, створена для допомоги бідним і хворим (1610)

Салезіанці, Салезіанське товариство, товариство, яке складалося з католицьких священиків і педагогів (1859)

Салюта, Салюс, у римській міфології – богиня здоров'я та добробуту римського народу

Самаведа, одна з чотирьох збірок Вед

Самадхі, самозаглиблення, третій етап на шляху до вищого психічного ступеня, а також метод і восьмий ступінь самовдосконалення і тренування в системі йоги

Самаритяни, самаряни, юдейська народність, що жила в Центральній Палестині

Самокатування, намагання віруючих завдати собі болю, тілесних мук задля очищення від гріхів

Самоспалюючі, християнська секта, що існувала в Російській імперії у 18–19 ст.

Самохрепценці, напрям у безпопівщині; виник у 18 ст.

Сан, рівень церковної ієрархії в католиків і православних, церковне звання або посада

Санбеніто, 1) одяг засуджених інквізицією; 2) дошка з ім'ям засудженого інквізицією, яка кріпилася під Андріївським хрестом

Сангха, буддійська громада

Санджак-жериф, знамено пророка, найсвятіша реліквія турків

Санкх'я, школа індійської філософії

Сансара, одне з ключових понять східної релігійної філософії, безкінечний коловорот народжень і смертей усіх живих істот

Саркофаг, труна, невелика гробниця

Сатана див. *Люцифер*

Сатаністи, секти й течії, в яких шанується сатана

Сатири, у грецькій міфології – лісові й гірські нижчі божества, які уособлювали первісну, грубу силу природи, супутники Діоніса

Сатурн, у римській міфології – бог посівів, покровитель хліборобства

Сатурналії, у Стародавньому Римі – щорічні свята на честь Сатурна, які відбувалися у грудні

Сварог, у слов'янській міфології – бог спокійного неба, небесного вогню та світла; в українській міфології – винахідник плуга та жорен

Сварожич, у слов'янській міфології – бог земного вогню

Свастика, символічний знак у вигляді хреста із загнутими в один бік кінцями

Сведенборг, Емануель (1688–1772), природознавець і філософ-теософ; Швеція

Свідки Єгови, одна з пізніх течій протестантизму; виникла наприкінці 19 ст. у США

Світове яйце, у космогонічних міфах – творча сила, яйце, з якого виник Всесвіт, боги, людський рід; інша назва – космічне яйце

Світовид, Світовит, Святovit, в українській міфології – бог над богами, бог природи, родючості і життя, покровитель воїнів; приносить світанок на землю

Світові релігії, монотейстичні релігії, сповідання яких виходить за межі однієї країни або народу

Світський апостолат, одна з головних концепцій католицького віровчення, згідно з якою не лише духовенство, але й католики-миряни покликані активно здійснювати місію захисту та поширення ідей і принципів християнства в усіх сферах життя суспільства

Свобода релігії, незалежне функціонування релігійних течій, рухів та їхніх інституцій, а також правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення та самореалізації особистості

Свобода совісті, право людини на свободу мати, приймати, змінювати релігійні вірування за власним бажанням, вільно висловлювати їх, дотримуватися релігійного культу, брати участь у роботі релігійних організацій або не бути віруючою і вільно висловлювати свої переконання

Свята Гора див. *Афон*

Свята церква гори Сінай, негритянська церква, що виникла в 1920-х у Філадельфії

Святе Письмо, релігійні книги, які визнаються віруючими богонатхненними, мають ореол святості; у християнстві такою книгою є Біблія

Святе Серце, 1) зображення серця Ісуса, Діви Марії – об'єктів поклоніння католиків; 2) жіноча конгрегація, заснована на шануванні серця Ісуса Христа

Святий Грааль див. *Грааль*

Святий Дух, Божий Дух, у християнстві – третя особа Божественної Трійці, в юдаїзмі – діюча сила Божественної благодаті

Святий переказ, сукупність положень і настанов, які та чи ін. релігія вважає богонатхненними

Святий престол, керівництво Католицької церкви – Папа Римський і Римська курія

Святилище, місце проведення богослужіння

Святиня, місце або предмет релігійного шанування

Святі, особи, яких Бог наділив за праведне життя даром чудотворення і зробив їх посередниками між собою та людьми

Святі імами, у шиїзмі – 12 імамів із числа нащадків Алі, духовних наставників і керівників у мусульман

Святі місця, місця та споруди, пов'язані з життям засновника або святих тієї чи ін. релігії, подіями церковної історії, куди здійснюють паломництво віруючі

Святі роки див. *Ювілейні роки*

Святки, 12 святкових днів від Різдва до Водохреща, встановлені Православною церквою в пам'ять про народження та хрещення Ісуса Христа

Свято Віри, Надії, Любові і Софії, у християнстві – день пам'яті чотирьох римлян, які в 2 ст. прийняли християнство та були закатовані, але не зреклися віри; відзначається 30 вересня

Свято жнив, свято євангельських християн-баптистів

Свято-Іванівська лавра Студійського уставу УГКЦ, монастирський комплекс у м. Львові, заснований митрополитом А. Шептицьким

Святослав (Шевчук) (нар. 1970), очільник Української греко-католицької церкви; з 2011 – Верховний архієпископ Києво-Галицький, митрополит Київський – предстоятель Української греко-католицької церкви

Святотатство див. *Блюзнірство*

Свято Тіла і Крові Господніх, у католицизмі – свято на честь Ісуса Христа, встановлене в 1264; відзначається 30 травня

Свято-Успенська Святогірська лавра, православний монастир у Святогірську (Донецька область)

Свято-Успенська Унівська лавра Студійського уставу УГКЦ, монастир – центральна обитель Галицької єпархії впродовж 14–18 ст.; розташований у с. Унів Львівської області

Святці, церковна книга, в якій подано список свят і святих Православної церкви, складений за днями їх шанування

Священик, у православ'ї – сан служителя культу, якому надано право самостійно здійснювати богослужіння й таїнства (крім священства); інша назва – ієрей

Священики-робітники, французькі католицькі священики, направлені єпископатом на заводи та фабрики для зміцнення впливу католицизму в робітничому середовищі; вперше почали свою діяльність у 1944

Священна Римська імперія германської нації, політичне об'єднання конфедеративного типу, що існувало в 962–1806 та об'єднувало землі Західної та Центральної Європи

Священний вогонь, у деяких культах – вогонь, який має постійно горіти на вівтарях богів

Священний синод, вищий державний орган у справах управління Російською православною церквою; створений Петром I (1721)

Священні числа, числа натурального ряду, за якими в багатьох релігіях і містичних ученнях визнають надприродні властивості

Священномученик, у східних християнських церквах – священик, частіше єпископ, який загинув мученицькою смертю

Священнослужителі, у католицизмі, православ'ї – термін на означення служителів релігійного культу, які мають духовний сан: єпископів, священиків, дияконів

Священство, 1) у католицизмі, православ'ї – одне із семи таїнств; 2) священики, священнослужителі

Сеїд, почесний титул мусульман, які ведуть свій родовід від Мухаммада

Секта релігійна, 1) організація, що утворилася внаслідок розколу в церкві; 2) тип закритої релігійної організації

Секти раннього християнства, релігійні рухи 1–4 ст.

Секуляризація, процес звільнення різних сфер життя суспільства, груп, індивідів від впливу релігії

Секулярна теологія, напрямок протестантської теологічної думки

Селена, у грецькій міфології – богиня Місяця

Семик, дохристиянське свято на честь закінчення весни та настання літа; злилося зі святом Трійці; інша назва – Зелений четвер

Семінарія, навчальний заклад для підготовки християнського духовництва

Септуагінта, переклад Старого Завіту грецькою мовою, виконаний, згідно з легендою, у 3–2 ст. до н. е.

Серапіс, Сарапіс, бог елліністичного світу, культ якого запровадив Птоломей I Сотер

Серафим Саровський (Мошнін Прохор) (1760–1833), один із найшанованіших у російському православ'ї святих; канонізований 1903

Серафими, у християнстві та юдаїзмі – ангели, які належать до найвищого ступеня небесної ієрархії; зображаються із шістьма крилами

Сербська православна церква, одна із помісних автокефальних церков, є складовою Вселенського православ'я

Сервет, Мігель (1511–1553), іспанський теолог-антитринітарій, лікар і науковець

Сергій (Страгородський Іван Миколайович) (1867–1944), патріарх Московський і всієї Русі (1943–1944); богослов, автор духовних віршів

Сергій Радонезький (Кирилович Варфоломій) (1314/1319–1392), церковний і політичний діяч; співзасновник та ігумен Троїцького монастиря у Підмосков'ї; прихильник централізації Російської імперії

Середньовічний реалізм, напрям у середньовічній схоластиці

Сет, в єгипетському пантеоні – уособлення злого начала, бог пустелі, брат і вбивця Осіріса

Сефарди, субетнічна група євреїв-юдеїв, що сформувалася на Піренейському півострові та в Північній Африці

Сивіли, сибіли, легендарні віщунки, яких згадують стародавні автори

Сивіліні книги, зібрання віщувань сивіл, які відображали релігійні уявлення давніх греків, римлян, юдеїв і раннях християн

Сикхізм, релігійно-реформаторський рух в індуїзмі, згодом – релігія в Індії

«**Силабус**», додаток під назвою «Перелік найголовніших помилок нашого часу» до енцикліки Папи Римського Пія IX «Quanta cura» (1864)

Сильвестр (?–1123), письменник і церковний діяч; ігумен Михайлівського Видубицького монастиря в Києві, єпископ Переяславський (з 1118); Київська Русь

Сильвестр I (?–?), Папа Римський (314–335)

Сим, згідно з Біблією, – старший син Ноя, який після потопу став родоначальником семітських народів

Симарегл, Ситаргг, в українській міфології – бог літнього сонцестояння, охоронець Світового дерева

Символ віри, стислий виклад основних догматів тієї чи ін. релігії

Символи релігійні, різні знаки, образи, культові предмети, дії, твори, явища тощо, які репрезентують релігійне знання

Симеон Полоцький (Ситнянович-Петровський Самуїл) (1629–1680), церковний діяч і письменник; навчався в Києво-Могилянському колегіумі; прихильник поширення світської освіти; наставник царевичів

Симеон Стовпник (бл. 390–459), християнський святий, преподобний, аскет, засновник нової аскези – стовпництва

Симонія, продаж і купівля церковних посад

Симфонія, 1) довідкове церковне видання; 2) періодичне видання Української православної церкви Київського патріархату для жінок (з 2012); 3) союз між державною владою та Церквою

Синагога, в юдаїзмі – молитовний дім, а також громада віруючих, яка молиться в ньому

Синедріон, в 1 ст. до н. е. – 1 ст. н. е. – вищий колегіальний орган влади в Юдеї

Синекура, у середньовіччі – прибуткова духовна посада з необтяжливими обов'язками

Синергізм, богословське вчення, згідно з яким людина повинна сама намагатися вдосконалюватися і цим сприяти своєму порятунку

Синій хрест, релігійне товариство протестантської орієнтації, що виникло в Женеві (1877)

Синкретизм релігійний див. *Релігійний синкретизм*

Синод, дорадчий орган при патріархах Православної церкви та Папі Римському в католицизмі

Синодик, 1) назва церковної служби, встановленої 843 у Візантії на честь перемоги Православної церкви над іконоборством; 2) те саме, що й поминальник

Синоптичні Євангелія, перші три Євангелія – від Матфея, Марка, Луки – що містять в основних рисах однаковий опис земного життя Ісуса Христа

Синтоїзм, релігія, що сформувалася в Японії в 6–7 ст.

Сирени, у грецькій міфології – напівптахи-напівжінки, які зачаровували мореплавців своїм співом

Сирний тиждень див. *Масний тиждень*

Сироти, радикальне крило в гуситському русі

Сігер Брабантський (бл. 1235 – бл. 1282), філософ, один із засновників західноєвропейського аверроїзму; Франція

Сіддхартха Гаутама див. *Будда*

Сікст V (1520–1590), член ордену францисканців, Папа Римський (1585–1590)

Сікстинська капела, папська каплиця у Ватиканському палаці, споруджена в 1473–1481 на замовлення Папи Римського Сікста IV

Сіон, 1) пагорб в Єрусалимі, де, згідно з біблійною легендою, знаходилося місто царя Давида; 2) символічна назва дому Бога Яхве, Царства Божого на землі, а також місцеперебування Бога в небесах; 3) те саме, що й даро-хранильниця

Сірат, в ісламі – міст над пекельною прірвою, через який жертвні тварини ведуть душі померлих у рай

Скарабеї, у Стародавньому Єгипті – фігурки священного жука з каменю або глазурованої глини

Скептицизм антирелігійний, форма вільнодумства

Скинія, пересувний храм із ковчегом у давніх євреїв; у християнстві вважається прообразом церкви

Скит, 1) православний монастир, розташований у пустельному місці; 2) у православ'ї – житло ченця або кілька келій, розташовані на деякій відстані від монастиря

Сковорода, Григорій Савич (1722–1794), філософ-просвітитель, поет; деякі дослідники вважають його засновником релігійної течії, яку умовно називають сковородинством; Україна

Скопці, відгалуження секти христовірів, що виділилося у 18 ст.

Скотизм, напрям пізньої схоластики, пов'язаний із ученням англійського філософа І. Дунса Скота

Слава, в українській міфології – богиня перемоги

«Славорум апостолі» див. *«Апостоли слов'ян»*

Сліпий, Йосиф див. *Йосиф (Сліпий)*

Службник, богослужбова книга для священнослужителів Православної церкви

Смерть, незворотне припинення життєдіяльності організму, завершальний момент життя

Сміт, Джон (1570–1612), один із засновників баптизму в Англії

Смородинці, єдинники, секта, що відколосалася від п'ятидесятників; поширена у Південній Україні

Смотрицький, Герасим Данилович (?–1594), письменник, педагог, перший ректор Острозької школи, автор полемічних творів

Смотрицький, Мелетій (Смотрицький Максим) (бл. 1572–1633), письменник, педагог, політичний і церковний діяч; чернець; професор і ректор Київської братської школи; автор «Граматики слов'янської»

Собор, 1) головний храм єпархії, богослужіння в якому проводять особи вищої духовної ієрархії; 2) у католицизмі, православ'ї – зібрання єпископів для обговорення важливих питань

Собор незалежних євангельських церков України, СНЄЦУ, релігійне об'єднання протестантських церков, зареєстроване Державним комітетом у справах релігій (1995)

Соборний рух, рух за реформу Католицької церкви (кін. 14 – поч. 15 ст.)

Соборність, 1) у православному богослов'ї – всеєдність православного світу; 2) у російській релігійній філософії – добровільне об'єднання індивідів на основі любові до Бога й один до одного

Соборно-єпископська церква, одна з течій православ'я середини 1920-х в Україні, оформилась 4–5 червня 1925 на сесії Собору Єпископів України в Лубнах. Назва за статутом: «Українська Православна Автокефальна Церква з канонічною приємственою ієрархією»

Соборування, те саме, що й маслосвяття

Содом, згідно з Біблією, місто на р. Йордан, жителі якого були вкрай розбещеними, за що Бог суворо їх покарав

«**Солліцитудо реі соціаліс**» див. «*Турбота про суспільне*»

Соловйов, Володимир Сергійович (1853–1900), релігійний філософ-містик; Росія

Соломон, цар Ізраїльсько-Юдейського царства (965–928 до н. е.), син царя Давида

Солярний культ, поклоніння Сонцю

Сонце, у політеїстичних релігіях – божество

Сорокоуст, у християнстві – заупокійне богослужіння, яке відправляють на 40-й день після смерті людини

Сотер, епітет Зевса, а також багатьох ін. грецьких богів

Сотеріологія, 1) вчення про спасіння, проголошуване світовими релігіями; 2) частина богослов'я, що тлумачить умови, шляхи й засоби спасіння

Софійність, категорія релігійної філософії

Софіологія, релігійно-філософське вчення про софію

Софія, поняття-символ, пов'язане з уявленнями про смислову наповненість і будову речей

Софія Київська, православний собор у Києві (Україна)

Софія Константинопольська, собор у Стамбулі (Туреччина)

Социн, Фауст (1539–1604), діяч Реформації в Італії та Польщі; один із засновників соцініанства

Соцініанство, раціоналістичний напрям у Реформації

Соціальна доктрина церкви, сукупність богословських концепцій щодо найрізноманітніших проблем буття суспільства, які поступово структурувалися у вигляді зведення офіційних документів церкви

Соціальне Євангеліє, течія в американському протестантизмі 2-ї пол. 20 ст.

Соціологія релігії, галузь релігієзнавства, що досліджує взаємодію релігії і суспільства; конституювалася наприкінці 19 – на поч. 20 ст.

Союз вільних церков християн євангельської віри України, СВЦХЄВУ, релігійне об'єднання п'ятидесятницьких церков (з 1922)

Спас Нерукотворний, іконографічний тип, зображення Ісуса Христа, що виникло внаслідок дотику тканини до Його обличчя; відомі три варіанти: «Спас на хустині», «Спас на череп'ї», «Хустина Вероніки»

Спаси, назва трьох свят, пов'язаних зі Спасителем – Ісусом Христом; відзначаються 14, 19, 29 серпня

Спаситель див. *Ісус Христос*

«Спасенні надією» («*Spe Salvi*»), енцикліка Папи Римського Бенедикта XVI (2007)

Спасіння, релігійне поняття, яке означає вище блаженство, дароване Богом віруючим за умови дотримання завіту

«Спе салві» див. *«Спасенні надією»*

Спільне благо, сукупність умов суспільного життя, що дозволяють повніше й легше досягти досконалості групам людей або окремим представникам суспільства

Спіноза, Бенедикт (1632–1677), нідерландський філософ, пантеїст

Спіритизм, окультно-містичне вчення

Спіритуали див. *Брати вільного духу*

Спіритуалізм, ідеалістичне вчення, за яким дух (душа) є першоосновою дійсності, або безтілесною субстанцією, що існує незалежно від матерії

Сповідальник, священник, який сповідує віруючого та відпускає йому гріхи; інші назви – сповідник, духівник

Сповідальниця, сповідальня, у католицькому храмі – закрита камера для сповіді, обладнана таким чином, що священник і віруючий, який сповідається, не бачать один одного

Сповідник, 1) те саме, що сповідальник; 2) у православ'ї – святий

Сповідь, у католицизмі, православ'ї – одне з таїнств, в якому християнин, що кається у своїх гріхах і сповідається перед священником, отримує через нього від Бога прощення гріхів; інша назва – покаяння

Спокутна жертва, жертвопринесення богам, щоб отримати прощення й умиловисти їх

Старецтво, чернечий інститут, основним принципом якого було керівництво старця

Старець, у православ'ї – чернець, який досяг високого ступеня релігійного подвижництва аскетичним способом життя

Старий Завіт, 1) частина Біблії, яка вважається Святим Письмом в юдаїзмі та християнстві; 2) угода, яку уклав Бог із давньоєврейським народом

Старий Ізраїль, течія христовірів, яка виділилася з постництва в 1830-х

Старовіри, старовіріці, послідовники старої віри, старообрядництва

Старокатолики, послідовники течії, яка відокремилася від Римо-католицької церкви в 19 ст.

Старообрядництво, загальна назва течій, які не прийняли релігійної реформи патріарха Никона (17 ст.)

Старообрядці, прихильники старообрядництва

Старостильні православні церкви, православні церкви, що використовують у богослужінні юліанський календар; назва вживається щодо неканонічних православних юрисдикцій тих країн, де канонічні православні церкви перейшли на новоюліанський календар

Стефан (Яворський) (Яворський Симеон Іванович) (1658–1722), письменник, український і російський церковний діяч; президент Синоду Російської православної церкви; противник нововведень Петра I у Православній церкві, запозичених із протестантизму

Стигми, стигмати, почервоніння шкіри, рани, синці, виразки, що з'являються в деяких віруючих у тих місцях, де, згідно з Біблією, були рани від цвяхів, тернового вінця на тілі розп'ятого Христа

Стікс, у грецькій міфології: 1) річка, що оточує підземне царство Аїд; 2) німфа цієї річки

«Стовпи ісламу», п'ять головних релігійно-культових приписів шариату, обов'язкових для всіх мусульман

Стовпництво, різновид християнського аскетизму

Стоглавий собор, церковний собор за участю царя Івана IV і представників Боярської думи в Москві (1551)

«Століття», «Сотий рік» («Centesimus Annus»), енцикліка Папи Римського Івана-Павла II (1991)

Страсний тиждень, Страсна седмиця, у християнстві – останній тиждень Великого посту

Страсні Євангелія, збірка, що містить оповіді євангелістів про страждання Ісуса Христа

Страстотерпництво, у християнстві – принцип добровільного терплячого перенесення всіляких страждань як спокута за гріхи

Страшний суд, уявлення про остаточне вирішення долі світу та людей за принципом Божественної відплати живим і мертвим, як грішникам, так і праведникам

Стрибог, у східних слов'ян – бог вітру, бурі, негоди

Стригольництво, ересь, поширена в Новгороді та Пскові в 14–15 ст.

Ступа, у буддійських країнах – багатоярусна монументальна споруда для зберігання реліквій, позначення святих місць, меморіал на честь визначної події

Субота, щотижневе свято в юдаїзмі та деяких християнських сектах

Суботники, релігійний напрям, що виник у Російській імперії серед селян-кріпаків (кін. 17 – поч. 18 ст.)

Сувій Ярослава, редакція церковного статуту Ярослава Мудрого

Сувої Тори, записане на пергаменті П'ятикнижжя Мойсея, святиня юдаїзму, що зберігається в синагогах, молельнях

Сукот, в юдаїзмі – осіннє свято, пов'язане з виходом євреїв із Єгипту

Сума, жанр релігійно-філософської літератури, оглядово-підсумкова праця

«Сума теології» («Summa Theologiae»), твір Фоми Аквінського, написаний у 1265–1273

Суна, святий переказ ісламу; створений у 2-й пол. 7 – на поч. 8 ст., 6 збірок складено в 9 ст.

Сунат, в ісламі – обряд обрізання крайньої плоти

Сунізм, напрям в ісламі

Сура, глава в Корані

Сур'я, в індійській міфології – божество Сонця

Суспенда, у греко-католицизмі – покарання священників

Сутра, жанр індійського релігійно-філософського тексту

Сутта-пітака, другий розділ Трипітаки

Суфізм, містично-аскетичний напрям в ісламі; виник у 8 ст.

Сфінкс, у грецькій міфології – крилата потвора з головою жінки й тулубом лева

Схизма, будь-які церковні поділи, розколи в результаті суперечностей між послідовниками різних поглядів усередині церкви

Схима, у православ'ї – найвищий ступінь чернецтва

«Східна політика» Ватикану, політика, започаткована Папою Римським Іваном ХХІІІ, спрямована на зближення Римо-католицької церкви з Російською православною церквою

Східні католицькі церкви, помісні католицькі церкви, що використовують у церковному житті один зі східних літургійних обрядів

Схоластика, християнська філософія 8–15 ст.

Сюньци (бл. 313 – бл. 238 до н. е.), давньокитайський мислитель, послідовник Конфуція, автор першого систематизованого викладу конфуціанства

Табарі Абу Джафар Мухаммад ібн Джарір (838/839–923), арабський історик і богослов, автор багатотомних коментарів до Корану

Таборити, радикально-демократичне крило гуситів

Табу, релігійно-магічна заборона

Тасмна вечеря, 1) згідно з Біблією, вечеря Ісуса Христа з апостолами напередодні його страти; 2) у католицизмі – церемонія Святого четверга, під час якої вище духовенство прислуговує бідним тощо

Тайнства, у християнстві – обрядові дії, через які, за вченням Церкви, віруючому передається Божа благодать

Тайлор (Тейлор), Едуард (1832–1917), етнограф, релігієзнавець, дослідник первісної культури; Великобританія

Тайшань, священна гора в Китаї, місце паломництва віруючих

Такбір, в ісламі – виголошення молитовної формули «Аллах Великий»

Таклід, принцип беззастережного дотримання настанов авторитетних богословів і правознавців, який виключає можливість мати власну думку в питаннях теології, моралі, права

Талапоїни, буддійські аскети й ченці

Талассіон, у римській міфології – бог весілля; у грецькій міфології йому відповідає Гіменей

Талісман, предмет, якому приписуються особливі властивості

Талія, Фалія, у грецькій міфології – муза комедії

Талмуд, зведення догматичних релігійно-етичних і правових законоположень юдаїзму; в усній традиції виник у 2–1 ст. до н. е.

Талмудизм, традиція казуїстичного тлумачення П'ятикнижжя

Талмуд-гора, релігійна школа, в якій єврейські хлопчики-сироти й діти-бідняків вивчають Тору й Талмуд; існує з 16 ст.

Таммуз, в релігійних віруваннях народів Месопотамії – бог води й родючості, уособлення землеробського циклу

Тамплієри, члени середньовічного католицького духовно-лицарського ордену, заснованого в Єрусалимі французькими лицарями (бл. 1119)

Танаї, юдейські законовчителі в м. Ябне на Середземному морі, які давали тлумачення Тори

Танатос, Фанатос, у грецькій міфології – уособлення смерті, брат-близнюк бога Гіпноса, син Нікти (ночі)

Танах, Святе Письмо юдаїзму

Тантризм, спільна назва різних шкіл і напрямів у буддизмі й індуїзмі, які розробили специфічну систему езотеричної практики

Танчер, Володимир Карлович (1915–1998), філософ, релігієзнавець; Україна

Тарикат, у суфізмі – організаційно оформлені шляхи духовного вивищення

Тартар, у грецькій міфології – пекло, нижня частина підземного світу, безодня

Татва-самаса, короткий трактат індійської філософської школи санх'я; складений не пізніше 1-ї пол. 16 ст.

Таулер, Йоганн (1304–1361), німецький філософ, чернець-домініканець, проповідник

Таухід, в ісламі – догмат єдинобожжя, єдності й одності Аллаха

Тафсир, коментар, тлумачення Корану

Творення, створення всього існуючого надприродною силою або істотою (з нічого або з того, що мало в собі потенційну основу буття)

Тевтонський орден, католицький духовно-лицарський орден; затверджений 1198; інша назва – Німецький орден

Теїзм, вчення про Бога-творця

Тейшуб, Тейшеба, у хурито-урартському пантеоні – бог грози

Тейяр де Шарден, П'єр (1881–1955), філософ, католицький теолог, археолог, антрополог, палеонтолог; член ордену єзуїтів, священник; Франція

Текіс, монастир дервішів

Текіс дервішів (Євпаторія), єдине вціліле текіе в Європі (15–16 ст.)

Тексти пірамід, релігійна й літературна пам'ятка Стародавнього Єгипту; тексти нанесено на внутрішні стіни пірамід фараонів у 2-й пол. III тис. до н. е.

Тексти саркофагів, у Стародавньому Єгипті – магичні тексти, які наносилися на саркофаг, щоб уберегти померлого від небезпек потойбічного світу

Телеологія, концепція, згідно з якою у світі одвічно існують наперед установлені цілі та раціональність

Тенгри, у культі монгольських шаманів – небо як найвищий представник сил природи

Теноїзм див. *Синтоїзм*

Теогонія, сукупність уявлень про походження богів

Теодицея, релігійно-філософське вчення, яке ставить за мету довести, що наявність у світі зла не суперечить уявленню про Бога як про абсолютне добро; поняття запровадив Г. В. Лейбніц

Теокалі, пам'ятки релігійної архітектури жителів Центральної Америки – толтеків та ацтеків

Теокразія див. *Релігійний синкретизм*

Теократія, форма державного устрою, коли управління державою здійснюється жрецтвом або духовенством, а глава церковної ієрархії має вищу духовну та світську владу

Теоксенії, у Стародавній Греції – священні банкети на честь богів і героїв

Теолог, особа, яка займається теологією; інша назва – богослов

Теологія, вчення про Бога, побудоване на основі текстів, які сприймаються як свідчення Бога про себе самого

Теологія діалектична, течія у протестантській теології; виникла у 20-і роки 20 ст.

Теологія звільнення, соціальна концепція сучасного католицизму; набула поширення в 1960-х у країнах Латинської Америки

Теологія історії, богословська концепція історії

Теологія культури, 1) богословська концепція культури; 2) напрям у сучасному протестантизмі; засновник – теолог П. Тілліх

Теологія мертвого Бога, радикальна течія в секулярній теології; склалася в 1960-х

Теологія надії, концепція сучасного протестантизму; виникла в 1660-х – 1970-х

Теологія політики, напрям у католицизмі та протестантизмі, що сформувався у 1940-х – 1970-х

Теологія прогресу див. *Теологія розвитку*

Теологія процесу, напрям протестантської теології; виник у серед. 20 ст.

Теологія революції, течія в соціальній теології; поширилася в 1960-х

Теологія розвитку, концепція сучасного католицизму

Теологія смерті Бога, богословська течія, що виникла у США в 1960-х як розвиток ідей ранніх представників безрелігійного християнства

Теорія двоїстої істини, термін на означення вчення про існування незалежних богословських і філософських істин стосовно одних і тих самих проблем

Теорія обману, концепція, згідно з якою релігія виникає та існує в результаті свідомого обману народу можновладцями, законодавцями та ін.

Теорія страху, концепція, згідно з якою причиною виникнення релігії є почуття страху, породжене пануванням над людиною чужих для неї зовнішніх сил

Теософія, релігійно-філософське вчення про можливість безпосереднього пізнання Бога за допомогою містичної інтуїції та одкровення, доступних обраному колу втаємничених осіб

Теофанії, у Стародавній Греції – святкування на честь бога Аполлона

Теоцентризм, принцип релігійного світогляду, згідно з яким єдиний Бог є творцем і центром Всесвіту

Терапевти, секта, що виникла в юдейському середовищі Єгипту в 1 ст.

Тереса (Тереза) де Сепеда-і-Аумеда (1515–1582), релігійна діячка, письменниця; канонізована 1622, у 1960 долучена до вчителів Церкви; Іспанія

Терпсіхора, у грецькій міфології – муза танцю та хорового співу

«**Тертію мілленію адвеніенте**» див. «*Наближаючись до третього тисячоліття*»

Тертулліан, Квінт Септимій Флоренс (бл. 160 – після 220), християнський богослов і письменник

Терлецький, Кирило див. *Кирило (Терлецький)*

Терціарії, братства мирян при деяких католицьких чернечих орденах

Тесмофорії, у Стародавній Греції – свята на честь Деметри

Тефсир, схоластичне тлумачення Корану, засноване на Суні

Типологія релігійних об'єднань, упорядкування організаційних форм релігії

Тиртха, в індуїзмі – назва святих місць, які є метою паломництва

Титани, у грецькій міфології – друге покоління богів; уособлення стихій і сил природи

Тихон (Белавін Василь Іванович) (1865–1925), патріарх Московський і всієї Русі (1917–1925)

Тіамат, у вавилонсько-асирійській міфології – істота, яка уособлювала первинний хаос, прамати богів

Тіара, потрійна корона Папи Римського, яку покладають на його голову під час інтронізації

Тіле, Корнеліус Пітер (1830–1902), священник, теолог, історик релігії, орієнталіст, педагог; один із засновників релігієзнавства; вперше виділив об'єкт, предмет, структуру, принципи релігієзнавства; Нідерланди

Тіпітака, Трипітака, священні тексти буддизму

Тіхе, у грецькій міфології – богиня випадку і мінливості долі; у римській міфології їй відповідає Фортуна

Токарев (Токарев), Сергій Олександрович (1899–1985), етнограф, історик релігії; Росія

Толерантність релігійна див. *Релігійна толерантність*

Толстовство, соціально-релігійний рух у Російській імперії, який виник наприкінці 1880-х на основі релігійно-етичного вчення Л. Толстого

Тома Аквінський див. *Фома Аквінський*

Томізм, напрям у схоластичній філософії та католицькій теології, що сформувався під впливом ідей Томи (Фоми) Аквінського

Томни, Джозеф (нар. 1933), дослідник релігії; США

Томос, указ, декрет, послання предстоятеля помісної православної церкви у важливих питаннях церковного устрою; шляхом надання томоса деякій частині «материнської» церкви офіційно проголошується автономія в управлінні або автокефалія; у Вселенському православ'ї томос про автокефалію помісної церкви надає Константинопольський патріарх

Тонзура, виголене місце на голові як ознака приналежності до католицького духовенства

Тор, у германо-скандинавській міфології – бог грому, бурі, родючості

Тора, давньоєврейська назва П'ятикнижжя

Торжество православ'я, православне свято, що припадає на першу неділю Великого посту

Торквемада (Торкемада), Томас (бл. 1420–1498), глава інквізиції в Іспанії, чернець-домініканець, автор інквізиційного кодексу та процедури інквізиційного суду

Торчинов, Євген Олексійович (1956–2003), релігієзнавець, синолог, буддолог, історик філософії та культури Китаю; Росія

Торчинський едикт, акт декларації про унію; засвідчував намір переважної більшості руського єпископату перейти під юрисдикцію Ватикану (2 грудня 1594)

Тосафот, Тосефта, в юдаїзмі – збірка тлумачень Мойсеєва закону

Тот, у єгипетському пантеоні – бог місяця, мудрості, письма, рахунку, покровитель наук, бібліотек, архівів, чаклунства, творець священних книг

Тотем, тварина, рослина, предмет неживої природи, яких обожнювали й шанували роди, оскільки вважали своїми предками

Тотемізм, форма найдавніших вірувань, віра в надприродні кровні зв'язки між людськими групами (родами) і тваринним, рослинним світом, рідше – явищами природи та неживими предметами

Травесті, зміна людиною своєї ролі шляхом переодягання в одяг особи протилежної статі, засвоєння манер її поведінки з ритуальною метою

Традиційна релігія, релігія, яка сповідується з покоління в покоління

Традиціоналізм релігійний див. *Релігійний традиціоналізм*

Традуціанізм, напрям у християнському вченні про душу

Транс релігійний див. *Релігійний транс*

Трансцендентне, все те, що знаходиться за межами людського буття, свідомості і пізнання

Траур, форма зовнішнього виразу скорботи за померлим або з приводу якогось загальнонаціонального чи загальнодержавного лиха

Треба, у православ'ї – відправа, яку проводить священнослужитель з нагоди вінчання, хрестин, поховання, а також на прохання віруючих

Требник, у православ'ї – богослужбова книга, яка містить тексти треб і виклад порядку їх проведення

Трельч, Ернст (1865–1923), протестантський теолог, філософ, соціолог, історик релігії; Німеччина

Трепетник, книга апокрифічної літератури

Тридентський (Трієнтський) собор, собор, який відбувся в італійському місті Тренто в 1545–1563; спрямований на зміцнення позицій католицизму

Тризна, 1) частина обряду поховання у східних слов'ян у період язичництва; 2) церковна відправа, пов'язана з похованням

Трикірій, підсвічник із трьома свічками, що є символом триєдності Бога

Тримурті, в індуїзмі – тріада з трьох головних божеств: Брахми, Вішну й Шиви

Тринадцятикнижжя, 13 давньокитайських творів, які є каноном конфуціанства; склалося протягом I тис. до н. е.

Тринітарії, члени католицького жемрущого чернечого ордену Пресвятої Трійці, затвердженого 1198

Триптих, ікона, що складається з трьох частин

Триґейзм, віра в три божества, божественну трійцю

Трифейти, секта 6 ст., прихильники якої вважали три іпостасі Святої Трійці трьома богами

Трихотомізм, теологічне уявлення про те, що людина має три частини – душу, дух і тіло

Тріада, філософське поняття про триєдність об'єктивної реальності у просторі й часі

Трійця, 1) християнське розуміння Бога; 2) православне свято, яке відзначають на 50-й день після Великодня, звідси ін. його назва – П'ятидесятниця

Тріодь, назва двох богослужбових книг у православ'ї

Тропар, у християнському богослужінні – молитовний урочистий піснеспів на честь свята чи святого

Троян, в українській міфології – бог, який навчив людей теслярству, різьбярству та побудові міст

Трясуни див. *П'ятидесятники*

«**Турбота про суспільне**» («Sollicitudo Rei Socialis»), енцикліка Папи Римського Івана Павла II (1987)

Туринська плащаниця, полотно з відбитком людського тіла і слідами від ран; вважається, що в таке полотно після смерті на хресті було загорнуто тіло Ісуса Христа; сучасна наука дає різні версії датування плащаниці

Тюбінгенська школа, німецька раціоналістична школа біблеїстики

Тюрбан, головний убір у деяких народів Сходу, Передньої Азії, Північної Африки

Тюрбе, надгробна споруда, мавзолей у країнах Близького та Середнього Сходу

Тянь, Хуан-тянь, у китайській міфології та релігійних віруваннях – небо як найвищий представник сил природи, верховний дух, що наділяє владою земного правителя

Уцзін, конфуціанське п'ятикнижжя; сформувалося в кін. 2 – на поч. 1 ст. до н. е.

Уайт, Елен (1827–1915), письменниця, одна із засновниць Церкви адвентистів сьомого дня; США

Убіквісти, лютеранські теологи, які, на противагу ін. релігійним реформаторам, визнавали всюдисущість Ісуса Христа, вважаючи, що він не є особою

Убрус, зображення полотна в іконописі й монументальному храмовому живописі

Удгатр, у давньоіндійському ритуалі ведичної епохи – жрець, обов'язком якого був спів гімнів і молитов Самаведи

Уеслі, Джон (1703–1791), засновник і глава методистської церкви; Великобританія

Ужгородська церковна унія, акт церковного об'єднання з Римом 63 закарпатських священників Мукачівської православної єпархії на чолі з В. Тарасовичем (1646)

Уїкліф (Вікліф), Джон (1320/1330–1384), реформатор, доктор богослов'я, ідеолог бюргерської ересі; перекладач Біблії англійською мовою; Англія

Українська автокефальна православна церква, УАПЦ, православна церква, яка діє в Україні, а також в ін. державах, де проживають вихідці з України; заснована в 1921; одна з трьох основних православних конфесій України

Українська асоціація релігієзнавців, громадська організація вчених-релігієзнавців, до складу якої входять також богослови; створена в 1993

Українська греко-католицька церква, УГКЦ, церква, утворена на західноукраїнських і західнобілоруських землях унаслідок укладення Берестейської унії (1596)

Українська євангельсько-реформаційна церква у США, церква, утворена українцями-емігрантами кальвіністського сповідання на поч. 20 ст.

Українська лютеранська церква, УЛЦ, національна лютеранська церква України; одна з основних лютеранських деномінацій України (1926)

Українська міфологія, система міфів і міфологічна свідомість, які склалися на території України

«Українська молодь – Христові», УМХ, організація, заснована митрополитом А. Шептицьким в Галичині (1930-і)

Українська папська колегія св. Йосафата, навчальний заклад Української греко-католицької церкви в Римі (1897)

Українська православна автокефальна синодальна церква, обновленська церква в Україні

Українська православна церква, УПЦ, православна церква у структурі Російської православної церкви; узаконена (1990) архієрейським собором

Українська православна церква Київського патріархату, УПЦ (КП), православна церква в Україні, утворена 1992 внаслідок об'єднання церковних груп, що обстоювали незалежність від Російської православної церкви: частини вірних та єпископату Української православної церкви Московського патріархату й Української автокефальної православної церкви

Українська православна церква Московського патріархату, УПЦ (МП), самоврядна православна церква з особливим статусом у складі Російської православної церкви

Українська православна церква у Канаді, УПЦК, релігійна організація українців у Канаді; заснована 1918

Українська православна церква у США, одна з перших релігійних організацій українців поза межами України (1919)

Українська соборно-єпископська церква, див. *Соборно-єпископська церква*

Українська уніонна конференція Церкви адвентистів сьомого дня, УУКЦАСД, союз об'єднань адвентистів сьомого дня України, зареєстрований 1988

Українське православ'я, православ'я, історично сформоване на теренах України

Українське рідновірство, релігійний напрям, метою якого є відродження дохристиянських вірувань українського народу

Український католицький університет, УКУ, приватний науковий і навчальний богословський заклад у Львові; під цією назвою існує з 2002

Укубат, частина шаріату, в якій викладена система покарань за ті чи ін. порушення його настанов

Улеми, мусульманські законознавці та богослови

Ультрамонтани, прихильники напрямку в католицизмі, який виник у 15 ст.

Умма, назва, що вживається в Корані на означення мусульманської громади, спільноти всіх мусульман

Уніатизм, у контексті сучасних екуменічних відносин Католицької церкви та Вселенського православ'я – негативне трактування всіх уній

Уніатство, церковна течія, заснована на союзі (унії) різних православних християнських церков із Католицькою церквою на умовах визнання ними релігійного верховенства Папи Римського й католицької догматики

зі збереженням традицій релігійного культу та використанням місцевої мови в богослужінні

Унійні церкви, 17 східних католицьких церков (сюди належить і Українська греко-католицька церква), що постали внаслідок укладання унії з Римом і мають свої відповідники у православ'ї

Унітаріанство, теологічний рух у християнстві, що обстоює ідею єдиного Бога на противагу догматові про Трійцю

Унія церковна, об'єднання однієї з церков православного Сходу чи її частини з Римо-католицькою церквою на засадах визнання першості Рима

Уособлення, винесення людських рис символічними засобами поза людину, перенесення їх на явища морально-побутового та виробничого характеру

Упавіта, в індуїзмі – священний шнурок, який носить представниками трьох вищих каст

Упанаяна, у Стародавній Індії – обряд вікової ініціації

Упанішади, релігійно-філософські коментарі до Вед; склалися у 7–3 ст. до н. е. – 14–15 ст.

Упасампада, в індуїзмі та буддизмі – обряд посвячення в ченці

Упир, у міфології багатьох народів – мрець, який вночі встає з могили, п'є людську кров, насилає страхітливі сни, висмоктує молоко в корів, краде дощ, чинить усіляку шкоду; інша назва – вампір

Ураза, 30-денний мусульманський піст під час рамадану; переривається щодня з вечора до ранку

Урай-Рай, в українській міфології – бог родючої сили землі, володар полів, врожаїв, медозбору, захисник пастухів

Уран, у грецькій міфології – найдавніше верховне божество, уособлення неба, чоловік Геї

Уранія, у грецькій міфології – муза астрономії

Урбан VIII (1568–1644), Папа Римський (1623–1644), покровитель мистецтв і наук

Урсулінки, **урсулянки**, жіночий чернечий орден, заснований в 1537 та поставлений під заступництво святої Урсули, католицької святої 7 ст.

Усамітнення, добровільна відмова від спілкування з іншими з релігійних переконань

Услад, в українській міфології – бог веселощів, бенкетів, гулянь

Успіння Пресвятої Богородиці, православне дванадесяте свято; відзначається 28 серпня як день пам'яті Матері Божої, завершення її життєвого шляху

Утраквісти див. *Чашиники*

Утрехтська церква, церковна організація католицького типу з центром у м. Утрехт (Нідерланди); утворилася на поч. 18 ст.

Утсарга, у Стародавній Індії – церемонія з нагоди закінчення навчання у школах

Уявлення, чуттєво-наочний цілісний образ предметів і явищ, що виникає за допомогою уяви на основі минулого чуттєвого досвіду, який зберігається і відтворюється в пам'яті узагальнено

Фабулін, у римській міфології – божество, яке навчало дитину говорити

Фавн, у римській міфології – бог лісів і полів, покровитель отар і пастухів; інша назва – Луперк; у грецькій міфології йому відповідає Пан

Фавна, Фауна, у римській міфології – богиня лісів і полів, жіноча іпостась Фавна, дружиною (за ін. варіантом – сестрою) якого вона була; від її імені утворено поняття для означення тваринного світу – фауна

Фаворське світло, у християнстві – таємниче світло, яким засяяло обличчя Ісуса Христа, коли він молився на горі Фавор біля Назарета

Фаетон, у грецькій міфології – син Геліоса, знищений Зевсом за те, що не впорався з вогненною колісницею батька та понісся до землі, загрожуючи їй загибеллю; його сестри, Геліади, оплакуючи смерть брата, перетворилися на тополі, а їхні сльози – на бурштин

Факір, 1) те саме, що й мандрівний дервіш; 2) в Індії – особа, яка відправляє мусульманські обряди, пов'язані зі сільськогосподарським циклом, а також фокусник, дресирувальник, віщун, знахар; у цьому значенні слово набуло поширення в Європі; 3) у йазидів – представник вищих духовних верств

Фалаша, субетнічна група євреїв-юдеїв, що сформувалася в Ефіопії

Фалічні культу, в індуїзмі, тантризмі, синтоїзмі, деяких ін. релігіях та звичаях багатьох народів – обоження чоловічого статевого органа як символу життєдайної сили природи; зародилися ще в первісному суспільстві; проявлялися в ритуальних і магічних діях, молитвах, звернених до зображень цих органів, процесіях із такими зображеннями тощо

Фалія див. *Талія*

Фанаріоти, в Османській імперії 18 – поч. 19 ст. – представники грецького духовенства й торговельно-фінансової аристократії; назва походить від кварталу Стамбула, де містилася резиденція грецького патріарха

Фанатос див. *Танатос*

Фанна, у грецькій міфології – божество, покровителька володарів; підходячи до її зображення, затуляли рот рукою, щоб не осквернити божество своїм диханням

Фарисеї, суспільно-релігійна течія в Юдеї (2 ст. до н. е. – 2 ст. н. е.), поширена серед торговельно-ремісничих верств населення; вірили в потойбічне життя, майбутню відплату, в ангелів і духів; значну увагу приділяли зовнішнім проявам релігійності; боролися за керівну роль у синагозі

Фаталізм, концепція, згідно з якою все, що відбувається в природі, суспільстві, житті індивіда, є невідвратною реалізацією одвічного призначення, що виключає вільний вибір і випадковість; у віровченнях різних релігій розуміється по-різному

Фатіма (бл. 605–633), дочка пророка Мухаммада та дружина його двоюрідного брата халіфа Алі; культ поширений серед шіїтів; від шлюбу Фатіми й Алі шіїтські династії виводять свою генеалогію; вважається, що Фатіма захищає людей від злих сил

Фатіха, назва першої сури Корану, де подається опис атрибутів Бога; її текст є обов'язковою складовою мусульманської молитви; для мусульманина має таке ж значення, як «Отче наш» для християнина

Фатум, 1) у давніх римлян – вияв волі Юпітера як правителя світу; 2) уособлення долі, що визначає життєвий шлях людини, усі події в історії людства

Фауна див. *Фавна*

Феб див. *Аполлон*

Фебріс, у римській міфології – богиня, що запобігала малярійній лихоманці; у Римі було три вівтаря богині, біля яких молилися про відвернення хвороби й одужання; у Палатині було святилище Фебріс, куди приносили ліки, призначені для хворих

Феброніанство, течія в німецькому католицизмі, прихильники якої виступали за створення національної Німецької католицької церкви, частково незалежної від втручання Папи Римського; назва походить від псевдоніма католицького богослова Йоганна Гонтгейма (1701–1790) – Феброній

Федоров (Фьодоров), Леонід див. *Леонід (Федоров)*

Федосіївці, феодосіївці, одна із сект безпопівщини в Росії; виникла наприкінці 17 – на початку 18 ст. серед старообрядців; назва походить від імені засновника першої громади – Феодосія Васильєва; засуджували кріпосницьку державу, заперечували моління за царя, проповідували суворий аскетизм, виступали проти шлюбу; згодом елементи соціального протесту нівелювалися

Фейєрбах, Людвіг Андреас (1804–1872), філософ, матеріаліст, атеїст, релігієзнавець; стверджував, що філософія та релігія як способи світосприйняття несумісні; реальна причина релігії – природа людини й умови її буття; альтернативою всіх релігій вважав релігію любові людини до людини; Німеччина

Фекла Іконійська, Фекла Селевкійська, свята Текля (I–II ст.), рівноапостольна, первомучениця; вшановується Православною церквою 24 вересня, Католицькою церквою – 23 вересня; Римська імперія

Феліца, Феліцитас, у римській міфології – уособлення щастя, успіху

Фелон, ризи, верхній напівкруглий одяг без рукавів і з отвором для голови; священник одягає його під час богослужіння

Фельянтинці, чернечий орден, що виділився з ордену цистерціанців

Феміда, Теміда, Теміс, у грецькій міфології – богиня правосуддя, права, пророцтва; зображалася з пов'язкою на очах (символ неупередженості) і з рогом достатку й терезами в руках

Фемістій Пафлагонський (бл. 317–388), філософ; вважав, що Бог відкривається людям різними шляхами, тому існування різних релігійних напрямів є виправданим і навіть необхідним; виступав за братерство роду людського, свободу совісті, утвердження моральних цінностей; Римська імперія

Фенікс, священний птах єгиптян, схожий на орла, з червоно-золотим пір'ям; кожні 500 років (є варіанти) прилітає з Аравії в Єгипет, де спалює себе, але з попелу воскресає новий фенікс, який на 40-й день відлітає додому в Аравію; як символ воскресіння присвячувався Осірісу та вважався його душею

Феномен, явище, за яким приховується певна закономірність, сутність

Феноменологія релігії, релігієзнавча дисципліна, що досліджує розуміння смислу релігійного вираження конкретної людини на основі її інтуїції, особистих відчуттів і бачення

Феншуй, даоська практика символічної організації простору

Феодор Власяничник, Теодор Власяничник (у проміжку 4–9 ст.), преподобний; названий так тому, що під час свого подвижницького життя носив лише волосяницю; вшановується 20 Квітня / 3 травня

Феодор Студит, Теодор Студит (759–826), церковний діяч, преподобний; ідеолог чернецтва, іконошанування; очолював боротьбу проти іконоборства, вимагав повної автономії монастирів, запровадження контролю чернецтва над Церквою; автор суворого монастирського статуту, а також великої кількості богословських творів; вшановується 11/24 листопада; Візантійська імперія

Феодор Тирон, Теодор Тирон «молодий воїн», великомученик (? – бл. 306), вірменський святий; вшановується 2 березня; Римська імперія

Феодорівська, чудотворна ікона Пресвятої Богородиці; за переказами, написана євангелістом Лукою

Феодосіївці див. *Федосіївці*

Феодосій (Теодосій) Великий, Киновіарха (424–529), християнський святий, преподобний, пустельник, засновник спільножительного чернецтва в Палестині; вшановується 11 січня; Візантійська імперія

Феодосій (Теодосій) Печерський (бл. 1036–1074), ігумен Києво-Печерського монастиря; запровадив монастирський статут, запозичений із Візантії, який передбачав спільне життя ченців, однаковий одяг, спільність майна тощо; за ігуменства Феодосія монастир досяг розквіту, був побудований Успенський собор; Феодосію приписують низку повчань і послань; Київська Русь

Феодосій (Теодосій) Углицький, святий Феодосій Чернігівський (1630–1696), святий Православної церкви, церковний діяч періоду Руїни; вшановується 5/18 лютого і 9/22 вересня; Україна

Феодосія (Теодосія) Константинопольська (Цареградська) (8 ст.), черниця, перша мучениця епохи іконоборства; вшановується Православною церквою 29 травня/11 червня, Католицькою церквою 29 травня; Візантійська імперія

Феофан (Прокопович) (Прокопович Єлисей (Єлезар)) (1681–1736), філософ, богослов, православний церковний діяч; ректор Києво-Могилянської академії (1710–1716)

Феофіл (Булдовський) (Булдовський Феофіл Іванович) (1865–1944), церковний діяч, митрополит Української соборно-єпископської церкви (1925–1937), митрополит Української автокефальної православної церкви (1942–1943)

Ферекід (600 – бл. 530), грецький міфграф і космолог, у якого міфотворча традиція переплітається з філософською; висунув і розвинув ідею метемпсихозу

Феронія, у римській міфології – богиня весни, квітів, земної радості, розквіту, покровителька вільновідпущеників; у храмі Феронії в Тарраціні, де відпускали на волю рабів, стояла лава з написом: «Хай сяде гідний раб і встане вільним»

Фетва, в ісламі – письмовий умовивід, думка релігійного авторитета (муфтія) з богословсько-юридичних питань

Фетида, у грецькій міфології – одна з нереїд; на весіллі Фетиди та Пелея богиня розбрату Еріда кинула «яблуко чвар», що нібито стало причиною Троянської війни

Фетишизм, віра в те, що певні предмети мають надзвичайні якості, та відповідне пошанування їх

Феціали, у Стародавньому Римі – члени однієї з найдавніших жрецьких колегій (8 ст. до н. е.), обов'язками яких було відправляти священні обряди при оголошенні війни, укладанні або розриванні договорів; спочатку виконували також функції послів; були хранителями феціального права – сукупності норм міжнародних відносин

Фідеїзм, філософська концепція, що стверджує пріоритет віри над розумом, вважає, що знання має служити для обґрунтування релігії; притаманний неотомізму, прагматизму, персоналізму, релігійному екзистенціалізму та ін.

«**Фідес ет ратіо**» див. «*Віра і розум*»

Фікх, мусульманське правознавство, що ґрунтується на Корані, Суні, іджмі; використовує принцип аналогії

Філактерії, дві шкіряні молитовні коробочки з ремінцями, усередині яких – чотири цитати з Тори; прив'язуються до лівої руки і до чола під час вранішньої молитви на знак того, що думки й серце віруючого звернені до Бога; інша назва – тефілін

Філарет (Гумілевський Дмитро Григорович) (1805–1866), церковний історик, богослов, біблієст, патролог, архієпископ Чернігівський і Ніжинський; також громадський діяч, джерелознавець; прославлений УПЦ МП в лику місцевошанованих святих (2009)

Філарет (Денисенко Михайло Антонович) (нар. 1929), церковний діяч, архієрей; третій предстоятель УПЦ КП, Патріарх Київський і всієї Руси-України (з 1995)

Філарет (Романов Федір Микитович) (1554–1633), церковний і політичний діяч; патріарх Московський і всієї Русі (1619–1633); двоюрідний брат царя Федора Івановича, батько першого царя з роду Романових – Михайла Федоровича

Філіокве, додаток до християнського Символу віри, вперше сформульований на Толедському церковному соборі (589); згідно із Символом віри, затвердженим 1-м і 2-м вселенськими соборами (325 і 381), Святий Дух сходить від Бога-Отця; додаток стверджував, що він сходить і від Бога-Сина; Греко-візантійська церква не прийняла цей додаток, що стало однією з причин поділу Християнської церкви на Східну й Західну

Філістимляни, народ, який оселився в 12 ст. до н. е. в південно-західній частині Ханаану на східному узбережжі Середземного моря; місце поселення філістимлян у Біблії названо Пелешет, що згодом дало назву всій країні – Палестина; за біблійними джерелами, філістимляни – вихідці з Кафтору (Криту); війни юдеїв із філістимлянами, які тривали до 7 ст. до н. е., відображені в Біблії

Філон Александрійський (бл. 25 до н. е. – бл. 50 н. е.), юдео-елліністичний теолог і філософ, творець алегоричного методу тлумачення Біблії; ідеї справили значний вплив на формування християнства, хоча на 1-му вселенському соборі (325) були засуджені як еретичні та пантеїстичні

Філософія всеєдності, напрям релігійної філософії в Росії кін. 19 – поч. 20 ст., для якого характерна т.зв. «софіологічна орієнтація» богословської та філософської думки; єдність Бога, Космосу і людини розглядає як універсальну, завдяки чому виникає можливість перевірки Софії в Церкву, перетворення людства в боголюдство і тим самим довершення історичного процесу; представники: В. Соловйов, П. Флоренський та ін.

Філософія релігії, релігієзнавча дисципліна, яка подає філософське тлумачення релігії, релігійного відношення людини до дійсності

Філофей (Лещинський Рафаїл Богуславович) (1650–1727), церковний діяч; митрополит Сибірський і Тобольський, православний місіонер у Китаї; канонізований як святитель, вшановується 10 липня (свято собору сибірських святих); Україна–Росія

Фіміам, запашна речовина, яка використовується для обкурювання під час богослужіння, а також ароматичний дим, що виникає при її спалюванні

Фіналізм, релігійно-філософське вчення про рух світу від його початку до визначеного наперед кінця; притаманний юдаїзму, християнству, ісламу (на відміну від індуїзму, буддизму, античної релігії), а також натур-філософським концепціям, які розглядають будь-які зміни в природі як циклічні

Фіхте, Йоганн Готліб (1762–1814), філософ; вважав, що божество проявляється і здійснюється через людське Я, будучи внутрішньо притаманним йому; Бога розглядав як моральний світопорядок, а віру – як виконання морального обов'язку; із доказів буття Бога визнавав лише моральний; виступав проти марновірства й традиційних релігійних уявлень; Німеччина

Флагеланти, релігійне братство, що виникло в Італії (1210); виступали проти феодалів і Католицької церкви; були противниками індульгенцій і культу святих; ходили містами, віщуючи кінець світу; публічно самобичувалися (звідси їхня назва); у 14 ст. громади існували у Франції, Польщі, Ельзасі, Лотарингії, Швабії, Данії; у 1349 засуджені як еретики

Флам'яни, у Стародавньому Римі – жерці окремих божеств римського пантеону, які відправляли культ у куріях; поділялися на старших, котрі обиралися з числа патрициїв і вшановували Марса, Юпітера, Квіріна, і молодших – із числа плебейських родів – для вшанування 12 ін. богів; в епоху імперії до цих 15 додалися флам'яни обожнених імператорів і вищих посадових осіб; посада була довічною

Флора, у римській міфології – богиня квітів, садів та юності; зображалася молодою жінкою, що розкидає квіти або тримає їх у руках; з ім'ям богині пов'язана назва поняття для означення рослинного світу – флора; у грецькій міфології їй відповідає Хлорида

Флоралії, у Стародавньому Римі – свята на честь богині Флори; учасники надягали барвистий одяг, прикрашали себе й тварин квітами; відбувалися веселі ігри, які набирали іноді нестримного характеру з усіма притаманними аграрному культу рисами

Флоренський, Павло Олександрович (1882–1937), релігійний філософ, священник, богослов, поет; обґрунтовував істинність православної догматики, зокрема щодо триєдності Божественних іпостасей, аскетизму та шанування ікон; вважав, що справжня філософія може бути лише «філософією культу»; розглядав проблему взаємозв'язку мистецтва та релігії; Росія

Флорентійська унія, об'єднання Католицької та Православної церков (1439) на Флорентійському соборі на умовах визнання православною стороною католицьких догматів, але збереження традиційної обрядовості, богослужіння грецькою мовою та особливостей відправи таїнства причастя; різне ставлення до унії стало безпосереднім приводом до поділу Київської митрополії в 1448 на Московську й Київську

Флорентійський (Фераро-Флорентійський) собор, Вселенський собор Католицької церкви (1438–1445), скликаний Папою Римським Євгенієм IV

Флоровський, Георгій Васильович (1893–1979), релігійний мислитель, богослов, історик; протоієрей, діяч екуменічного руху, один із засновників Всесвітньої ради церков; Росія–США

Фома Аквінський, Тома Аквінський (1225–1274), теолог, філософ, засновник теологічної та філософської школи томізму, святий Католицької церкви, учитель Християнської церкви, головний представник філософської схоластики; канонізований в 1323; спеціальною енциклою Папи Лева XIII вчення Аквінського визнано офіційною та єдиною істинною філософією католицизму; томізм – основа сучасного неотомізму; Італія

Фома Дідім, Тома Дідім, апостол з 12-ти, священномученик; не вірив у воскресіння Ісуса Христа, доки сам не пересвідчився у цьому, коли побачив його на власні очі та доторкнувся до його ран; за це його назвали Фомою невірнучим

Фомаїда Александрійська (Єгипетська), Томаїда Александрійська (Єгипетська) (?–476), свята мучениця, зцілює від «блудної пристрасті»; вшановується 26 квітня

Фонт, Фонс, у римській міфології – божество джерел і водограїв, син Януса та німфи Ютурни; на його честь восени влаштовувалися свята – фонтаналії

Фонтаналії, у Стародавньому Римі – свята на честь Фонта, під час яких криниці заквітчували, у джерела кидали гірлянди квітів

Фонтевро, 1) духовний орден, заснований Робертом із Арбрісселя (кінець 11 ст. – 1101); Папа Пасхалій II затвердив орден у 1106; під час Великої французької революції ліквідовано; 2) королівське абатство

«**Формула згоди**», одна із символічних книг у лютеранстві, підписана шістьма лютеранськими теологами (29 травня 1577) у монастирі Бергер поблизу Магдебурга і перекладена на латину в 1584

Форнакс, Форнака, у римській міфології – богиня вогнища і печей для сушіння зерна; на її честь у лютому відбувалися свята форнакалії; на знак вдячності богині на відкритому повітрі випікали коржі із хліба нового врожаю

Фортуна, у римській міфології – богиня щастя, випадку, талану; спочатку – богиня родючості, врожаю, покровителька народження дітей; згодом культ розділився на декілька; зображалася у вигляді жінки з рогом достатку, що сипле монети, іноді стоїть на кулі або колесі (символ мінливості щастя), із зав'язаними очима (символ непередбачуваності долі); у грецькій міфології їй відповідає Тіхе

Фотій (810/820–891/897), учений, богослов, державний і церковний діяч; патріарх Константинопольський; сприяв поширенню впливу Візантійської церкви на слов'янські землі (насамперед на Болгарію); Візантійська імперія

Фотій Київський (?–1431), митрополит Київський і всієї Русі; за походженням грек; сприяв посиленню впливів московського політичного центру й зміцненню влади московського великого князя

Фотінія Самарянниня, Фотіна Самарянка, свята мучениця; згідно з Євангелієм від Іоанна, жінка, в якій Ісус Христос попрохав воду із криниці Якова і яка повідомила жителям тієї місцевості про месіанські дії Христа; святкується 20 березня / 2 квітня

Фракасторо, Джироламо (1478–1553), учений, лікар, астроном і поет; друг і, ймовірно, учень Коперника; один із фундаторів сучасної патології; заперечував церковні погляди на хворобу як кару Божу за гріхи людей; Італія

Франк, Себастьян (1499–1542/1543), історик, філософ, діяч лівого крила Реформації; загалом близький до пантеїзму; автор «Космографії» – першої книги з географії німецькою мовою, низки книг з історії, в яких доводив неминучість справедливості; Німеччина

Франкмасонство див. *Масонство*

Франциск (нар. 1936), Папа Римський (з березня 2013), архієпископ Буенос-Айреса, примас Аргентини, єзуїт

Франциск Асизький (1181/1182–1226), релігійний діяч; у 1208 заснував братство жебрущих проповідників, з якого виріс орден францисканців; виробив новий ідеал аскетизму, що відкрив нову епоху в історії західного чернецтва; католицький святий; Італія

Францисканці, католицький жебрущий чернечий орден, що є наступником братства, заснованого Франциском Асизьким; у 1223 статут ордену затвердив Папа Гонорій III; завдання – боротьба з єретиками й проповідницька діяльність серед народу ідеалів аскетизму й любові до ближнього; згодом перетворився на знаряддя захисту інтересів папства; у 16–18 ст. був вигнаний із низки країн, однак продовжує існувати і є одним із впливових католицьких орденів; в Україні функціонує 3 монастирі

Фратичелі, учасники селянсько-плебейського руху в Італії (13 ст.); вважали, що Церква потребує радикальних реформ, проповідували ідеали євангельської бідності; у 1317 відлучені від Церкви, засуджені як єретики, утворили секту; переслідуваний інквізицією та папством, рух припинив діяльність у 15 ст.

Фрезер див. *Фрейзер*

Фрейд, Зігмунд, Фройд Зігмунд, Фройд Зігмунд (1856–1939), лікар і психолог, засновник психоаналізу; застосував розроблений ним метод не тільки для лікування хворих, але й для пояснення явищ культури, релігії; вважав релігію ворогом прогресу, освіченості, особливою формою колективного «неврозу нав'язливості», масовою ілюзією; Австрія

Фрейдизм, фройдизм, загальна назва філософсько-антропологічних і психологічних концепцій З. Фрейда та його послідовників, в основу яких покладено проблему несвідомого

Фрейзер (Фрезер), Джеймс Джордж (1854–1941), етнолог і релігієзнавець; у 12-томному дослідженні «Золота гілка» запропонував картину розвитку вірувань та обрядів усіх епох; виділив магічну, релігійну, наукову стадії людського світосприйняття; одним із перших застосував методи порівняльної етнографії до вивчення Біблії; Великобританія

Фрейр, у скандинавській міфології – бог родючості, шлюбу, достатку й миру; за одним із міфів, володів чудесним кораблем із тоненьких дощечок, здатним умістити будь-яку кількість воїнів, а за потреби, згорнутися, як хустинка; культ був особливо поширений у Швеції

Фрейя, у скандинавській міфології – богиня родючості, кохання, краси, сестра Фрейра, дружина бога вітру Ода; коли Од вирушав у далекі мандри, дружина розшукувала його, блукаючи з краю в край і роняючи золоті сльози

Фрігг, у скандинавській міфології – дружина Одіна, мати Бальдра, богиня шлюбу, кохання, родинного вогнища, народження дітей

Фундаменталізм релігійний, 1) умонастрої та дії, викликані переконанням, що єдиною підставою (фундаментом) справжньої віри є буквально сприйняття вихідних істин релігійного вчення; 2) течія в протестантизмі, яка виникла в США на поч. 20 ст., спрямована проти ліберальних змін у протестантській теології

Функція релігії, коло діяльності, призначення релігії щодо людини та суспільства в цілому

Фурадї, в ісламі – одна з двох форм молитви, встановлених шариатом, одноосібна молитва; на відміну від джамає, здійснюється вдома, у місцях усамітнення

Фур'є, Франсуа Марі Шарль (1772–1837), релігієзнавець, просвітитель, утопічний соціаліст; Франція

Фурії, у римській міфології – богині помсти та докорів сумління, що карають людину за вчинені нею злочини

ХаБад, містична течія в хасидизмі, заснована рабі Шнеур-Залманом (1755)

Хаббард (Габбард), Лафаст Рональд (1911–1986), письменник-фантаст, засновник Церкви саентології та пов'язанного з нею комплексу псевдонаукових ідей і практик; США

Хадж, один із п'яти обов'язків мусульманина – паломництво до Мекки, відвідання її старовинного храму Кааби; включає слухання проповіді, символічне кидання каменів у диявола, семиразовий обхід Кааби, молитви, цілування чорного каменя, пиття води зі священного джерела та інше; приурочений до свята жертвопринесення

Хаджі, почесний титул мусульманина, який здійснив хадж

Хадис, розповідь про діяння і висловлювання пророка Мухаммада та його однодумців, що склали зміст Суні

Хазрет, почесний титул у мусульман, що додається до імені Бога, пророків, імамів, святих

Хазяїн, термін первісних релігій, синонім божества; спочатку означав господаря того чи іншого виду тварин або рослин, істоту, яка ними керує; уявлявся як тварина або рослина з фізичними й інтелектуальними перевагами над подібними їйому; згодом уявлявся людиноподібною істотою, яка може набувати звіриної форми або втрачати її; з розвитком монотеїзму старі хазяї лісу, води, дому тощо почали усвідомлюватися як лісовики, водяники, домовики і т.ін.

Хакікат, у суфізмі – останній, четвертий (після шаріату, тарикату, марифату) ступінь посвячення у суфії; на цьому шаблі суфію приступне досягнення істини, що вдається небагатьом

Хал, у суфізмі – осяяння, екстатичний стан суфія на шляху до Аллаха

Халіф, каліф, духовний і світський глава теократичної мусульманської держави (халіфату)

Халіфат, 1) арабо-мусульманська держава, заснована пророком Мухаммадом; 2) форма теократичної мусульманської держави

Халкідонський собор, 4-й вселенський собор (451), скликаний у м. Халкідон; засудив монофізитство, скасував рішення попереднього Єфеського собору (431), підтвердив засудження несторіанства, відновив нікейсько-константинопольський Символ віри, визнав верховенство Папи Римського над усією Християнською церквою; визначив, що патріархові Константинополя належить друге місце в церковній ієрархії, поставивши його вище патріарха Александрії; спричинив поділ християн на халкідонян і монофізитів

Халладж Абу-ль-Мугіс аль-Хусейн ібн Мансур (бл. 858–922), мандрівний проповідник, представник крайнього напрямку в суфізмі; на відміну від інших суфіїв, які зберігали своє вчення в таємниці від непосвячених, відкрито проповідував суфізм; не поділяв тлумачення основних догматів ісламу ортодоксальними богословами, критикував ісламську обрядовість; страчений за звинуваченням у ересі; Іран

Халяль, в ісламському праві – усе, що дозволене й припустиме для мусульманина

Хам, згідно з Біблією, молодший син Ноя, який неделікатно повівся з батьком, за що Ной прокляв його нащадків

Хамбо-лама, титул, який присвоюють ламам, що належать до верховних осіб в ієрархії духовенства ламаїзму

Хамос, згідно з Біблією, божество моавітян та аммоніїв; шанувався як божество сонця, а також як войовниче божество; зображався з мечем в одній руці, списом і щитом у другій, з палаючими смолоскипами обабіч

Ханака див. *Теке*

Ханіфи, монотеїстична секта давньої Аравії, що проповідувала ханіфізм; слово «ханіф» вживалося в арабських країнах до 1-ї пол. 11 ст. як назва мусульманина; за переказами, до цієї секти належав і Мухаммад перед тим, як став мусульманським пророком

Ханіфізм, релігійний рух в Аравії 6–7 ст., що передував ісламу та вплинув на нього; вважається, що іслам спочатку був одним із напрямів ханіфізму, що ввібрав деякі риси юдаїзму та християнства; прихильники проповідували монотеїзм, називаючи Бога Аллахом, виступали проти шанування племінних і місцевих божеств, дотримувалися аскетизму

Ханука, в юдаїзмі – свято на честь відновлення (165 до н. е.) богослужіння в Єрусалимському храмі; протягом кількох років він вважався оскверненим «ідолослужінням», що здійснювалося за наказом сирійського царя Антіоха Єпіфана

Хаос, у грецькій міфології – зяюча порожнеча, яка існувала до створення світу і з якої виникло все існуюче

Харам, в ісламському праві – суворо заборонені дії та речі

Хариджити, прихильники однієї з течій ісламу, що виникла в середині 7 ст.; рух зародився в період гострої боротьби за владу в халіфаті Омейядів, коли частина армії халіфа Алі залишила його табір і, обравши халіфом рядового воїна Абдаллаха ібн Вахбу, присягнула йому; противники називали їх хариджитами, самі ж себе вони звали істинними мусульманами, «шура», що означає – ті, що жертвують собою за переконання;

виступали за рівність усіх мусульман; вважали, що халіфом може бути будь-який мусульманин, обраний громадою; вона ж має право усунути його від влади; до політичних та ідеологічних противників проявляли нетерпимість, закликали до їх знищення

Харизма, особлива божественна сила, дар, що посиляється обраним віруючим

Харизматики, 1) ті, що вірять у можливість отримання харизми в земному житті через безпосереднє спілкування з Богом; 2) рух у сучасному християнстві, спрямований на поживлення релігійного життя, пошук нових форм культової практики; характерний для більшості християнських деномінацій; поширений у багатьох країнах світу, включно з Україною

Харизматичний культ, секти, в основі яких – шанування певної конкретної особи, що вважає себе сама й визнається іншими носієм харизми

Харистії, каристії, у Стародавньому Римі – свято батьків; від цього дня всі сімейні чвари мали забутися

Харити, у грецькій міфології – спочатку богині родючості, згодом – радості, жіночої краси; на їхню честь влаштовувалися свята – харисії – з нічними танками; найвідоміші з них: Євфросинія, Аглая і Таля; зображались красунями, часто з квітами й музичними інструментами в руках; у римській міфології їм відповідають грації

Харістікарій, володар у Візантії, що отримав право розпоряджатися монастирським майном і прибутками з умовою несення служби імперії

Харістікій, пожалування монастиря світській або духовній особі з правом розпоряджатися ним

Хартулярії, збірники копій із грамот і документів, головним чином тих, де засвідчувалися майнові права монастирів; зберігалися в обителях, про права яких ішлося в документах; важливе джерело вивчення історії церкви й епохи середньовіччя

Хасидизм, релігійно-містичний рух, що виник у середовищі німецьких євреїв; з 18 ст. поширений на теренах України

Хатма, в ісламі – особливе богослужіння, протягом якого весь час читається текст Корану; здійснюється в певні дні року на могилах віруючих, а також перед похованням і в певні дні трауру, провадиться також на честь святих, на відзначення святкових подій та обрядів (наприклад, обрізання)

Хатор, Хатхор, у давньоєгипетському пантеоні – богиня кохання, долі, божество неба; спочатку шанувалася як небесна королева, що породила

Сонце; зображувалась у вигляді корови або жінки з рогами корови; культ був поширений за межами Єгипту

Хафізи, читці Корану, які знають його напам'ять; бездоганне володіння священним текстом є підставою для зарахування читця до духовного стану

Хворста, бог хвороб і старечих немочей, вічно незадоволений через те, що позбавлений молодості

Хедер, початкова релігійна школа в єврейській громаді; до 1920-х функціонували на теренах України

Херем, в юдаїзмі – прокляття, відлучення від синагоги тих, хто порушив установки та правила єврейської громади, піддає сумніву Тору і Талмуд; проголошувався словесною формулою: «Хай буде проклятий!»

Херувими, в юдаїзмі та християнстві – одна з вищих (друга після серафимів) категорій ангелів у небесній ієрархії; зображувалися шестикрилими з багатьма очима

Химера, у грецькій міфології – потвора з головою і шиєю лева, тулубом козла та хвостом дракона

Хіджаб, в ісламі – узагальнена назва для жіночого одягу мусульманок, який закриває фігуру і обличчя

Хіджра, 1) переїзд Мухаммада з Мекки в Медину (622); на честь цієї події рік хіджри було оголошено початком мусульманського літочислення (із середини 7 ст.); 2) мусульманське літочислення

Хінаяна, поряд із махаяною один із основних напрямів буддизму, його чернеча форма; канонічне оформлення відбулося до 1 ст.; акцент робиться на особистому спасінні, зусиллях самих віруючих, спрямованих на звільнення від сансари; поширена в Південно-Східній Азії

Хіромантія, ворожіння, провіщення майбутнього за лініями долоні

Хірономія, система особливих диригентських жестів, за допомогою яких керівник візантійського церковного хору керував своїми співцями

Хіротесія, рукоположення, обряд посвячення у нижчі церковні посади; не вважається таїнством

Хіротонія, рукопокладення або висвята в сан єпископа, священника або диякона

Хлисти див. *Христовіри*

Хлібопереломлення, обряд причастя в деяких протестантських церквах і сектах (євангельські християни, баптисти, адвентисти, меноніти та ін.);

на відміну від православних і католиків, вони вважають хлібопереломлення не таїнством, а обрядом, який символізує духовну єдність віруючих

Хлорида, у грецькій міфології – богиня квітів; у римській міфології їй відповідає Флора

Хнум, у давньоєгипетському пантеоні – один із головних богів, який на гончарному колі створив людей і весь світ, охоронець витоків Нілу, бог війни; зображався в подібі барана або людини з головою барана

Ходжа, почесний титул мусульман, які ведуть своє походження (як правило, фальсифіковане) від одного з чотирьох «правильних» арабських халіфів

Холі, свято в Індії на честь весни, яке триває 10–15 днів перед повним місяцем (у середині березня); зародилося як шанування богині весни – подруги бога кохання

Холмська, чудотворна ікона Пресвятої Богородиці; знаходиться в Музеї волинської ікони (м. Луцьк, Україна)

Хома, мандрівний проповідник християнства, один із 12 апостолів

Хомишин, Григорій див. *Григорій (Хомишин)*

Хонедтеріон, невеликий резервуар у храмах для миття рук кліриків і священних посудин

Хонтхайм, Жан Нікола (1701–1790), історик і публіцист, противник світської влади Папи Римського, місіонерської діяльності Католицької церкви; найвідоміша книга «Про стан Церкви і легітимність влади Понтифіка»; Німеччина

Хор див. *Гор*

Хорал, різновид релігійного співу; у Католицькій церкві – одноголосий, у Протестантській – багатоголосий у супроводі органа

Хорарх, у православних єпископальних церквах Сходу – особа, що навчає дітей церковному співу, наглядає за півчими й керує церковним хором під час богослужіння

Хорєпископ, «сільський архієрей»; церковний ієрарх в пізній Римській імперії

Хори, верхня галерея або балкон, розташований над західною частиною християнського храму і бічними нефами; звичайне місце розташування церковного хору

Хорс, слов'янський бог сонця; імені бога співзвучне давнє слово «хоро» або «коло», що означає «коло» або «колесо», у цьому випадку сонячне

Хоругва, хорогва, корогва, укріплене на довгому держаку полотнище із зображенням Ісуса Христа

Храм, культова споруда для виконання релігійних обрядів; основні типи храмів: християнські церкви, костьоли, мусульманські мечеті, буддійські пагоди тощо

Храмові свята (Храм, Престол, Празник, «меди»), вшанування односельцями пам'яті святого, на честь якого названо місцеву церкву, або дня її освячення

Храмовники див. *Тамплієри*

Хресне знамення, символічне зображення рухами руки хреста на собі, іншій людині, предметі тощо; православні роблять знамення трьома пальцями, що символізує три Божі іпостасі, старообрядці – двома – на знак двоїстої природи Ісуса Христа, католики – п'ятьма пальцями, що символізує п'ять ран, завданих Ісусу Христу під час його розп'яття; протестантські течії не визнають хресне знамення

Хресний хід, урочиста процесія, в якій беруть участь духовенство й віруючі, з хоругвами, іконами й іншими святинями Православної церкви

Хрест, предмет релігійного культу, який наділяється особливою магічною силою; священний символ християн; офіційне шанування запроваджено Християнською церквою в 4 ст.; зображення Ісуса Христа розп'ятим на хресті вперше зустрічаються у 8 ст.; католики шанують чотирикінцеві, православні – чотири-, шести-, восьмикінцеві, старообрядці – восьмикінцеві хрести; деякі християнські секти (адвентисти, баптисти тощо) заперечують культ хреста

Хрестини, урочистість з нагоди хрещення члена родини

Хрестові походи, загарбницькі війни західноєвропейських католицьких країн на Близькому Сході в 11–13 ст. під гаслом звільнення від невірних «гробу Господнього» та «Святої Землі» – Палестини; у 12–13 ст. – війни німецьких феодалів проти слов'янських та інших народів, каральні експедиції Лівонського й Тевтонського орденів проти учасників визвольних рухів (альбігойців, гуситів та ін.), які відбувалися під приводом викоринення єресей; оголошувалися папами римськими

Хрестово-купольний храм, класичний тип християнського храму, що склався в архітектурі Візантії

Хрестоносці, учасники хрестових походів; назва походить від нашитого на їхньому одязі хреста – символу даної ними обітниці звільнення «Святої Землі» (Палестини) і «гробу Господнього» від невірних

Хрещальня, спеціальне приміщення в храмі або окрема будівля для виконання обряду хрещення; те саме, що й баптистерій

Хрещення, одне з головних християнських таїнств; обряд, який здійснюється на знак залучення людини до церкви і який, згідно з уявленнями віруючих, очищає людину від гріхів; відправляється шляхом занурення у воду (у православних), обливання (у католиків), окроплення (у протестантів)

Хрещення Господнє, християнське дванадцяте свято, яке відзначається в пам'ять про хрещення Ісуса Христа Іваном Хрестителем 6 (19) січня в р. Йордан; інші назви: Богоявлення, Йордан, Водохреще, Водохрестя

Хрещення Київської Русі, запровадження християнства як державної релігії в Київській Русі; перша спроба здійснена князем Аскольдом у 860; остаточно запроваджено князем Володимиром у 988 (?) шляхом масового хрещення населення країни

Хрещення Святим Духом, догмат у віровченні деяких протестантських течій, заснований на новозавітному сюжеті про сходження Святого Духа на апостолів у день свята П'ятидесятниці й отримання ними дарів Духа; прихильники цього догмату вважають, що будь-хто може удостоїтися хрещення Святим Духом, стаючи при цьому рівним Христові; зовнішнім проявом зішестя Святого Духа вважається «говоріння іншими мовами» (глосолалії)

Християни євангельської віри див. *П'ятидесятники*

Християни ізраїльські, секта, заснована 1844 в Кишиневі Й. Рабиновичем з метою єднання юдаїзму з християнством; офіційна назва – Громада храму Ізраїля Нового Заповіту в ім'я Спасителя, скорочено – Новозапівітний Ізраїль

Християнство, найчисленніша світова релігія, що виникла у I ст. н. е. в східних провінціях Римської імперії; основні течії: католицизм, православ'я та протестантизм

Християнська антропологія, вчення про людину з погляду християнської релігії

Християнська глобалістика, складова віровчення християнських конфесій, комплекс концепцій та ідей, які відображають сучасні загальнолюдські проблеми (відвернення світової термоядерної війни, енергетична, екологічна, демографічна та ін. проблеми) і пропонують шляхи їхнього розв'язання

Християнська любов, беззастережне прийняття того, кого любиш, і самовідданість щодо нього аж до самозречення

Христовіри, одна з форм сектантства, що виникла в 2-й пол. 17 ст. в Росії; послідовники вважали, що Ісус Христос був духовним сином Діви Марії, вірили в містичне єднання з Богом, можливість такого самовдосконалення людини, коли вона сама стає Христом (звідси спотворена назва – хлисти); переслідувалися царським урядом і Православною церквою; на початку 20 ст. частина їх емігрувала до Уругваю; нині невеликі громади ще збереглися в деяких регіонах Росії; інша назва – люди Божі

Христос див. *Ісус Христос*

«**Христос – наша Пасха**», катехизм Української греко-католицької церкви, що відображає сутність її соціальної доктрини (2011)

Христосування, великодній звичай взаємного цілування з вітанням «Христос Воскрес!» і відповіддю «Воістину Воскрес!»

Хронос, у грецькій міфології – божество, уособлення часу; його породження – вогонь, вода й повітря – згодом персоніфікувалися, стали шануватися як боги; зображався у вигляді старого чоловіка з косою в руці

Хтонічні божества, у грецькій міфології – боги, пов'язані із земними силами родючості, а також підземним світом

Хуан-тянь див. *Тянь*

Хубілган, у ламаїзмі – назва вищих представників духовенства, які є земним утіленням будд і бодхісатв або найшановніших проповідників буддизму; віруючі вважають їх «живими богами»; особливий авторитет мають далай-лама й панчен-лама

Хурде, у ламаїзмі – обертовий барабан, який встановлюється у внутрішньому дворі дацану; віруючі опускають у нього папірці з написаними на них молитвами; один його оберт прирівнюється до прочитання всіх закладених у нього текстів; інша назва – молитовний млин

Хуруфізм, учення мусульманської шийтської секти хуруфітів, заснованої наприкінці 14 ст. в Ірані; згодом поширився в Туреччині; послідовники вважали, що світ, створений Богом, перебуває в постійному коловороті, що спричиняє зміни, котрі спостерігають люди; Бог виявляє себе двома способами: у людині, створеній ним за своїм образом і подобою, а також у мові Бога – Корані й іменах речей; секта зазнала переслідувань, її прихильники в Туреччині були майже повністю винищені (1824); рештки секти злилися з дервішським орденом бекташі, нині окремі громади зберігаються в деяких арабських країнах

Хусейн (626–680), син Алі й Фатіми, 3-й імам із династії шийтських імамів; послідовниками шийзму оголошений великомучеником; його могила в

Кебелі (Ірак) – одна з найбільших шиїтських святинь; йому присвячені щорічні містерії, центральне місце в яких відводиться зображенню загибелі імама і траурній церемонії, яку європейські мандрівники назвали шахсей-вахсей

Хутба, в ісламі – молитва, яка читається в мечеті головним муллою в дні курбан-байраму, ураза-байраму, під час п'ятничних богослужінь, а також у випадку неврожаїв, епідемії тощо

Цаган-сара-хурал, цагалган, одне з великих свят у ламаїзмі; присвячується дванадцяти чудесам Будди

Цадик, у хасидизмі – голова громади; вважається, що він безпосередньо спілкується з Богом, йому відкрита «книга долі», він чудотворець і ясновидець; спочатку цадики самі відвідували своїх прихильників, пізніше їхні осідки стали місцем паломництва віруючих; існують нині в Ізраїлі та США

Цай Лунь (?–114), китайський державний діяч, винахідник паперу; після смерті оголошений божеством, уособленням паперової справи

Цариця Небесна див. *Богородиця*

Царство Небесне, Царство Боже, у християнстві й деяких інших релігіях – ідеальний світ і найдосконаліший духовний стан людини, досягти якого можуть лише праведні, світ, керований Богом, кінцева мета історичного розвитку людства

Царські врата, у храмах візантійського обряду – двійчаста брама з притвору в середній частині храму; назва пов'язана з тим, що візантійський імператор знімав із себе перед входом сюди вінець і зброю та відпускав охорону; згодом так стали називати невисоку браму в іконостасі, яка служить входом до вівтаря; це своєрідна ікона, поділена на дві половини; у католицизмі назва тлумачиться в такий спосіб, що крізь ворота у вигляді святих дарів проходить Цар царів Ісус Христос, щоб наситити паству своїм тілом і кров'ю

Цвінглі, Ульріх (1484–1531), парафіяльний священик, церковний реформатор і політичний діяч, засновник цвінгліанства, Швейцарія

Цвінгліанство, один із найрадикальніших напрямів Реформації, започаткований У. Цвінглі; істинним визнавало тільки те, що підтверджує Святе Письмо; на межі 16–17 ст. злилося з кальвінізмом

Цегельський, Микола (1896–1951), блаженний священномученик Католицької церкви, церковний і громадський діяч, священик Української греко-католицької церкви

Цезаропанізм, 1) термін на означення форми правління у Візантійській державі, за якої світський правитель – імператор (цезар) – був одночасно главою Християнської церкви (Папою); термін запроваджено католицькою історіографією 19 ст.; більшість учених вважає, що він не відображає справжніх відносин між візантійськими імператорами й церквою, оскільки імператори не претендували на духовну владу, не мали права призначати єпископів і митрополитів; 2) політика світської влади, яка, на відміну від папоцезаризму, спрямована на підпорядкування собі всього церковного життя, концентрацію в руках державного правителя світської та духовної влади (прикладом є політика російського самодержавства)

Цела, головне приміщення (святинище) античного храму

Целестин V (1215–1296), Папа Римський (липень – грудень 1294)

Целестинці, члени католицького чернечого ордену, заснованого в Південній Італії у середині 13 ст. ченцем П. да Морроне, який згодом став Папою Римським Целестином I; відгалуження ордену бенедиктинців; створили мережу монастирів у різних країнах: в Італії, Франції, Німеччині, Нідерландах, Чехії; на межі 18–19 ст. орден припинив своє існування

Целібат, обов'язкова безшлюбність католицького духовенства, зведена в церковний закон Папою Григорієм VII; практично запроваджений із 13 ст.; на 2-му Ватиканському соборі були зроблені спроби переглянути питання целібату, проте в 1967 Папа Павло VI підтвердив святість і непорушність безшлюбності; у Православній церкві безшлюбність обов'язкова тільки для чернецтва; протестантські церкви не визнають целібату

Цензура духовна, система нагляду з боку церкви за друкованими виданнями з правом заборони їх виходу

«**Центесімус аннус**» див. «*Століття*»

Центр незалежних харизматичних християнських церков України (повного Євангелія), ЦНХХЦУ, всеукраїнське релігійне об'єднання

Церемонія, культовий акт або обряд

Церера, у римській міфології – богиня росту і досягання рослин, підземного світу, покровителька материнства та шлюбів; спочатку була тільки плебейською богинею, згодом стала загальноіталійською; вважалася також богинею мертвих, стежила за дотриманням обряду поховання, їй підлягали божества потойбічного світу – мани; зображалася зрілою жінкою, іноді у вінку з колосся або з кошиком плодів; у грецькій міфології їй відповідає Деметра

Церква, 1) особливий тип релігійної організації, об'єднання послідовників тієї чи іншої релігії на основі спільності віровчення та культу; головними ознаками є: а) наявність розробленої догматичної та культової системи і канонічного права; б) ієрархічний характер, централізація управління; в) поділ віруючих на служителів культу (духовенство) і простих віруючих (мирян); у конфуціанстві, буддизмі, ісламі, юдаїзмі такої чітко вираженої централізованої церковної організації, як у християнстві, не склалося, хоча в деяких із них існує ієрархія духовенства; 2) християнська культова споруда, що має вівтар і приміщення для богослужіння

Церква Бога, релігійна секта, що виникла в США в 1920-х; засновник – афроамериканський проповідник Ф. С. Черрі стверджував, що Бог і біблійні пророки були чорношкірими, богообраний народ – не білі євреї, а негри – «справжні євреї»; церква розпалася після смерті її засновника; інша назва – Церква чорних юдеїв

Церква Божої Матері Преображенної див. *Богородичний центр*

Церква єднання, секта, заснована в 1954; її віровчення є сумішшю уявлень ортодоксального християнства, п'ятидесятництва, єговізму, евангелізму та східних релігій, а також ідей, висунутих засновником секти Муном; Південна Корея

«**Церква і світ на початку третього тисячоліття**», декларація ювілейного помісного собору Української православної церкви Київського патріархату, що відображає сутність її соціальної доктрини (2001)

Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Церква мормонів, деномінація, яка виникла у США в 1830; основоположник Дж. Сміт

Церква саєнтології, організація, що практикує та поширює саєнтологію; заснована Р. Хаббардом (1954)

Церква християн віри євангельської України, ЦХВСУ, найбільше всеукраїнське об'єднання п'ятидесятницьких громад

Церква чорних юдеїв див. *Церква Бога*

Церковна автономія див. *Автономія церковна*

Церковна десятина див. *Десятина церковна*

Церковна ієрархія, сукупність церковних посад і чинів знизу доверху в порядку їх підпорядкованості

Церковна конституція див. *Апостольська конституція*

Церковна музика, музика, що супроводжує церковне богослужіння, різновид релігійної (духовної) музики; включає також твори, що виконуються в побуті (канти, псалми) і в концертних програмах

Церковне право, складова релігійного права, сукупність релігійно обґрунтованих правових норм, канонів, які визначають структуру та діяльність релігійних організацій

Церковний авторитаризм див. *Авторитаризм церковний*

Церковний дзвін, металевий (зі сталі чи бронзи) ударний сигнальний інструмент, звучання якого скликає віруючих на богослужіння; при християнських храмах з'явилися в Римі у 7–8 ст.; на теренах України привісні дзвони застосовуються з 11 ст., дзвони власного лиття на Русі почали виготовляти в 2-ій пол. 13 ст. в Києві

Церковний суд, сукупність слідчих і судових інституцій, юрисдикція яких поширюється на розв'язання питань, що перебувають у полі дії релігійно-правових норм, приписів, канонів; існують у системі християнства й ісламу; інша назва – духовний суд

Церковні братства, національно-релігійні організації православних городян в Україні та Білорусії; виникли в 16 ст. при церквах; виконували богослужіння, розповсюджували релігійну літературу, відкривали школи, шпиталі, обстоювали мову, звичаї, національні інтереси народу; допускали до проповідування та пастирської діяльності світських людей, виступали проти національного, релігійного й соціального гноблення українців і білорусів з боку польської шляхти та Католицької церкви; з 2-ї пол. 16 ст. існували в Києві, Львові, Луцьку, Городку, а з 18 ст. – у більшості міст і сіл Галичини, Волині, Придніпров'я; у 19 ст. занепали

Церковні селяни, в Україні та Росії категорія залежного сільського населення, піддані церковних інституцій, що мешкали на їхніх землях і виконували на їхню користь повинності; у результаті секуляризаційних реформ 1840-х на Правобережній Україні та 1880-х на Лівобережній Україні були переведені в безпосереднє відання держави

Церковні собори, з'їзди вищого духовництва Християнської церкви, що збираються для розв'язання важливих питань віровчення, культу, церковного устрою, обрання найвищих ієрархів тощо; бувають вселенські (собори представників усіх помісних церков) і помісні (з'їзди представників вищого духовництва даної церкви або церковних ієрархів певного адміністративно-географічного регіону); Православна церква визнає вселенськими лише перші 7 соборів, що відбулися до поділу Християнської церкви на Православну й Католицьку (1054), після чого вселенські собори скликалися Папами Римськими та представляли лише Католицьку церкву; у православ'ї до поч. 21 ст. скликалися тільки помісні собори, у 2016 відбувся перший після тисячолітньої перерви Всеправославний собор

Церковні статuti Володимира Святославича та Ярослава Мудрого, пам'ятки руського церковного права, укладені на основі норм візантійського канонічного права в 1-й пол. 11 ст.; визначали становище церкви в соціально-політичній структурі держави, закріплювали привілеї служителів церкви, фіксували позиції церкви щодо залежного виробника, за рахунок якого вона існувала, узаконювали право церкви на церковну десятину

Церковно-археологічне товариство, створене в 1872 при Київській духовній академії; збирало, описувало, видавало пам'ятки старовини; при товаристві діяв музей, де експонувалися високохудожні зразки скульптури, живопису, графіки, стародруки, акти, рідкісні рукописи; з 1901 називалося Церковно-історичним і археологічним товариством; у 1919 припинило свою діяльність

Церковно-парафіяльні школи, з'явилися в Російській імперії в результаті шкільної реформи 1804 року, попередники – парафіяльні училища; з 2-ї пол. 19 ст. були однокласними або двокласними з 2–4-річним терміном навчання; на початку 20 ст. курс навчання тривав 3–5 років; вивчалися Закон Божий, церковні співи, читання, письмо, арифметика, у двокласних школах викладалися також відомості з історії

Церковнослужитель, у православ'ї – нижчий служитель церкви; духовного сану не має; виконує допоміжні функції при відправі церковних служб та обрядів; сюди належать псаломники, паламарі, іподиякони, читці, півчі

Цзонкаба, Цзонхава, Дзонхава (1357–1419), релігійний діяч, засновник буддійської секти «жовтокапелюшників», яка розвинулася в релігійний напрям, відомий як ламаїзм, Тибет

Цзулайн-хурал, цзул-хурал, богослужіння в ламаїзмі на честь його засновника Цзонкаби; при світлі свічок і лампад віруючі висловлюють своє каяття з приводу поганого ставлення до тварин, яке може призвести до небажаного нового переродження

Циклопи, у грецькій міфології – породження Урана та Геї, титани, уособлення грозової хмари з блискавкою, символічним образом якої є палаюче єдине око велетнів

Циркумцеліони див. *Агоністики*

Цистерціанці, члени католицького чернечого ордену; назва пов'язана із місцезнаходженням першого його монастиря, заснованого бенедиктинцем Р. Молезмським у 1098; у 1119 було прийнято статут ордену, який передбачав фізичну працю ченців, суворий режим та аскетизм; один із найбагатших і найвпливовіших католицьких чернечих орденів у 12–

13 ст.; з 14 ст. почав занепадати, проте в 17 ст. у зв'язку з боротьбою проти протестантизму його діяльність поживилася й орден був реформований

Цігун, цигун, ци-гун, даоська практика психофізичного тренування

Цілительна, чудотворна ікона Пресвятої Богородиці; перебувала в Москві в Олексіївському монастирі

Цісарська-Боровська, чудотворна ікона Пресвятої Богородиці; за переказами, з'явилася в 1-й пол. 12 ст.

Цур і Пек, в українській міфології – домові божества, що оберігають родину; за потреби їх напускали на ворогів закляттям «Цур тобі, Пек!»

Чадра, традиційне вбрання жінок-мусульманок у країнах мусульманського Сходу

Чаклун, особа, якій приписується можливість спілкування з надприродним, завдяки чому за допомогою різних магічних прийомів впливати на природу, здоров'я і долю людини, чинити добро або завдавати шкоди, провіщати майбутнє; інша назва – чарівник

Чакри, у східних релігіях – енергетичні центри людського тіла, які керують психічною, життєвою силою людини

Чалма, головний убір з полотнища тканини, що обертається поверх іншого головного убору – фески, тюбетейки тощо, зрідка – просто навколо голови

Чарнецький, Миколай див. *Миколай (Чарнецький)*

Часослов, церковно-богослужбова книга, призначена для церковних читців і півчих; містить псалми, молитви, пісні й інші тексти добового кола богослужіння

Чачван, у таджикок та узбечок – сплетена з волосіні накидка на обличчя, доповнення до параджі; носіння обумовлене нормами шаріату

Чашники, представники поміркованого крила в гуситському русі 1-ої половини 15 ст. у Чехії; назва виникла внаслідок вимоги причащання всіх віруючих (як духовенства, так і мирян) не тільки хлібом, але й вином, яке подавалося в чаші; інші назви – калікстинці, утраквісти

Ченстоховська (Белзька) ікона, чудотворна ікона Пресвятої Богородиці; згідно з переказами, написана євангелістом Лукою в Єрусалимі на покришці столу Святого сімейства в Сіонській світлиці; одна з найвідоміших і найшановніших святинь Польщі та Центральної Європи; шану-

ється католиками й православними; через темний відтінок обличчя Богородиці також відома як «Чорна Мадонна»; зберігається в монастирі паулінів Ясна Гура (м. Ченстохова, Польща)

Чернецтво, 1) спосіб життя людини, яка зрікається світу й віддається служінню Богу в монастирях; 2) частина духовенства – чорне духовенство на відміну від білого – не ченців, головним чином у християнстві (католицизмі, православ'ї, УГКЦ та Вірмено-григоріанській церквах); назва пов'язана з тим, що після постригу ченці носять чорний одяг на знак зречення від світського життя; інша назва – чорне духовенство

Чернець, особа, яка прийняла обряд постригу в чернецтво й дала обітницю вести аскетичний спосіб життя в монастирі згідно з монастирським статутом; інша назва – монах

Чернечі ордени, у католицизмі й ісламі – централізовані чернечі об'єднання з особливим статутом; першим католицьким орденом був орден бенедиктинців (6 ст.); в ісламі до таких орденів належать ордени дервішів; існує бл. 180 чернечих орденів

Чернігівська-Гефсиманська ікона, чудотворна ікона Пресвятої Богородиці; списана у 18 ст. з Чернігівсько-Іллінського образу Божої Матері; опису чудес від цієї ікони святий Димитрій Ростовський присвятив книгу «Руно зрошене»

Чеські брати, секта, що виникла в середині 15 ст. після розгрому таборитів і поразки гуситського руху; створили незалежну від Риму церковну організацію; справили значний вплив на подальший розвиток релігійних рухів у Латвії, Естонії, Північній Америці; інша назва – богемські брати, моравські брати, гернгутери

«**Четві Мінеї**», «щомісячні читання»; слов'янська назва Менології – книги для читання, в якій містяться розгорнуті оповіді про життя святих (життя); виникли у Візантії в 9 ст., у Київській Русі з'явилися в 11 ст.; призначалися для позабогослужбового читання; поширені в православ'ї, католицизмі, греко-католицькій церкві

Чжунні див. *Конфуцій*

Чин, горизонтальний ряд ікон; розміщені в кілька ярусів чини утворювали давньоруський іконостас

Чистилище, згідно з католицьким віровченням, особливе місце в потойбічному світі, крім раю та пекла, де душі померлих очищуються від гріхів, перш ніж потрапити до раю

Чиштійс, суфійський орден, заснований Муїн уд-діном Чишті (1143–1236); особливу популярність набув в Індії; діяльність ордену характеризувалася демократизмом, безкорисливістю, гуманізмом; ідеологія ордену

справила значний вплив на сикхізм; має своїх прибічників у деяких регіонах Пакистану, Північної Індії, в Афганістані

Чорна теологія, ідейно-релігійний напрям у межах т.зв. «чорної» (негритянської) релігії, що виник у 19 ст. у США; представники вважають, що юдеохристиянська традиція має африканське походження, пропагують ідею богообраності негритянської раси

Чорне духовенство, див. *Чернецтво*

Чорний камінь, великий камінь, можливо, метеорит, що складається з кількох частин, скріплених срібним обручем; вбудований у нішу однієї зі стін Кааби; мусульмани вважають цей камінь скам'янілим ангелом; паломники прагнуть доторкнутися до нього, оскільки вважають, що на Страшному суді він виступить на їх захист

Чорні мусульмани, релігійний рух у середовищі негрів США, що виник у 1930-х; поєднує окремі ідеї ісламу (визнання священною книгою Корану, шанування Аллаха) і християнства (вчення про Армагеддон); сповідують ненависть до білої раси, вважають, що білі мають загинути під час Армагеддону, після чого чорні під керівництвом чорного Аллаха правитимуть світом

Чорнобог, в українській міфології – бог ночі, якому підкоряються всі злі сили на землі; його царство – пекло, потойбічний морок; вважалося, що душа людини, яка за життя була пов'язана зі злим духом, після смерті стає слугою Чорнобога; йому приносили криваві жертви; антагоніст – Білобог

Чорнокнижництво, чорнокнижжя, відомий із найдавніших часів вид чорної магії, коли для чаклування використовували «чорні книги» (папіруси із заклинаннями, «шкідницькі таблички» римських міст із магічними формулами для наслання на ворогів хвороб і смерті); за середньовіччя вірили, що як Богу належить Святе Письмо, так само диявол має свої книги (ними вважалися твори середньовічних мистиків)

Чорт, надприродна істота, яка втілює зло в образі людини, але з рижками, козячими копитами, хвостом; диявол, біс

Чотиридесятниця див. *Великий піст*

Чотки, широко поширене пристосування для лічби прочитаних молитов, здійснених поклонів тощо

Чудо, у релігійній свідомості – подія, яку неможливо пояснити діянням законів природи; у християнстві, ісламі, юдаїзмі визнається зовнішнім проявом і свідченням існування надприродного; у стародавньому світі

розглядалося не як протилежне природному, а просто як щось протилежне звичному

Чудов монастир, Чудівський монастир, обитель в ім'я Чуда святого Архистратига Михаїла, заснована в Московському Кремлі близько 1358–1365 митрополитом Олексієм; знищений 1929 року

Чудотворець, епітет святих, що особливо прославилися даром чудотворення

Чхондогьо, секта, що виникла в Кореї в 1905 як антипод християнству (особливо католицизму); основний ідеологічний постулат – «Людина є Бог. Служити людині – значить служити Богові»; не визнає безсмертя душі та загробного життя; прагне побудувати Царство Небесне на землі, бореться за цілісність і незалежність нації, утримує школи, коледжі, видає журнал

Шабат, субота; релігійне свято юдеїв

Шабаш, за народним повір'ям – нічне зборище відьом, чаклунів і т. п. з диким розгулом

Шабтай Цві (1626–1676), засновник одного з найбільших месіанських рухів в юдаїзмі; Туреччина

Шабуот, релігійне свято, одне з трьох головних свят в юдаїзмі; спочатку хліборобське свято, згодом – свято на честь дарування Мойсеєві Тори на горі Синай; відзначається на 50-й день від першого дня Песаху

Шайва-даршана, одна із шиваїстських сект, поширених в Індії; її прихильники вірять у спроможність віруючого досягти спасіння власними силами

Шайва-сідханта, релігійно-філософська течія, що виникла в 10 ст.; згідно з вченням, існують три сутності: володар душ Шива, який виступає як все жіноче, чоловіче і таке, що не має роду, душі живих істот, які він пасе, а також пута матеріального існування; закон карми діє не автоматично – спасіння душі залежить від волі Шиви; традиції шайви-сідханти збереглися у шиваїстських монастирях і деяких навчальних центрах Південної Індії та Північної Шрі-Ланки

Шайтан, у мусульманській міфології – сатана, біс, злий дух; мусульмани вважають, що кожна людина має і свого ангела, і свого шайтана; перший спрямовує людину на добрі вчинки, а другий підбурює чинити зло

Шакті, в індійській релігійній філософії – жіноче начало, божественна сила, енергія, за допомогою якої твориться світ; виступає як у безособовій,

так і в персоніфікованій іпостасях; так, у шиваїзмі – Шакті відома як дружина Шиви, мати світу, творча сила в жіночій формі

Шак'ямуні, найпоширеніше ім'я основоположника буддизму, яке застосовують до того періоду його життя, коли він прямував до просвітлення і став Буддою

Шаліах, посланець; представник релігійної громади ХаБаД, що здійснює місію посланця

Шалопути, шелапути, одна із сект руху христовірів у Російській імперії (19 ст.); назву дано Православною церквою (самоназва – духовні християни); засновник секти – тамбовський селянин А. Копилов – проповідував ідею персоніфікації Христа в конкретних людях, оголосив себе живим Христом; шалопути вважали себе духовно обраним народом Ізраїлю

Шаман, у первісних релігіях – людина, за якою визнається здатність бути посередником між світом духів і людьми

Шаманізм, одна з культових форм первісних релігій, характерна для періоду розкладу первісно-общинного ладу; поширений у деяких племен Африки, Океанії, народів Півночі й Середньої Азії, Америки

Шамаш, у вавилонсько-асирійській міфології – бог сонця і справедливості, син бога місяця Сіна

Шамбхала, шамбала, у тантричному буддизмі – назва міфічної країни

Шан-ді, див. *Ді*

Шанкара (788–820), філософ, релігійний реформатор, основоположник адвайта-веданти, який заклав філософські основи індуїзму; його вчення сприяло витісненню з Індії буддизму й поширенню індуїзму

Шантеп де ла Сосе, П'єр Даніель (1848–1920), протестантський теолог, історик релігії; один із засновників релігієзнавства; Нідерланди

Шаріат, 1) система релігійного права в ісламі, сформована в 11–12 ст.; 2) у суфійських орденах – ступінь посвячення, на якому дервіш зобов'язаний засвоїти норми мусульманства у всіх деталях і навчитися користися старшим

ШАС, ортодоксально-релігійна політична партія, Ізраїль

Шати див. *Ризи*

Шауль, Саул (? – бл. 1005 до н. е.), біблійний персонаж, перший правитель Ізраїлю, попередник Давида

Шафіїти, в ісламі – прихильники мазхабу, засновником якого є Мухаммад ібн Ідріс аш-Шафії; за його вченням, при вирішенні спірних питань перевагу слід надавати іджмі, до киясу треба звертатися лише тоді, коли в інших основах мусульманського правознавства про подібні випадки не згадується; прихильники шафіїтської релігійно-правової школи нині становлять переважну більшість мусульман в Індонезії, на Філіппінах, у Брунеї, Сингапурі, Малайзії, В'єтнамі, Кампучії, Таїланді

Шахада, в ісламі – священна формула, Символ віри: «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммад – пророк Його»; щоб стати мусульманином, достатньо тричі промовити цю формулу при свідках

Шахаріт, молитовна служба в юдейській релігійній практиці

Шахід, у перекладі з арабської – «свідок»; у мусульман та арабських християн часто вживається в значенні «мученик за віру»

Шахсей-вахсей, у шиїтів – день жалоби в пам'ять про загибель великомученика Хусейна; інша назва – ашура

Шаян, Володимир (1908–1974), філософ, санскритолог, публіцист, ініціатор та організатор руху за відновлення віри давнього населення України – язичництва, організатор релігійно-політичної фундації Орден лицарів бога-Сонця; Україна

Швейцер, Альберт (1875–1965), філософ, богослов, протестантський місіонер, лауреат Нобелівської премії миру (1952); Німеччина–Франція

Шевчук, Святослав див. *Святослав (Шевчук)*

Шейх, у мусульман – видатний богослов, правознавець; старійшина; духовний і світський керівник

Шейхіти, мусульманська шиїтська секта, створена наприкінці 18 ст. шейхом Ахмедом Ахсаї (1744–1827/8); була поширена в Ірані й Іраку та фактично припинила існування в 1840-х, частина шейхитів приєдналася до бабідів

Шейх-уль-іслам, почесний титул видатних мусульманських богословів; у Туреччині з середини 16 ст. до 1924 – голова мусульманського духовенства (головний муфтії), який призначався султаном; в Ірані 16–18 ст. – один із головних духовних суддів, що призначався шахом

Шелер, Макс (1874–1928), філософ, один із основоположників феноменології релігії; Німеччина

Шеллінг, Фрідріх Вільгельм Йозеф (1775–1854), філософ; закликав до пошуків взаємозв'язку між різними формами самоспоглядання абсолюта,

якими є природа, свідомість, діяльність «Я» – практична й теоретична; пошук абсолютної тотожності духу та природи відбувається через єдину основу – самосвідомість Бога та людини; висунув своєрідну концепцію розвитку міфу: міфологію вважав продуктом свідомості, яка потрапила в залежність від Божественних космічних потенцій; значення міфології полягає в тому, що вона готує релігію одкровення – християнство; Німеччина–Швейцарія

Шептицький, Андрей див. *Андрей (Шептицький)*

Шептицький, Климентій (1869–1951), священномученик, брат А. Шептицького, посол австрійського парламенту та член Державної Ради; доволітній ігумен Унівської лаври, з 1944 – її архимандрит; помер як мученик за віру у Владимирській в'язниці суворого режиму в Росії

Шестов, Лев (Шварцман Лев Ісаакович) (1866–1938), філософ, релігійний екзистенціаліст, літератор; зробив спробу переглянути традиційну філософію, перемістивши вихідну точку зору із світобудови на суб'єкт; Україна–Франція

Шехіна, в юдаїзмі – одне з імен бога, яке виражає ідею його присутності у світі; у часи середньовіччя шехіну розуміли як самостійну сутність – посередника між богом і людьми, що відображено в кабалі; у хасидизмі – особливий бог

Шиагтез, тканина, в якій одночасно використані бавовняна та вовняна нитки; заборонена в юдаїзмі

Шива, 1) в юдаїзмі – період жалоби, що триває сім днів з дня поховання; 2) в індуїзмі – один із богів тримурті; для послідовників шиваїзму – найвищий бог, який знищує і відроджує все існуюче; основний символ – зображення (найчастіше скульптурне) чоловічого статевого органа, часто зображався людиною з п'ятьма або чотирма обличчями й чотирма руками, що танцює у вогняному колі

Шиваїзм, індійська релігія, що склалася на початку I тис. до н. е.; світогляд в основному базується на деїзмі санкх'ї; відрізняє душу від матерії, з одного боку, а з іншого – від бога; Шиву вважає основою сущого, чистим духом, який іноді набирає форми фізичного тіла; душа людини перебуває в путях матерії, через що віддалена від бога; зусилля людини мають бути спрямовані на те, щоб ці пута розбити

Шива-ратрі, головне свято й релігійна церемонія у шиваїзмі; віруючі вважають, що воно дає можливість ще за життя здійснити всі бажання та об'єднатися з Шивою

Шидух, сватання, знайомство задля створення єврейської родини, яке планує та готує шадхан

Шіїзм, один із двох головних напрямів ісламу (поряд із сунізмом); зародився в 7 ст. в Іраку спочатку як політична партія, яка захищала права на імамат-халіфат Алі (двоюрідного брата і зятя Мухаммада) і його нащадків від Фатіми – дочки пророка; після поразки у боротьбі за політичну владу (8 ст.) склався як течія ісламу; через незгоду щодо кількості імамів у 7–9 ст. розколовся на декілька течій; поширений переважно в Ірані, Іраку, Ємені, Сирії, Лівані тощо

Шинтоїзм, див. *Синтоїзм*

Шимшон, Самсон (прибл. 10 ст. до н. е.), біблійний герой, правитель древніх юдеїв

Ширк, багатобожжя, язичництво, в ісламі вважається невинним гріхом

Школа маламаті́я, напрям суфізму, що виник у 9 ст. на сході Халіфату в Нішапурі; прихильники боролися проти лицемірства духовенства, розробили вчення про внутрішнє таємниче самоочищення, яке є справою тільки суфія та бога

Шлейєрмахер, Фрідріх Даніель Ернст (1768–1834), філософ, богослов і громадський діяч; притаманний психологізм у трактуванні релігії; здійснив історичний і текстологічний перегляд Біблії, покладений в основу ліберальної теології 19 ст.; Німеччина

Шломо, Соломон (965–928 до н. е.), правитель єврейської держави; традиційно вважається автором книжок «Когелет» і «Пісня пісень»; за його правління було побудовано перший Єрусалимський храм

Шлюб церковний див. *Вінчання*

Шма, вірш із П'ятикнижжя, в якому проголошується ідея монотеїзму

Шмідт, Вільгельм (1868–1954), етнограф і лінгвіст, католицький священник; висунув концепцію «первісного Божественного одкровення», на основі якої обґрунтував теорію прамонотеїзму; Австрія

Шміні Ацерет, релігійне свято в юдаїзмі

Шмоне Есрей, Аміда, один із центральних елементів щоденної молитви в юдаїзмі

Шнеєрсон, Менахем Мендл (1902–1994), сьомий Любавицький цадик, лідер руху ХаБаД; Україна–США

Шнеур-Залман із Ляд (1745–1813), єврейський релігійний лідер; автор книги «Танія»; Білорусія–Україна

Шолем, Гершом (1897–1982), вчений у галузі юдаїки, засновник сучасної науки про єврейську містику, Німеччина–Ізраїль

Штраус, Давид Фрідріх (1808–1874), філософ, теолог, історик християнства; доводив, що Святе Письмо є міфологічним, так само, як і віровчення інших релігій; його ідеї започаткували Тюбінгенську школу протестантської історії релігії; Німеччина

Штундизм, 1) течія в протестантизмі, що виникла на початку 17 ст. у Німеччині та після реформи 1861 року поширилася в Російській імперії; 2) умовна назва сукупності опозиційних Православній церкві селянських рухів, що виникли в Російській імперії внаслідок незадоволення селянською реформою 1861.

Шу, Шум, у давньоєгипетському пантеоні – бог повітря, що розділяє небо та землю; зображався у вигляді людини з пером на голові, яка стоїть на одному коліні, а на піднятих над головою руках утримує небо

Шулха-арух, зведення релігійних приписів середньовічного талмудичного юдаїзму, укладене рабином Йосипом Каро в 1550–1559; містить правила проведення юдейського богослужіння, свят, ритуалів, виклад сімейного та громадянського права

Щедрівки, українські народні обрядово-звичаєві пісні; виконуються переважно у щедрий вечір напередодні Нового року; належать до найдавнішого виду народної творчості

Щур, Цур, Шур, Чур, в українській міфології – бог – охоронець домашнього вогнища, тепла, затишку, бог добробуту, добрий дух дому та заступник роду

Юваль, ювілейний рік

Ювента, римська богиня юності, відповідник грецької богині Геби

Ювілейні роки, періодично відзначавані Католицькою церквою ювілейні урочистості; офіційно встановлені Папою Римським Боніфацієм VIII (1300) як столітні ювілеї Церкви; інша назва – святі роки

Юда Галілеянин, Іуда Галілеянин (поч. 1 ст. н. е.) юдейський керівник групи zelotів; очолив антиримське повстання

Юда Симонів Іскаріот, Іуда Іскаріот, один із апостолів Ісуса Христа, який зрадив свого вчителя за 30 срібняків

Юда Тадей, один із 12 апостолів; шанується Католицькою церквою – 28 жовтня, Православною церквою – 30 червня

Юдаїка, наука про єврейську культуру та релігію

Юдаїзм, перша з авраамічних релігій, яка традиційно визнається найдавнішою монотеїстичною релігією; у широкому значенні цього слова, – світогляд, в якому поєднуються ті релігійні, етнічні, правові та етичні елементи, які визначають вірування, уявлення та життєвий устрій єврейського народу; у вузькому значенні, це – позначення релігії євреїв у тій формі, яку вона набуває після руйнування першого Єрусалимського храму та першого вавилонського полону в 587 до н. е.

Юдаїзм ортодоксальний, найдавніший напрямок в юдаїзмі, узагальнююча назва різноманітних течій та угруповань, представники яких визнають себе прямими спадкоємцями традиційного юдаїзму й усієї історичної юдейської традиції

Юдаїзм реформістський, напрямок в юдаїзмі, який виник у Німеччині в 19 ст.; на його формування вплинули, з одного боку, ідеї європейського Просвітництва, а з іншого – радикальні соціально-політичні трансформації в житті європейських країн, які стались внаслідок Великої Французької революції

Юдаїзм світський, у сучасній юдейській традиції позначення своєрідного об'єднання невіруючих і нерелігійних євреїв

Юдейське право, сукупність законоположень, викладених у джерелах юдейського віровчення – Торі, Талмуді та інших книгах

Юдейські свята, пов'язані з юдейським календарем особливі дні, які відзначають віруючі євреї

Юдеохристиянство, 1) термін, запроваджений до наукового вжитку представниками Тюбінгенської школи для позначення ранньохристиянських груп 1–3 ст.; 2) у сучасному юдаїзмі назва представників тих течій і сект, які певною мірою визнають вчення і дотримуються культових приписів та практик, характерних для юдаїзму та християнства; 3) у міжконфесійних відносинах і полемічній літературі термін для позначення: а) тих юдеїв, які прийняли християнство; б) християн, осіб єврейської національності, в) тих християн, світогляд яких сформувався під впливом юдейських установок

Юдифь, літературний персонаж твору «Книга Юдифі» епохи Другого Єрусалимського храму, що входить до Септуагінти

Юліан Флавій Клавдій (331–363), римський імператор (з 361); знавець античної філософії, літератури й культури; намагався поновити язичницькі вірування і культи, об'єднати їх в єдину державну язичницьку церкву на чолі з імператором

Юліанський календар, календар, запроваджений з 1 січня 45 р. до н. е. Юлієм Цезарем; за юліанським календарем тривалість року складає 365

і одна четверта доби, де чверть доби враховується високосним роком кожен четвертий рік

Юм, Дейвід (1711–1776), філософ, історик, економіст, публіцист; відкидав твердження про те, що релігію можна обґрунтувати доказами розуму або безсередньою потребою в ній людини, вважав, що вона виникає під впливом почуття тривоги, страху за майбутнє; позитивне значення релігії, на його думку, полягає в утвердженні дієвості моральних норм; релігійній вірі протиставляв природну релігію; Великобританія

Юнг, Карл Густав (1875–1961), психолог, філософ, засновник аналітичної психології; автор учення про «колективне несвідоме», якому приписував атрибути Бога; віру в Бога вважав необхідною для психічного здоров'я людини; Швейцарія

Юнгдрунг Бон див. *Бон*

Юнона, у римській міфології – одна з верховних богинь, сестра та дружина Юпітера; шанувалася як покровителька жінок, шлюбу, материнства, а також – поруч із Юпітером і Мінервою – Римської держави; у грецькій міфології Юноні відповідає Гера

Юпітер, у римській міфології – бог неба, світла, грому, блискавки, війни та перемоги, цар богів; покровитель хліборобства та всієї Римської держави; у грецькій міфології Юпітеру відповідає Зевс

Юркевич, Памфіл Данилович (1826–1874), філософ, професор філософії Київської духовної академії, з 1869 – декан історико-філологічного факультету Московського університету; найвідоміший представник тогочасної Київської школи філософії; розвивав християнське вчення про серце як глибинну основу людського ества та моральну основу духовної діяльності, джерело релігійного світосприйняття; зробив значний внесок у формування філософії релігії як особливої сфери досліджень; ідеї філософа вплинули на становлення вітчизняної філософської думки; Україна–Росія

Юродивий, особа, яка взяла на себе особливий вид аскези – юродство; несамовитий вигляд, ігнорування загальноприйнятих норм поведінки дозволяли юродивому безбоязно викривати несправедливість, говорити правду у вічі, пророкувати

Юсмалос див. *Велике біле братство*

Юстиція, у римській міфології – персоніфікація правосуддя; зображувалася жінкою з терезами в руках

Яворський, Стефан див. *Стефан (Яворський)*

Ягве див. *Яхве*

Яджурведа, одна з чотирьох збірок Вед, створена прибл. у 10–8 ст. до н. е.

Язичництво, назва давніх політеїстичних вірувань

Яків, один із 12 апостолів Ісуса Христа

Яків Алфеїв, мандрівний проповідник християнства, один із 12 апостолів Ісуса Христа

Якубович, Михайло Михайлович (нар. 1986), український сходознавець, перекладач, дослідник доктринальної та філософської думки ісламського світу; автор першого повного перекладу смислів Корану українською мовою

Ялcut Шимоні, найвідоміша мідрашиська антологія Біблії

Яма, 1) метод і перший етап самовдосконалення і тренування в системі йоги; 2) у ведизмі – володар царства мертвих, його суддя, від рішення якого залежить подальша доля душі небіжчика; 3) у буддизмі – бог смерті, аналогічний ведичному. Окремі буддійські тексти визнають існування двох або чотирьох Ям

Ямвліх із Халкіді (бл. 280 – бл. 330), античний філософ-неоплатонік, дослідник міфології, халдейської теології

Ямім нораїм, період між Рош а Шана та Йом Кіпуrom

Ян див. *Інь*

Яннарас, Христос (нар. 1935), богослов і християнський філософ, православний письменник, член Міжнародної академії релігійних досліджень; Греція

Янсенізм, неортодоксальна течія у французькому та нідерландському католицизмі, ідеологічною основою якої була книга голландського теолога Корнелія Янсенія (1585–1638) «Августин, або Вчення Св. Августина про здоров'я, хвороби і лікування людського ества, проти пелагіанців і маслійців»

Янус, у давньоримській міфології – дволикий бог; спершу шанувався як деміург, добрий творець, бог сонячного світла, який відкривав і зачиняв небесну браму; пізніше як божество порогів, входів і виходів, усіх починань і начал у часі; одне його обличчя спрямоване в минуле, інше – у майбутнє

Ярило, у східнослов'янській міфології – бог весняної родючості

Яровит, язичницький бог західних слов'ян, ідентичний східнослов'янському Ярилу; бог весняного добробуту і родючості, покровитель війська

Ярослав Мудрий (978–1054), державний діяч Київської Русі, з 1016 – Великий князь Київський; ініціатор обрання першого митрополита із місцевих священиків – Іларіона; за нього з'явився церковний статут, або Кормча книга, обов'язком духовенства стало навчання дітей

Ясон, 1) герой давньогрецьких міфів, ватажок аргонавтів; 2) один із 70 апостолів, учень апостола Павла

Яфет, Син Ноя, брат Хама та Шема; від нього походять європейські та частина азійських народів

Яхве, Ягве, Єгова, ім'я Бога, що фігурує в Старому Завіті

Наукове видання

**ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ТЕМАТИЧНИЙ РЕЄСТР ГАСЕЛ
З НАПРЯМУ
«РЕЛІГІЄЗНАВСТВО»**

За ред. д. і. н., проф.
Киридон Алла Миколаївни

Укладачі

*Киридон Алла Миколаївна
Шліхта Ірина Василівна*

Комп'ютерне верстання
Кочубей Ольга Євгенівна

Підписано до друку _____ 2018 р.
Формат 60x84/16 Друк офсетний. Ум. друк. арк. _____
Наклад 100 прим. Зам. №

ТОВ «ДІА»
03022, м. Київ, вул. Васильківська, 45
тел.: +38 (044) 2669843

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виробників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №1149 від 12.12.2002